

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

SALNÂMELERE GÖRE ADANA VİLÂYETİ'NİN

DEMOGRAFİK VE KÜLTÜREL YAPISI

(Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancağı)

Sırma HASGÜL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mersin, 2016

T.C.
Mersin Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı

SALNÂMELERE GÖRE ADANA VİLÂYETİ'NİN
DEMOGRAFİK VE KÜLTÜREL YAPISI
(Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancağı)

Sırma HASGÜL

Danışman
Yrd. Doç. Dr. İbrahim BOZKURT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Haziran, 2016

T.C.
MERSİN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Salnâmelere Göre Adana Vilâyeti’nin Demografik Ve Kültürel Yapısı (Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancağı)” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel etik kurallara ve geleneklere uygun şekilde tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini onurumla doğrularım.

21.10.2016

Sırma HASGÜL

A handwritten signature in black ink, appearing to be "Sırma HASGÜL", written over a horizontal line.

Mersin Üniversitesi , Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Sırma HASGÜL tarafında hazırlanan “Salnâmelere Göre Adana Vilâyeti’nin Demografik ve Kültürel Yapısı (Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancağı)” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başarılı

Başarısız

Üye

Yrd. Doç. Dr. İbrahim BOZKURT
(Danışman)

Üye

Doç. Dr. Şenay ÖZDEMİR GÜMÜŞ

Üye

Yrd. Doç. Dr. Volkan PAYASLI

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim elemanlarına ait olduklarını onaylarım.

12.10.2016
Prof.Dr. Süleyman DEĞİRMEN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, günümüzde Çukurova olarak adlandırılabilen Adana Vilayeti'nin, 1870-1902 yılları arasındaki durumu çeşitli açılardan incelenmiştir. Adana Vilayeti'nin bu dönemde içerisinde yaşadığı idari, demografik ve kültürel değişim ve bu değişimlerin yansımaları bazen genel hatlarıyla bazen de kaza ve sancak bazında belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma konusunun belirlenmesi, belgelerin sağlanması ve tezin yürütülmesi sırasında hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen, ayrıca her zaman, her konuda bana yol gösteren ve destekleyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. İbrahim BOZKURT'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca değerli önerilerinden ve teze katkılarından dolayı sayın Doç. Dr. Şenay ÖZDEMİR GÜMÜŞ'e ve Yrd. Doç. Dr. Volkan PAYASLI'ya teşekkürlerimi sunmak isterim.

Üniversitedeki eğitim hayatım süresince çalışmalarım ve her türlü problemimde manevi desteğini ve yardımlarını hep yanımda hissettiğim değerli hocam Mehtap ERGENOĞLU'na ve ilgilerinden dolayı tüm hocalarıma çok teşekkür ederim.

Tezde kullandığım kaynakların temininde yardımlarını eksik etmeyen Mersin Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarından Hıdır YILMAZ'a teşekkür ederim.

Sonsuz teşekkürlerim ise bana her zaman büyük güç ve destek veren aileme ve özellikle de hiçbir zaman desteğini esirgemeyen ve bana güç veren ağabeyim Deniz HASGÜL'dir.

Sırma HASGÜL

ÖZET

SALNÂMELERE GÖRE ADANA VİLÂYETİ'NİN DEMOGRAFİK VE KÜLTÜREL YAPISI

(Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancağı)

Tanzimat'tan beri uygulanan ve aşağıdan yukarıya köy (karye), nahiye, kaza, sancak (liva), eyalet şeklinde teşkilâtlanmış olan taşra idaresini vilayet, sancak, kaza ve karye (köy) biçiminde düzenleyen, *7 Kasım 1864 Vilayet Nizamnâmesi*'nden Adana da etkilenmiştir. Adana, eyalet olmaktan çıkarılarak kendisine bağlı Tarsus, Mersin ve Karaisalı ile birlikte Halep Vilayeti sınırları içerisinde bir sancağa dönüştürülmüştür. 1870 (H. 1289) yılında da Adana, Halep Vilayeti'nden ayrılarak bağımsız bir vilayet olmuştur. Adana Vilayeti'ne ait ilk salnâme de bu tarihte yayımlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin idari, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı, nüfusu, eğitim kurumları ve programları, hukuki teşkilatları gibi alanlarda önemli bilgiler içeren salnâmeler tarih araştırmalarında başvurulması gereken önemli kaynaklardır. Bu kaynaklar içerisinde Vilayet Salnâmeleri, özellikle şehir tarihi araştırmalarında, şehrin tarihi, iklimi, coğrafyası, siyasi, iktisadi ve askeri yapısı, yerleşim birimleri, doğal kaynakları (ormanlar, madenler, nehirler, akarsular v.b.), tarımı, üretimi, nüfusu, okulları, tarihi eserleri, hastaneleri gibi konularda bilgiler içermektedir.

Çalışma, Adana Vilayeti'nin demografik ve kültürel yapısındaki değişikliklerin, 1870-1902 yılları arasında yayınlanmış olan devlet ve vilayet salnâmelerine göre, incelenmesini kapsamaktadır. Salnâmelerden elde edilen bilgiler, konuyla ilgili diğer araştırma ve inceleme eserlerle de desteklenmiştir. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci kısmında, Adana Vilayeti'nin idari tarihçesi ve idari bölünmesi verilmiştir. İkinci bölümde, Adana Vilayeti'nin sınırları dâhilinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim nüfusa ait

demografik bilgiler incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise vilayetin kültürel yapısını oluşturan eğitim kurumları, gazete, matbaa ve kütüphaneleri, dini ve sosyal mekânları, tarihi eserleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adana Vilayeti, eğitim, kültürel yapı, nüfus, salnâmeler.

ABSTRACT

DEMOGRAPHICAL AND CULTURAL STRUCTURE OF ADANA PROVINCE

WITH REFERENCE TO YEARBOOKS

(Sanjaks of Adana, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel and Mersin)

City Ordinance Regulations in 7 October 1864 that has carried on since the Tanzimat Period, affected Adana in terms of its administrative units, changing the bottom-to-top structure which is; village, district, sanjak, and principality into its reverse province, sanjak, district and village. Adana was no longer a principality but a sanjak in Halep province just like Tarsus, Mersin and Karaisalı. In 1870 (H. 1289) Adana became an autonomous province and was separated from Halep. The first annual of the city was also published in this very year.

Annuals hold significant information about administrative, economic, socio-cultural demografic structures, education system and law constitution of Ottoman Empire so that, they can be useful for historical research about the period. Specifically, province annuals include information about city history, climate, geography political, economic, military structures as well as accomodation units, natural resources (forests, mines, rivers, streams) and also agriculture, production, population, schools, historical artifacts, and hospitals.

This research investigates the changes in the demografic and cultural structure of Adana province between the years of 1870-1902 according to annuals of that period. Information obtained from annuals is supported by other research and examination conducted about the topic. The research consists of three parts first of which examines the administrative history and division of Adana. Second part explains the demografic information about Muslim and non-Muslim population of Adana. Finally, the third part

hold information about the cultural structure consisting of educational institutions, newspapers, press, library as well as religious and social environment and historical artifacts.

Keywords: Province of Adana, annuals, population, education, cultural structure

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	x
TABLolar LİSTESİ	xi
GRAFİKLER LİSTESİ	xviii
HARİTALAR LİSTESİ	xix
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ	xx
GİRİŞ	1
I. Çalışmanın Amacı ve Önemi	1
II. Çalışmanın Temel Sınırlandırmaları	2
III. Veri Toplama Tekniği ve Salnameler	2
III. 1. Veriler	2
III. 2. Salnameler	2
IV. Çalışmanın Yöntemi	7
I. BÖLÜM: ADANA’NIN İDARİ TARİHÇESİ VE İDARİ BÖLÜNME	9
I. 1. Adana’nın İdari Tarihçesi	9
I. 2. İdari Bölünme	12
I. 2. 1. Adana (Merkez) Sancağı	21
I. 2. 2. Cebel-i Bereket Sancağı.....	26
I. 2. 3. Kozan Sancağı	30
I. 2. 4. İçil Sancağı	32
I. 2. 5. Mersin Sancağı	35

II. BÖLÜM: ADANA VİLÂYETİ’NİN DEMOGRAFİK YAPISI.....	39
II. 1. Osmanlı Devleti’nde Nüfus Sayımları	39
II. 2. Adana’nın Nüfusu (1525-1869)	46
II. 3. Adana Vilayeti’nin Nüfusu (1870-1902).....	48
II. 4. Adana Vilayeti’nde Nüfus Hareketleri	75
II. 4. 1. Aşiretler	76
II. 4. 2. Muhacirler	81
III. BÖLÜM: ADANA VİLÂYETİ’NİN KÜLTÜREL YAPISI	93
III. 1. Eğitim.....	93
III. 1. 1. Okullar	100
III. 1. 1. 1. Sıbyan Mektepleri	100
III. 1. 1. 2. İbtidai Mektepleri.....	104
III. 1. 1. 3. Medreseler.....	122
III. 1. 1. 4. Rüşdiyeler	132
III. 1. 1. 5. İdadiler	149
III. 1. 1. 6. Dârümuallimin	159
III. 1. 1. 7. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi	160
III. 1. 1. 8. Gayrimüslim Okulları ve Yabancı Okullar	166
III. 1. 1. 9. Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusun Cinsiyetlere Göre Eğitim-Öğretim Durumu (1901-1902).....	174
III. 2. Matbaa ve Gazeteler.....	178
III. 3. Kütüphaneler.....	185
III. 4. Dini ve Sosyal Mekânlar	186
III. 4. 1. Dini Mekânlar	188

III. 4. 1. 1. Müslümanlara Ait Dini Mekânlar	188
III. 4. 1. 1. 1. Cami ve Mescitler	188
III. 4. 1. 1. 2. Muvakkithane	195
III. 4. 1. 1. 3. Mevlevihane	195
III. 4. 1. 1. 4. Tekke/Zaviye ve Ziyaretgâhlar	196
III. 4. 1. 2. Gayrimüslimlere Ait Dini Mekânlar	202
III. 4. 1. 2. 1. Kiliseler	202
III. 4. 1. 2. 2. Manastırlar	209
III. 4. 1. 2. 3. Ayazma	211
III. 4. 2. Sosyal Mekânlar	211
III. 4. 2. 1. Hamamlar	211
III. 4. 2. 2. Çeşmeler	213
III. 4. 2. 3. Kahvehaneler	217
III. 4. 2. 4. Oteller	220
III. 4. 2. 5. Meyhane, Gazino ve Lokantalar	221
III. 4. 2. 6. Tiyatrohane	223
III. 4. 2. 7. Pazar Yerleri	224
III. 4. 2. 8. Bedestenler:	228
III. 4. 2. 9. Hanlar	230
III. 4. 2. 10. Dükkân ve Mağazalar	231
III. 5. Sağlık	233
III. 5. 1. Hastaneler	234
III. 5. 2. Karantina İdaresi:	238
III. 6. Eski Eserler	239

III. 6. 1. Taşköprü:	240
III. 6. 2. Tumlu Kalesi:	241
III. 6. 3. Yılan Kale:.....	242
III. 6. 4. Kleopatra Kapısı:	243
III. 6. 5. Donuktaş:.....	244
III. 6. 6. Gözlükule Höyüğü:.....	245
III. 6. 7. Namrun Kalesi:.....	246
III. 6. 8. Pompeipolis:	246
III. 6. 9. Toprakkale (Kınık) Kalesi:.....	249
III. 6. 10. Anavarza Kalesi:.....	249
III. 6. 11. Anamur (Mamuriye/Mamure) Kalesi:	250
III. 6. 12. Tekirambarı (Tekfur Ambarı):.....	251
III. 6. 13. Göremeli Köprüsü:	252
III. 6. 14. Hemite Kalesi:	253
III. 6. 15. Bodrum Kalesi (Kastabla Şehri):.....	254
III. 6. 16. Anamur Softa Kalesi:	255
III. 6. 16. İbrahim Paşa Tabyaları	255
III. 6. 18. Diğer Tarihi Eserler	256
SONUÇ	259
KAYNAKÇA.....	267

KISALTMALAR LİSTESİ

AVS.	:Adana Vilayeti Salnâmesi
Bkz.	:Bakınız
a.g.e.	:Adı Geçen Eser
a.g.m.	:Adı Geçen Makale
a.g.t.	:Adı Geçen Tez
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Ed.	:Editör
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
TTK	:Türk Tarih Kurumu
H.	:Hicri
M.	:Miladi
Haz.	:Hazırlayan
İ.A.	:İslam Ansiklopedisi
M.Ö.	:Milattan Önce
M.S.	:Milattan Sonra
TCDS	:Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Osmanlı Taşra Teşkilatı (1871).....	14
Tablo 2: Adana İdari Birim	15
Tablo 3: Halep Vilayeti'ne Bağlı Sancaklar ve Kazalar.....	15
Tablo 4: Adana Vilayeti'nin Sancak, Kaza ve Nahiyeleri 1908 (H. 1326)	18
Tablo 5: Adana Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1873 (H.1290).....	23
Tablo 6: Adana Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1892 (H. 1309).....	24
Tablo 7: Adana Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1894 (H. 1312).....	24
Tablo 8: Adana Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeleri İle Köy Sayıları 1926-27	25
Tablo 9: Cebel-i Bereket Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1880 (H. 1297).....	28
Tablo 10: Cebel-i Bereket Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1926-27	29
Tablo 11: Kozan Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1879 (H. 1296).....	30
Tablo 12: Kozan Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1900 (H. 1318).....	31
Tablo 13: İçil Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1872 (H. 1289).....	33
Tablo 14: Adana Vilayeti Nüfus İdaresi Görevlileri 1891-1892 (H. 1308-1309)	42
Tablo 15: Adana Vilayeti Nüfus İdaresi Görevlileri 1894-1902 (H. 1312-1320)	43
Tablo 16: Adana Eyâleti Nüfusu 1831	47
Tablo 17: Adana Sancağı Nüfusu	48
Tablo 18: Adana Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)	49
Tablo 19: Payas Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287).....	49
Tablo 20: Kozan Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)	50
Tablo 21: İçil Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287).....	50
Tablo 22: Adana Vilayeti Toplam Erkek Nüfus 1870 (H. 1287)	51
Tablo 23: Adana Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293)	53

Tablo 24: Payas Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293).....	54
Tablo 25: İçil Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293).....	54
Tablo 26: Kozan Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293)	55
Tablo 27: Adana Vilayeti'nde Toplam Erkek Nüfus 1876 (H. 1293)	55
Tablo 28: Adana Sancağı'nda Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus 1882 (H. 1299)	56
Tablo 29: Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1882 (H. 1299).....	57
Tablo 30: İçil Sancağı Nüfusu 1882 (H. 1299).....	57
Tablo 31: Kozan Sancağı Nüfusu 1882 (H. 1299)	58
Tablo 32: Adana Vilayeti'nde Nüfusun Sancaklara Dağılımı 1882 (H. 1299)	58
Tablo 33: Adana Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)	60
Tablo 34: Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308).....	60
Tablo 35: İçil Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308).....	60
Tablo 36: Kozan Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)	61
Tablo 37: Mersin Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)	61
Tablo 38: Adana Vilayeti Nüfusu 1891 (H. 1308)	62
Tablo 39: Adana Vilayeti Nüfus Cetveli 1891 (H. 1308).....	63
Tablo 40: Adana Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)	63
Tablo 41: Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309).....	64
Tablo 42: İçil Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309).....	64
Tablo 43: Kozan Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)	64
Tablo 44: Mersin Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)	65
Tablo 45: Adana Vilayeti Nüfusu 1892 (H. 1309)	65
Tablo 46: Adana Vilayeti Nüfus Cetveli 1892 (H. 1309).....	66
Tablo 47: Adana Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)	67

Tablo 48: Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312).....	68
Tablo 49: İçil Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312).....	68
Tablo 50: Kozan Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)	69
Tablo 51: Mersin Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)	69
Tablo 52: Adana Vilayeti Nüfusu 1894 (H. 1312)	69
Tablo 53: Adana Vilayeti Nüfusu 1897.....	70
Tablo 54: Adana Vilayeti Nüfusu 1898 (H. 1316)	72
Tablo 55: Adana Vilayeti Nüfusu 1902 (H. 1320)	73
Tablo 56: Yıllara Göre Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus Oranları 1902 (H. 1320)	74
Tablo 57: Hassa Kazası Hane ve Nüfus Miktarları	78
Tablo 58: İslâhiye Kaymakamlığına Bağlı Bulunan Kasaba ve Aşiretlerin Nüfus Ve Hane Miktarları	79
Tablo 59: Osmaniye Kazası Hane ve Nüfus Miktarları	80
Tablo 60: Ağustos 1859– Ağustos 1861 Yılları Arasında Vilayete Gelen Nogay Göçmenleri	84
Tablo 61: 1892 (H. 1309) Adana Sancağı Muhâcirin Komisyonu Görevlileri	88
Tablo 62: Vilayet Maarif Komisyonu Görevlileri	98
Tablo 63: Vilayet Maarif İdaresi Görevlileri.....	99
Tablo 64: Vilayet Maarif İdaresi Görevlileri.....	100
Tablo 65: Adana Sancağı Sıbyan Mektepleri	102
Tablo 66: İçil Sancağı Sıbyan Mektepleri	103
Tablo 67: I. ve II. Numune Mektepleri.....	105
Tablo 68: İbtidai Mektepleri 1891-1892 (H. 1308-1309).....	106

Tablo 69: Adana Sancağı İbtidai Mektepleri ve Görevlileri 1894 (H. 1312) ve 1900 (H. 1318).....	107
Tablo 70: Adana Sancağı Kız (İnas) İbtidai Mektepleri ve Görevlileri 1894 (H.1312) ve 1900 (1318)	109
Tablo 71: Adana Sancağı İbtidai Mektepleri 1900 (H.1318)	110
Tablo 72: Adana Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H.1321)	112
Tablo 73: Tarsus Kazası İbtidai Mektepleri ve Görevlileri 1900 (H.1318)	113
Tablo 74: Mersin Sancağı İbtidai Mektepleri 1319 (H.1901)	115
Tablo 75: Mersin Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1312)	116
Tablo 76: Cebel-i Bereket Sancağı İbtidai Mektepleri 1899-1901 (1317-1319).....	117
Tablo 77: Cebel-i Bereket Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)	118
Tablo 78: İçil Sancağı İbtidai Mektepleri 1899-1900 (H. 1317-1318).....	118
Tablo 79: İçil Sancağı İbtidai Mektepleri 1901 (H. 1319)	119
Tablo 80: İçil Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)	119
Tablo 81: Kozan Sancağı İbtidai Mektepleri 1900 (H. 1318)	120
Tablo 82: Kozan Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)	121
Tablo 83: Vilayette Bulunan İbtidai Mektepleri ve Öğrenci Sayıları 1902 (1320).....	121
Tablo 84: Adana Sancağı'nda Bulunan Medreseler	123
Tablo 85: İçil Sancağı Medreseleri.....	127
Tablo 86: Mersin Sancağı'nda Bulunan Medreseler	129
Tablo 87: Kozan Sancağı'nda Bulunan Medreseler	131
Tablo 88: Cebel-i Bereket Sancağı'nda Bulunan Medreseler	132
Tablo 89: Adana Kazası Rüşdiye Mektebi Ders Programı.....	133
Tablo 90: Adana Kazası Rüşdiye Mektebi 1870-1882 (1287-1299).....	134

Tablo 91: Adana Sancağı Rüşdiye Mektepleri	136
Tablo 92: Tarsus Kazası Rüşdiye Mektepleri 1870-1882 (H. 1287-1299)	136
Tablo 93: Tarsus Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1898-1903 (H. 1316-1321)	138
Tablo 94: Panzinçukuru Nahiyesi Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1898-1903 (H. 1316-1321)	139
Tablo 95: Mersin Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1870-1882 (H. 1287-1299)	139
Tablo 96: Mersin Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1898-1903 (H. 1316-1321)	140
Tablo 97: Sis Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1870-1903 (H. 1287-1321).....	142
Tablo 98: Haçin Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1891-1903 (H. 1308-1321)	143
Tablo 99: Ermenek Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1872-1903 (H. 1289-1321)	145
Tablo 100: Silifke Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1872-1903 (H. 1289-1321)	147
Tablo 101: Mut Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1892-1903 (H. 1309-1321)	148
Tablo 102: Vilayette Bulunan Rüşdiye Mektepleri ve Öğrenci Sayıları 1902 (1320)	149
Tablo 103: Mekteb-i İdadi-i Mülkiyye Görevlileri 1891-1892 (H. 1308-1309)	151
Tablo 104: Adana Mekteb-i İdadi Ders Programı	151
Tablo 105: Mekteb-i İdadi-i Mülki 1894 (H.1312)	154
Tablo 106: Adana İdadi Mektebi Öğrenci Sayısı ve Dağılımı	155
Tablo 107: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1898 (H. 1316).....	156
Tablo 108: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1899 (H. 1317).....	156
Tablo 109: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1900 (H. 1318).....	157
Tablo 110: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1901 (H. 1319).....	157
Tablo 111: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1903 (H. 1321).....	158
Tablo 112: Vilayet Genelinde Bulunan İdadiler 1902 (H. 1320).....	159
Tablo 113: Vilayet Islahhane Komisyonu ve Vilayet Islahhanesi Görevlileri.....	162

Tablo 114: Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Ders Cetveli	163
Tablo 115: Hamidiye Sanayi Mektebi Görevlileri 1900 (H. 1318).....	164
Tablo 116: Hamidiye Sanayi Mektebi Görevlileri 1902 (H. 1320).....	165
Tablo 117: Gayrimüslimlere Ait Okullar	168
Tablo 118: Gayrimüslim Ait Okullar	169
Tablo 119: Yabancılara Ait Okullar	170
Tablo 120: Kozan Sancağı'nda Bulunan Gayrimüslimlere ve Yabancılara Ait Okullar..	171
Tablo 121: Mersin Sancağı'nda Bulunan Gayrimüslimlere ve Yabancılara Ait Okullar.	171
Tablo 122: Vilayette Bulunan Gayrimüslim Okullarının Sayısı ve Öğrenci Dağılımları 1902 (H. 1320).....	173
Tablo 123: Vilayette Bulunan Yabancılara Ait Öğrenci Dağılımları 1902 (H. 1320)	173
Tablo 124: Adana Vilayeti'nde Eğitim Gören Öğrenci Bilgileri 1901 (H.1319).....	174
Tablo 125: 1902 (H. 1320) Nüfusuna Göre Eğitim Alan Öğrenci Yüzdeleri	175
Tablo 126: Vilayette Basılan ve Yayınlanan Gazetelerin Yayın Günleri.....	181
Tablo 127: Vilayet (Seyhan) Matbaası	182
Tablo 128: Vilayet Matbaası Görevlileri 1873-1902 (H. 1290-1320).....	182
Tablo 129: Vilayette Bulunan Kütüphaneler	186
Tablo 130: Adana Vilayeti'nde Bulunan Camiler ve Mescitler 1870 (H.1287)	189
Tablo 131: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Cami ve Mescitler 1873 (H. 1290)	190
Tablo 132: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Camiler 1900 (H.1318)	190
Tablo 133: Adana Vilayeti'nde Bulunan Tekkeler.....	197
Tablo 134: Adana Vilayeti'nde Bulunan Kiliseler 1870 (H.1287)	203
Tablo 135: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Kiliseler 1873 (H.1290).....	203
Tablo 136: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Kiliseler 1900 (H.1318).....	209

Tablo 137: Adana Vilayeti'nde Bulunan Hamamlar 1870 (H.1287)	212
Tablo 138: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Hamamlar	213
Tablo 139: Adana Vilayeti'nde Bulunan eşmeler 1870 (H. 1287)	215
Tablo 140: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan eşmeler 1873 (H.1290)	217
Tablo 141: Adana Vilayeti'nde Bulunan Kahvehaneler 1870 (H.1287)	218
Tablo 142: Adana Vilayeti'nde Bulunan Kahvehaneler.....	218
Tablo 143: Adana Vilayeti'nde Bulunan Meyhaneler 1870 (H.1287)	222
Tablo 144: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Meyhaneler 1873 (H. 1290)	222
Tablo 145: Vilayet Dâhilinde Bulunan Pazar Yerleri.....	225
Tablo 146: Adana Vilayeti'nde Bulunan Bedesten 1870 (H.1287).....	229
Tablo 147: Adana Vilayeti'nde Bulunan Hanlar 1870 (H.1287)	230
Tablo 148: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Hanlar 1891 (H.1308)	231
Tablo 149: Adana Vilayeti'nde Bulunan Dükkanlar 1870 (H.1287)	232
Tablo 150: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Dükkanlar 1900 (H.1318)	232
Tablo 151: Adana Vilayeti'nde Bulunan Mağazalar 1870 (H.1287)	233
Tablo 152: Adana Gureba Hastanesi Görevlileri.....	235

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Adana Vilayeti (1831)	47
Grafik 2: Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1870 (H. 1287)	51
Grafik 3: Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1870 (H. 1287)	52
Grafik 4: Adana Vilayeti Nüfusu 1876 (H. 1293).....	56
Grafik 5: Adana Vilayeti'nde Nüfusun Sancaklara Dağılımı 1882 (H. 1299).....	58
Grafik 6: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım (1881/82-1893).....	59
Grafik 7: Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1891 (H. 1308)	62
Grafik 8: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım 1891 (H. 1308)	63
Grafik 9: Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1892 (H. 1309).....	66
Grafik 10: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım 1892 (H. 1309)	66
Grafik 11: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım 1894 (H. 1312)	70
Grafik 12: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım (1897)	71
Grafik 13: Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1898 (H. 1316)	72
Grafik 14: Adana Vilayeti Etnik ve Dinsel Dağılım 1898 (H. 1316)	73
Grafik 15: Adana Vilayeti Etnik ve Dinsel Dağılım 1902 (H. 1320)	74
Grafik 16: Yıllara Göre Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus Oranları 1870-1902 (H. 1287-1320).....	75
Grafik 17: Türkiye'de İskân Edilen Nogay Nüfusunun Eyalet ve Sancaklara Dağılım Yüzdeleri	85
Grafik 18: 1901 (H.1319) Yılında Toplam Nüfus İçerisinde Eğitim Gören Öğrenciler..	174
Grafik 19: Müslüman Öğrencilerin Dağılımı 1902 (H.1320)	176
Grafik 20: Gayrimüslim Öğrencilerin Dağılımı 1902 (H. 1320).....	176

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Memalik-i Osmaniyye'nin Taksimatı Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita ..	17
Harita 2: Adana Vilayeti Haritası (1897).....	20
Harita 3: 1925-1926 Tarihli Adana Vilayeti	25
Harita 4: 1925-1926 Tarihli Cebel-i Bereket Vilayeti	29
Harita 5: 1925-1926 Tarihli Kozan Vilayeti	32
Harita 6: 1925-1926 Tarihli İçil Vilayeti	35
Harita 7: 1925-1926 Tarihli Mersin Vilayeti	37
Harita 8: Küçük Said Paşa'nın Bağdat Demiryolu Notlarının Bulunduğu Coğrafya-yı Umumi Atlası'ndaki "Tefsilât-ı Vilayât-ı Şahane" Haritası.	38
Harita 9: Göç Yollarını Gösteren Harita	92
Harita 10: Adana Vilayeti'nde Bulunan Okul Sayıları 1902-1903 (H. 1320-1321).....	177
Harita 11: Tarihi Eserler	258

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 1: Evler Yapılmadan Önce Muhacirlerin Geçici Olarak Yerleştirildiği Huğ Evleri	89
Fotoğraf 2: 40 Haneden Oluşan ve Muhacirleri Yerleştirmek Üzere Yapılan Evler (12 Temmuz 1900).....	89
Fotoğraf 3: Adana'ya Sevkedilen Muhacirler İçin Yapılan Evlerin Teslim Töreni (12 Haziran 1900).....	90
Fotoğraf 4: Karahisar-ı Sahip Kasabasında İskânları Kararlaştırılan Muhacirlere Mahsus Cami, Mektep ve Meskenlerin Temel Atma Töreni.....	90
Fotoğraf 5: Mersin'e Sevkolunan Muhacirler İçin Kasaba Civarında İnşa Edilen Evler ..	91
Fotoğraf 6: Adana Dârülmuallimin İzcileri.....	160
Fotoğraf 7: Adana Sanayi Mektebi Öğrencileri 8 Kasım 1900.....	166
Fotoğraf 8: Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin Açılış Töreni 8 Kasım 1900	166
Fotoğraf 9: St. Paul Enstitüsü Adıyla Kurulan Tarsus Amerikan Koleji.....	172
Fotoğraf 10: Seyhan Gazetesi (9 Temmuz 1875).....	179
Fotoğraf 11: Yağ Cami avlusundaki medrese odaları ve minareden bir görüntü.	192
Fotoğraf 12: Hoşkadem Cami	193
Fotoğraf 13: Laal Paşa Cami.....	194
Fotoğraf 14: Ulu Camii (Cami'-ün-Nur).....	194
Fotoğraf 15: Rum Ortodoks Kilisesi, 1920'ler.....	204
Fotoğraf 16: Rum Ortodoks Kilisesi, 1920'ler.....	205
Fotoğraf 17: Latin Katolik Kilisesi	206
Fotoğraf 18: Mersin Ermeni Katolik Kilisesi.....	207
Fotoğraf 19: Ermeni Kilisesi.....	207

Fotoğraf 20: Arap Ortodoks Kilisesi ve Kışla Caddesi 1920'ler	208
Fotoğraf 21: Kozan Manastırı	210
Fotoğraf 22: Kutsal Yağ Ayininden Bir Kesit	210
Fotoğraf 23: Adana'da Su Taşınması.....	214
Fotoğraf 24: Padişahın tahta çıkışının 25. Senesi münasebetiyle Adana'da yapılan dokuz metre yüksekliğindeki çeşme. (8 Kasım 1900)	215
Fotoğraf 25: Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi	216
Fotoğraf 26: Kahvehanelerdeki Değişim: 19. yüzyıl başlarında İstanbul'da bir kahvehane gravürü ve İstanbul'da bir kahvehane, 1905.	219
Fotoğraf 27: 1900'ler Seyhan Nehri ve Nehir Kenarında Acem'in Kahvesi.....	219
Fotoğraf 28: Acem'in Kahvesi.....	220
Fotoğraf 29: Çeşme Meydanı.....	221
Fotoğraf 30: Mersin Palas Lokantası	223
Fotoğraf 31: Ziya Paşa Gazinosu	223
Fotoğraf 32: Tarsus'ta Pazar Yeri	225
Fotoğraf 33: Yoğurt Pazarı, 1910'lar	226
Fotoğraf 34: Yoğurt Pazarı, 1910'lar	227
Fotoğraf 35: Yoğurt Pazarı.....	227
Fotoğraf 36: 20. Yüzyıl Başlarında Adana'da Pazar Yolu.	228
Fotoğraf 37: Adana Siptilli Pazarı 1900'ler. (Şimdiki Çifte Minare Civarı)	228
Fotoğraf 38: Adana'da Yapılan Gureba Hastanesi'nin Açılış Töreni.....	236
Fotoğraf 39: Adana Gureba Hastanesi	237
Fotoğraf 40: Tarsus Gureba Hastanesi	238
Fotoğraf 41: Taşköprü.....	241

Fotoğraf 42: Tumlu Kalesi	242
Fotoğraf 43: Yılan Kale.....	242
Fotoğraf 44: Kleopatra Kapısı.....	244
Fotoğraf 45: Donuktaş.....	245
Fotoğraf 46: Namrun Kalesi.....	246
Fotoğraf 47: Soli (Pompeipolis).....	248
Fotoğraf 48: Soli Pompeiopolis Sütunlu Yol ve Çevredeki Konut Dokusu (2008).....	248
Fotoğraf 49: Toprakkale Kalesi.....	249
Fotoğraf 50: Anavarza Kalesi	250
Fotoğraf 51: Mamuriye Kalesi	251
Fotoğraf 52: Tekir Ambarı (Tekfur Ambarı) Sarnıcı.....	252
Fotoğraf 53: Görmeli Köprüsü.....	253
Fotoğraf 54: Hemite Kalesi	254
Fotoğraf 55: Bodrum Kalesi.....	254
Fotoğraf 56: Softa Kalesi	255
Fotoğraf 57: İbrahim Paşa Tabyası	256

GİRİŞ

I. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmada, vilâyet salnâmelerinde yayınlanan istatistikî bilgiler ve araştırma konusuna ait veriler incelenerek, Adana Vilâyeti'nin demografik ve kültürel yapısının nasıl değişim gösterdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Son yıllarda yapılan çalışmalara bakıldığında, kent tarihi veya yerel tarih çalışmalarına karşı artan ilgi sonucunda, çok sayıda yüksek lisans ve doktora çalışması yapıldığı görülmektedir. Bu tezler içerisinde, bizim çalışmamızda da olduğu gibi, bir coğrafi ve idari birim olarak vilayet ya da sancakları salnameler çerçevesinde inceleyen çalışmalar da mevcuttur.¹ Bunlar dışında bizim çalışma alanımıza dair tezler de bulunmaktadır.² Fakat yapılan literatür taramasında Adana Vilayeti'nin bütünü, vilayetin tüm salnameleri çerçevesinde, ele alan bir çalışmaya rastlayamadık. Bu nedenle vilâyet salnâmelerini temel alan bu araştırma ile daha önce yapılan söz konusu bölgeye ilişkin kısmi çalışmalardan farklı olarak hem vilâyetin bütünü hem de salnâmelerin tamamını kapsamayan bir çalışma ile bu alanda var olan boşluğu doldurmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda salnâmelerden elde edilen veriler ve araştırma konusuna ait diğer kaynaklar incelenerek, tarihsel gelişim sürecinde Adana

¹ Bunlara örnek olarak verilebilecek bazı çalışmalar şunlardır: Serkan Küçük, Salnamelere Göre Kastamonu Vilayetinin Demografik Yapısı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2005; Adem Topkaya, Salnâmelere Göre Konya Vilayeti (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007; Şengül Baydur, Salnamelere Göre Diyarbakır Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2007; Filiz Özkan Aydemir, Salnamelere Göre Balıkesir'de Eğitim ve Eğitim Kurumları (1876'dan 1908'e), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009; Erol Genç, Salnamelere Göre Sivas Vilayetinde Dini ve Sosyal Yapı, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2009.

² İbrahim Bozkurt, Salnamelerde Mersin, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001; Halil İbrahim Kaplan, Salnamelere Göre Adana (1880-1900), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001; Gülçin İlhan, 1309 H. (1891 M.) Tarihli Adana Vilayeti Salnamesinin Yeni Harflere Çevrilmesi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2003; Mehmet Ali Talayhan, Osmanlı Devlet Salnamelerine Göre Adana ve Konya Vilayetlerinin İdari Taksimatı, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Vilayeti'nin demografik ve kültürel yapısı bütüncül bir bakış ile ortaya konulmaya ve yerel tarih çalışmalarına katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

II. Çalışmanın Temel Sınırlandırmaları

Çalışma zamansal, konusal ve mekânsal olarak üç kısımda sınırlandırılmıştır. Zamansal olarak 1870-1902 tarihlerinin seçilme nedeni, *1864 Vilayet Nizamnâmesi*'nden etkilenen ve 1870 (H. 1289) yılında bağımsız bir vilayet olan Adana Vilayeti'ne ait salnamelerin ilkinin 1870 (H. 1289) sonuncusunun ise 1902 (H. 1320) tarihini taşımasıdır. Konusal sınırlama ise 1870-1902 yılları arasında Adana Vilayeti'nin vilayet statüsü alması ile demografik ve kültürel yapısındaki değişimlerdir. Çalışma mekânı olarak ise günümüzde Çukurova olarak adlandırılan ve Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancaklarından oluşan Adana Vilayeti seçilmiştir.

III. Veri Toplama Tekniği ve Salnameler

III. 1. Veriler

Konu edilen dönem içinde vilayete ilişkin kaynakların (vilayet, devlet, maarif, ilmiye, TCD Salnamelerinin) tespiti ve değerlendirilmesi yapıldıktan sonra bu belgelerden elde edilen veriler incelenerek analiz edilmiş ve veriler araştırma problemi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

III. 2. Salnameler

Araştırmanın temel kaynağını (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Millet Kütüphanesi, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi, İstanbul Arkeoloji Kütüphanesi, Ankara Milli Kütüphane, Ankara Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve ilgili diğer kurumlardan elde edilen) Adana Vilayeti'ne ait salnâmeler

oluşturmaktadır. Bunların dışında devlet, maarif, ilmiye ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmeleri de yararlandığımız diğer kaynaklardır.

Bir yıllık olayları topluca göstermek üzere hazırlanmış eserler için kullanılan “Salnâme”, Farsça “sene” ve “mektup-kitap” anlamına gelen iki kelimededen oluşan bir isimdir.³ Salnâmeler, bir yıl boyunca gerçekleşen gelişmelerle, coğrafi veya idarî bir bölgenin, şehir ya da farklı diğer yerleşim birimlerine ait bilgiler içermektedir.⁴

Osmanlı salnâmelerinin öncüsü kabul edilen yıllıklar Avrupa’da kilise astrologlarının hazırladığı fal kitapları biçiminde ortaya çıkmıştır. 17. yüzyıl sonlarında yayınlanmaya başlanan *Almanach de Royale* (Krallık Yıllığı) astronomideki bilgileri esas alarak daha bilimsel bilgiler vermeye başlamıştır. Daha sonra bu yıllıklarda saray, kilise, devlet görevlileri ile ilgili bilgiler, önemli günleri gösteren cetveller yer almış ve giderek resmi bir nitelik kazanmış, diğer Avrupa ülkeleri de buna benzer yayınlar çıkarmaya başlamıştır.⁵

Osmanlı Devleti’nde de salnâmeler devlet veya özel kuruluşlar tarafından yayınlanmıştır. Osmanlı’da ilk resmi salnâme, Sadrazam Reşid Paşa’nın öncülüğünde Ahmed Vefik Paşa tarafından hazırlanmış ve 1847 (H. 1263) senesinde *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* adı ile yayınlanmıştır.⁶

1847-1918 (H. 1263-1334) tarihleri arasında 68 adet basılan devlet salnâmeleri, 1912-1916 (1328-1332) yılları arasında savaş yüzünden yayınlanamamıştır. Sonuncusu 1918 (H. 1334) tarihini taşıyan devlet salnâmeleri Cumhuriyet döneminde de yayınlanmıştır. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi* ismiyle 1925-1926 ve 1927-1928

³ Hasan Duman, *Osmanlı Salnâmeleri ve Newsalleri Bibliyografyası ve Toplu Katalogu (C.1)*, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2000, s. XVIII.

⁴ Ahmet Zeki İzgöer, “Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, İstanbul, 2005, s.539.

⁵ Nuri Akbayar, “Osmanlı Salnâmeleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1247.

⁶ Duman, *Osmanlı Salnâmeleri...*, s. XVIII.

yıllarında Arap harfleriyle, 1928-1929 yıllarında *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı* adıyla Latin harfleriyle basılmıştır.⁷

Devlet salnâmelerinden sonra nezaret salnâmeleri de yayınlanmaya başlanmış, ancak devlet salnâmeleri kadar düzenli çıkarılamamıştır.⁸ Nezaret salnâmelerinin en eskisi seraskerlik ve *Harbiye Nezâreti* tarafından 1865-1908 (H. 1282-1326) yılları arasında on dört defa yayınlanan *Salnâme-i Askerî*'dir. Osmanlı kara ve deniz ordularının yapısı, personel ve asker sayısı hakkında bilgiler içeren bu salnameler askeri tarih çalışmaları için önemli bilgiler içermektedir.⁹ Askeri nitelikli diğer bir salnâme 1891(H. 1307)- 1925-1926 (1341- 1342) yılları arasında yayınlanan *Bahriye Salnâmesi*'dir.¹⁰ Salnamede deniz kuvvetleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.¹¹ Diğer bir nezaret salnâmesi de *Salnâme-i Nezâret-i Hâriciye*'dir ve 1885-1902 (1302-1320) yılları arasında dört kez yayınlanmıştır. Bu salnâmelerde hariciye nezaretinin tarihçesi, hariciye nazırları, reisülküttaplar, elçiler vb. konular hakkında bilgiler bulunmaktadır. Nezaretlere ait diğer bir salnâme de *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti* tarafından 1898-1903 (H. 1316-1321) yıllarında altı defa yayınlanan *Maârif Nezâreti Salnâmesi*'dir. Bu salnâmelerde nezaretin tarihçesi, maarif nazırları, memurlar, okullar ve kütüphaneler hakkında bilgiler yer almaktadır. 1916 (H. 1334) yılında bir kez çıkarılan *İlmiye Salnâmesi*'nde ise Meşihatın tarihçesi, şeyhülislâmların hayatı, verdikleri fetvalardan örneklerin yer almaktadır.¹²

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde kişiler veya özel kurumlar da salnâmeler yayınlamışlardır. Özel salnâmelere Ali Suâvi tarafından çıkarılan ve Osmanlı Devleti ile

⁷ Bilgin Aydın, "Salnâme", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:36, TDV, Ankara, 2009, s.52.

⁸ H. Refik Ertuğ, "Osmanlı Devrinde Salnâmeler", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl:9, Sayı:8, 1973, s. 10.

⁹ Aydın, *a.g.e.*, s.52.

¹⁰ İlhan Palalı, "Osmanlı Salnâmeleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, Ocak-Haziran 2010, s.5; Duman, *Osmanlı Salnâmeleri...*, s.7.

¹¹ Ertuğ, *a.g.e.*, s.11.

¹² Aydın, *Salnâme...*, s. 52-53.

ilgili yabancı kaynaklardan derlenen istatistikî bilgileri içeren *Türkiye Fî Sene 1288*¹³, Ebüzziya Mehmed Tevfik Bey'e ait olan *Salnâme-i Hadîka*, *Salnâme-i Ebüzziyâ*, *Rebî-i Ma'rifet*, *Nevsâl-i Ma'rifet*¹⁴; daha sonra çeşitli gazete ve dergiler de yayınlanan *Nevsal-i Asır* (1896-1898), *Nevsal-i Servet-i Fünun* (1895-1898), *Nevsal-i Malumat* (1898 ve 1901), *Karagöz Salnâmesi* (1910-1913) bunlara örnek olarak gösterilebilir.¹⁵

Çalışmanın ana kaynaklarını oluşturan ve resmi salnâmeler arasında yer alan *Vilayet Salnâmeleri* ise 1864 yılından itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin, taşra idaresinde başlattığı yeniden yapılanma¹⁶ çerçevesinde, hazırlanmış olduğu *1864 Vilayet Nizamnamesi*, yönetiminde yapılan ilk sistemli düzenleme olmuştur. Bu Nizamname'de özellikle yönetsel bölünme alanında yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve en büyük yönetim birimi "Eyalet" den "Vilayet"e dönüştürülürken vilayetler livalara; livalar, kazalara; kazalar, nahiyelere ayrılmıştır.¹⁷

1864 Vilayet Nizamnamesi, başlangıçta imparatorluğun her tarafında uygulamaya konulamamıştır. İlk bir deneme yapılmak amacıyla, Rusçuk, Vidin ve Niş Eyaletleri, Tuna Vilayeti adı altında birleştirilmiştir. Başarılı olan uygulama 1865 yılından itibaren Rumeli'de, Anadolu'da ve Arabistan'da uygulanmaya başlanmıştır. 1867 yılında bütün vilayetlere, özel bir "*Vilayetler Nizamnamesi*" düzenlenmiştir.¹⁸ Bu Nizamname'ye göre belirlenmiş vilayetler arasında Adana Vilayeti de bulunmaktadır. Yönetmelik anlamda

¹³ Duman, *Osmanlı Salnâmeleri...*, s. 11-12; Aydın, *Salnâme...*, s. 53.

¹⁴ Aydın, *Salnâme...*, s. 53.

¹⁵ Akbayar, *Osmanlı Salnâmeleri...*, s. 1248.

¹⁶ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamesine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, Çankırı, 2011, s. 29.

¹⁷ Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması Ve Mithat Paşa", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 37, Ankara, 2005, s. 104.

¹⁸ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt III*, TTK, Ankara, (Tarih belirtilmemiş), s. 153; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayın, Ankara, 1985, s. 156.

yeniden örgütlenen vilayetlerde, bölgeye ilişkin hemen hemen her türlü bilgiyi içeren “*Vilayet Salnâmeleri*” yayınlanmaya başlanmıştır.

İlk Osmanlı Vilayet Salnâmesi 1283 H. (1866 M.) senesinde çıkarılan *Salnâme-i Vilayet-i Bosna*'dır.¹⁹ Vilayet matbaalarında basılan vilayet salnâmeleri, içerikleri bakımından yayınlandıkları vilayetlere göre farklılıklar göstermekle birlikte, genellikle kentin yönetim, ekonomik yapı, eğitim-öğretim, coğrafya ve tarihine ilişkin bilgilerle, nüfus ve benzeri konularda bilgileri içermektedir.²⁰

Salnâmeler en ücra noktalarına varıncaya kadar genel olarak bir ülkenin; özelde de tüm detaylarına değin bir şehrin görüntüsünü ortaya çıkaran nadir eserlerdendir.²¹ Ancak, tüm tarihsel materyaller gibi salnâmelerde, içerdiği bilgilerin güvenilirliği bakımından dikkatle kullanılması gereken belgelerdir. Salnamelerin bazı yıllarda basılamaması, bazı yıllara ait salnamelerin kayıp olması, kâtiplerin salnameleri düzenlerken belirli bir standarda göre hareket etmemeleri vb. nedenlerle elde edilen verilerde farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin; 1870 yılında Mersin Kazası'nın çeşme sayısı 75 olarak verilirken üç yıl sonra yani 1873 yılında kazadaki çeşme sayısı 5 olarak verilmiştir. Bunun nedeni salnamede bir yılda kasabada bulunan çeşme sayısı verilirken bir sonraki yıl tüm kazanın çeşme sayısının verilmesi değerler arasındaki bu farklılığın sebebidir. Bu gibi nedenlerle elde edilen değerler bazen düzenli olarak takip edilememektedir. Bu nedenle salnâmeler birbirleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilerek kullanılmalıdır.

Adana Vilayet Salnâmelerinin ilki 1870 yılında olmak üzere toplam 14 adet yayınlanmıştır. Bunlar kronolojik sırayla şunlardır;

¹⁹ Duman, *Osmanlı Salnâmeleri...*, s. 5.

²⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991, s. 293; Aydın, *Salnâme...*, s. 53.

²¹ İzgöer, *a.g.m.*, s. 550.

Salnâme-i Vilayet-i Adana (Hicri 1287 – Milâdi 1870), (Hicri 1289 – Milâdi 1872), (Hicri 1290 – Milâdi 1873), (Hicri 1293 – Milâdi 1876), (Hicri 1294 – Milâdi 1877), (Hicri 1296 – Milâdi 1879), (Hicri 1297 – Milâdi 1880), (Hicri 1299 – Milâdi 1882), (Hicri 1308 – Milâdi 1891), (Hicri 1309 – Milâdi 1892), (Hicri 1312 – Milâdi 1894), (Hicri 1318 – Milâdi 1900), Hicri 1319 – Milâdi 1901), (Hicri 1320 – Milâdi 1902).

Adana Vilayeti Salnâmelerinde vilayetin idarî teşkilâtı, memurları, bölgenin tarihi, eski eserleri, coğrafyası, idarî taksimatı, kazaları, nahiyeleri, kasaba ve köyleri, üretim faaliyetleri, ticaret ve nüfusu, eğitimi, ulaşımı hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.²²

IV. Çalışmanın Yöntemi

Çalışma hazırlanırken öncelikle Osmanlı alfabesi ile yazılmış olan vilayet salnâmeleri, günümüz Türkçesine transkripsiyon edilmiştir. Salnâmelerden elde edilen bu veriler konunun daha iyi anlaşılması açısından şehir tarihi, sosyal ve kültürel hayat, ekonomik durum ve demografik yapıyı ilgilendiren pek çok araştırma eserlerle karşılaştırmalı bir biçimde kullanılarak, Adana Vilayeti'nin nüfus hareketliliğinin ve kültürel yapısının tarihsel süreç içerisindeki değişimine dair bir çalışma yapılmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Adana Vilayeti'nin kısa tarihçesiyle birlikte, vilayetin 1870 tarihinde Halep Vilayeti'nden ayrılışıyla birlikte geçirdiği idari bölünme sancak ve kaza bazında incelenmiştir.

Salnâmelerdeki demografik verilerin nüfus-bilimsel açıdan niteliği ve ayrıntılandırılması birinden diğerine farklılıklar göstermektedir. Bazı yıllarda sancaklarda veya kazalardaki toplam nüfusun rakamsal gösterimi ile yetinilmiş, bazı yıllarda ise

²² İzgöer, *a.g.m.*, s. 539.

Müslüman, Yahudi, Hıristiyan, Rum, Rum Ortodoks, Ermeni, Ermeni Gregoryen, Protestan gibi tanımlamamalar içinde kadın ve erkek nüfusun etnik ve dinsel dağılımı ayrıntılarıyla verilmiştir. İkinci bölümde tüm bu veriler çerçevesinde Adana Vilayeti'nin sınırları dâhilinde yaşayan Müslim ve Gayrimüslim nüfusa ait demografik yapının istatistikî verilerinin, anlamlı bir analizi elde edilmeye ve vilayetin XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarındaki çok kültürlü toplumsal yapısı bazen tablolarla bazen de tarafımızdan yapılan grafik ve basit yüzde hesaplamalarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Yine bu bölümde vilayetin nüfusunu önemli ölçüde etkileyen iskân faaliyetleri ve bölgeye Kırım, Kafkasya ve Girit'ten yapılan göçlerle ilgili bilgiler verilmiştir.

Üçüncü bölümde yer alan eğitim kısmında sıbyan mekteplerinden medreselere kadar okul, öğrenci ve öğretmenler hakkında gerek Adana Vilayeti Salnâmeleri'nden gerekse *Maârif Salnâmelerinden* elde edilen bilgiler çerçevesinde vilayetin eğitim durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Yine bu bölümde vilayette bulunan kütüphane, matbaa ve gazeteler ile kültürel hayatın bir parçası olan sosyal, dini ve ticari kurumlar, vilayetin sağlık durumu ve hastaneleri, geçmişten günümüze önemli izler taşıyan tarihi eserleri hakkında bilgiler verilerek vilayetin kültürel yapısı yansıtılmaya çalışılmıştır.

I. BÖLÜM: ADANA’NIN İDARİ TARİHÇESİ VE İDARİ BÖLÜNME

I. 1. Adana’nın İdari Tarihçesi

Stratejik konumundan dolayı he zaman, Anadolu ve Suriye’ye hâkim durumda bulunan birçok devletin sahip olmak istediği Adana, tarih boyunca birçok saldırılara ve istilalara uğramıştır.²³

Adana’nın bilinen ilk sahipleri M.Ö. 15. yüzyılda Hitit Federasyonu olmuştur.²⁴ Hititlerinden sonra Asurlular (M.Ö. 713-663), İranlılar (M.Ö. 6. Yüzyıl) ve daha sonra da Büyük İskender bölgede egemenlik kurmuştur.²⁵ Adana ve civarı Büyük İskender’in ölümünden sonra da Seleukos (Selökid) Krallığı’nın yönetimine girmiştir.²⁶ Seleukos hanedanı ile Mısır Batlamyos hanedanı arasındaki mücadele sonucunda Mısır’ın eline geçen Adana, M.Ö. 12’de Pompeius tarafından Roma İmparatorluğu topraklarına katılmıştır.²⁷ Bu dönemde Çukurova kentlerinde büyük değişiklikler olmuş, Adana gelişerek önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir.²⁸ Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmasıyla (M.S. 395), Adana bölgesi de Doğu Roma’nın (Bizans) egemenliğine girmiştir.²⁹

Adana’ya ilk İslam akınları Halife Ömer devrinde başlamıştır. Emevi Halifesi Abdümelik döneminde fethedilen bölge, Halife Harun Reşid döneminde Horasanlı kumandan Süleym et-Türkî tarafından Türk-İslam gruplarına iskâna açılmıştır.³⁰

²³ Saim Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Şehri*, TTK, Ankara, 2015, s. 15.

²⁴ Yusuf Halaçoğlu, “Adana Tarihçesi”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, (Haz: Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 11.

²⁵ “Geçit Vermez Dağların Eteğindeki Tarihi Bir Belde Adana”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Cilt:3, Sayı:9, 1967, s. 123.

²⁶ Haluk Uygur, *Tarihin İçinden Gelen Öykü*, Adana Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Adana, 2006, s. 8.

²⁷ Halaçoğlu, *Adana Tarihçesi*, s. 11; Şemsettin Sami, “Adana”, *Kâmûsu'l-A'lâm (1306)*, Kaşgar Neşriyat, Adana, 1996, s. 220.

²⁸ Besim Darkot, “Adana”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1996, s. 128.

²⁹ *Geçit Vermez Dağların...*, s. 123.

³⁰ Sargon Erdem, “Adana”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, TDV, Ankara, 1988, s. 348; Halaçoğlu, *Adana Tarihçesi*, s. 11-12.

10. yüzyılda Rumların, 11. yüzyıl sonlarında Selçukluların ve bir süre de Haçlıların eline geçen Adana, 12. yüzyılda kısa bir süre Konya Selçuklularının idaresine girmiş, daha sonra Bizans İmparatorluğu ile Kilikya Ermeni prenslikleri arasında el değiştirmiştir.³¹ Bölge, 1378-1562 yılları arasında Türkmenlerin Üçok koluna mensup Yüregir boyu beylerinden Ramazan Bey'e ve ailesine geçmiştir.³² Ramazanoğlu Ahmet Bey'in ölümünden sonra Ramazanoğulları arasında beylik kavgaları başlamış ve bu kavgalar her defasında, Memlukların onayını alan bir beyin egemenliğiyle sona ermiştir. Bu arada güçlenen Osmanlı Devleti ile de dost kalmaya çalışan Ramazanoğlu Beyliği, çıkarlarını korumak için bir denge siyaseti izlemiştir. 1510'da başa geçen Ramazanoğlu Mahmut Bey de Osmanlılarla olan iyi ilişkilerini sürdürmüş, Osmanlı Devleti'ne elçiler göndermiş ve Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi'ne katılmıştır. Bu sefer sırasında, Ramazanoğlu Mahmut Bey, Adana kentinin anahtarını Yavuz Sultan Selim'e sunmuş, bunun karşılığında Sultan Selim de onu komutanlık ve valilik unvanıyla ödüllendirmiştir. Ramazanoğlu Mahmut Bey'in ölümünden sonra Ramazanoğullarının babadan oğula geçen valilik dönemi başlarken Adana da Çukurova ile Osmanlı yönetimine katılmıştır.³³

Ramazanoğulları döneminde; bölge genişlemiş, tarım ve hayvancılık ilerlemiş ve Adana, bölgenin en önemli kenti haline gelmiştir.³⁴ Yine bu dönemde su kanalları yapılarak pirinç tarlalarının sulanması sağlanmış, selleri önlemek için Seyhan'ın her iki yanına setler yapılmış, Seyhan kenarında ipek imalathanesi kurulmuş, şeker yapımevi açılmış ve ihracatı yapılmaya başlanmıştır.³⁵

³¹ Halaçoğlu, *Adana Tarihçesi*, s. 11-12.

³² Erdem, *a.g.m.*, s. 349.

³³ "Adana", *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1982, s. 27.

³⁴ Uygur, *a.g.e.*, s. 9.

³⁵ "Adana", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 27.

Mısır'ı Napolyon işgalinden kurtarmak amacıyla Osmanlı birliklerine katılan ve Mısır'da vali olan Mehmet Ali Paşa, tarımda ve sanayide yaptığı düzenlemelerle bölgenin hızla genişlemesini ve gelişmesini sağlamıştır. Bunun üzerine etki alanını genişletmek isteyen Mehmet Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa için Anadolu serdarlıklarını istemiştir. Mehmet Ali Paşa'nın isteğinin geri çevrilmesi üzerine İbrahim Paşa 1833'te Adana'yı işgal etmiştir.³⁶ Mehmet Ali Paşa egemenliği sırasında Adana'da tarım ve sulama sistemleri düzenlenmiş, pamuk üretimi için çalışmalar yapılmıştır.³⁷ İbrahim Paşa da Çukurova'da buna benzer bir siyaset izlemiş ve tarıma önem vermiş, Kıbrıs'tan buğday, arpa cinsleri ile Suriye ve Mısır'dan şeker kamışını Adana'ya getirmiştir.³⁸

1840'ta yapılan Londra Antlaşması'na göre Mehmet Ali Paşa'ya işgal ettiği yerlerden çekilmesi halinde, Mısır ve Suriye yönetiminin verilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Mehmet Ali Paşa bu anlaşmayı tanımamış, İngiltere ve Fransa ile Beyrut'ta yapılan savaşta yenilmiştir. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa'nın Çukurova'daki egemenliği son bulmuştur. Adana, Mehmet Ali Paşa yönetiminden geri alınmıştır.³⁹

Tanzimat reformları doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin yeniden merkezileşmesiyle siyasi ve ekonomik etki alanlarının düzenlenmesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Çukurova'yı da etkilemiştir. Reformlar çerçevesinde tarımsal üretimin verimli bir biçimde kullanılabilmesi için yasal düzenleme gündeme gelmiş, merkezi denetim aşama aşama tüm Osmanlı topraklarına yayılmıştır. Bütün bu düzenlemelerden Çukurova'da etkilenmiştir. 1860'lara gelindiğinde, dünya pamuk piyasasının en önemli üretim merkezlerinden olan Doğu Akdeniz, ABD'nin ucuz pamuğuyla rekabet edemeyecek

³⁶ "Adana", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 29.

³⁷ Meltem Toksöz ve Emre Yalçın, "Modern Adana'nın Doğuşu ve Günümüzdeki İzleri", *Aptullah Kuran İçin Yazılar*, Hazırlayanlar: Çiğdem Kafescioğlu-Lucienne Thys-Şenocak, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 437.

³⁸ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet yayınları, İstanbul, 1985, s. 5.

³⁹ "Adana", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 29.

duruma gelmişti. Ancak 1861’de Amerikan İç Savaşı çıktığında bu durum değişmiş, ABD bu piyasadan çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun sonucunda İngiltere hammadde sıkıntısı yaşamaya başlamış ve bu sıkıntıyı gidermek için Mısır ve Çukurova gibi pek çok yeni üretim merkezinde pamuk tarımının geliştirilmesi için çaba sarfetmişti. Dünya ticaretindeki bu yeni yapılanma, Osmanlı Devleti’ni ve özellikle Adana ve Çukurova’yı kapsayacak biçimde oluşturulmuştu.⁴⁰

Bu süreçte 1862’de çıkarılan ferman Çukurova için oldukça önemliydi. Bu fermana göre boş araziler üreticiye pamuk tarımı yapılması karşılığında ücretsiz veriliyor, bu arazilerdeki üretimden beş yıl boyunca vergi alınmıyor, tarım aletlerinden gümrük vergisi alınmıyor ve pamuk tohumu da ücretsiz veriliyordu. Ancak bütün bunların gerçekleşmesi bölgede kanun ve düzenin sağlanmasına bağlıydı ve Adana’da de bunun yolu Fırka-i Islahiye’nin denetiminde yapılacak iskân siyasetinden geçiyordu.⁴¹

1866’da Fırka-i Islahiye Halep, Adana ve Kozan bölgelerinde ıslahat hareketlerine başlamıştır. Kısa sürede bütün ayaklanmalar bastırılmıştır. Fırka’nın bölgede düzeni sağlamasından sonra Çukurova’da mülkiye teşkilatı kurulmuş ve Adana, Halep Vilayeti’nden ayrılarak, 1870’de bağımsız bir vilayet haline getirilmiştir. O tarihe kadar Konya’ya bağlı olan İçel Sancağı da Adana’ya bağlanmıştır. Böylece Adana, bütün Çukurova’yı kapsayan bir vilayet olmuştur.⁴²

I. 2. İdari Bölünme

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için ardı ardına yayınlanan nizamnameler, yönetmelikler ve talimatnamelerle sürekli olarak ıslah ve düzenleme çabalarının yaşandığı bir dönem olmuştur.⁴³ Bu düzenlemelerle yönetim sisteminde değişikliklere gidilmiş, taşra

⁴⁰ Toksöz ve Yalçın, *a.g.m.*, s. 439.

⁴¹ Toksöz ve Yalçın, *a.g.m.*, s. 439.

⁴² “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 30-31.

⁴³ Kılıç, *a.g.m.*, s. 99.

idaresindeki düzensizliklerin giderilmesi için ciddi çabalar sarf edilmiş, ancak sorunlar tümüyle giderilememiştir. Bu nedenle Osmanlı taşra örgütlenmesinde daha köklü bir yapılanma ihtiyacı doğmuştur.⁴⁴ 1839 Tanzimat reformlarının bir parçası olarak hazırlanan 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle bu ihtiyaca cevap verilmeye çalışılmıştır.

Bilindiği gibi klasik Osmanlı yönetim biçiminde taşra idaresi, aşağıdan yukarıya köy (karye), nahiye, kaza, sancak (liva) ve eyalet şeklinde düzenlenmiştir.⁴⁵ 7 Kasım 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne göre Osmanlı Devleti'nin mülki idaresinde, bu tarihe kadar devam etmiş olan eyalet, sancak ve diğer mülki üniteler yerine yenileri kabul edilmiştir. Osmanlı toprakları idari dairelere bölünerek bunların en büyüğüne vilayet adı verilmiş, vilayet sancaklara, sancak kazalara, kaza köylere bölünmüştür. Her köy bir belediye idaresi olarak kabul edilmiştir.⁴⁶

Bunun üzerine 1867 (H. 1287) yılında “*Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi*” ilan edilmiştir. Fakat bu nizamname yeni bir metin olarak hazırlanmamıştır. 1864 nizamnamesinin tamamlayıcısı durumdadır ve yöneticilerin unvan ve atamalarına bazı değişiklikler getiren bir düzenleme olmuştur. En büyük idari birim olan vilayetin yöneticisi olarak vali, durumunu ve unvanını korurken, sancakta kaymakam yerine yönetici olarak mutasarrıf görevlendirilmiştir. Kazanın yönetimi de seçimle göreve getirilen kaza müdürü yerine kaymakama verilmiş, köy idaresinde ise önemli bir değişiklik yapılmamıştır.⁴⁷

Nahiyeler hakkında ise 1864 Nizamnamesi'nde ayrıntılı bilgi verilmemiş, sadece idari bir birim olarak yer almıştır. Nizamname'de nahiye için “*birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen yerleşmeler; kaza olmayıp, kazalara ilhak edilerek nahiye itibar olunacaktır*” denilmekteydi. 1871 *İdâre-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi* ile nahiye

⁴⁴ Gençoğlu, *a.g.m.*, s. 29.

⁴⁵ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK, Ankara, 1991, s. 73; Çadircı, *a.g.e.*, s. 10.

⁴⁶ Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi...*, s. 59-60.

⁴⁷ Çadircı, *a.g.e.*, s. 251-253.

yönetimi ve statüsü belirlenerek düzenlenmiş ve nahiye taşra idaresinin bir birimi haline gelmişti. Buna göre; nahiye dairesine girecek köy ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfus olması gerekmektedir. Bu nizamnameye göre, her nahiyenin bir nahiye müdürü ve bir nahiye meclisi bulunmak zorundaydı.⁴⁸

Tablo 1: Osmanlı Taşra Teşkilatı (1871)

Osmanlı Taşra Teşkilatı (1871)	
Yönetim Birimleri	Yönetici ve Görevliler
Vilayet	Vali
Liva	Mutasarrıf
Kaza	Kaymakam
Nahiye	Nahiye Müdürü
Köy	Muhtar

1864 Nizamnamesi ile ilkin bir deneme yapılarak yeni teşkilat hakkında bir fikir edinilmek istenmiştir. Bu amaçla, Rusçuk, Vidin ve Niş Eyaletleri, Tuna Vilayeti adı altında birleştirilmiş ve yeni teşkilat esaslarının bu vilayette denenmesine karar verilmiştir. 1865 yılından itibaren Rumeli’de, Anadolu’da ve Arabistan’da Tuna Vilayeti teşkilatı örnek alınara yeni vilayetler oluşturulmuştur.⁴⁹

1526 yılına kadar *Vilayet-i Çukurâbâd* veya *Vilayet-i Adana* adlarıyla anılan bir eyalet olan Adana’nın sancakları Üzeyir, Adana, Tarsus, Sis’ti.⁵⁰ Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Adana, zaman zaman Halep’e tabi bir sancak halinde Osmanlı idari teşkilatında yer almıştır.⁵¹ 1568-1574 yılları arasında Halep Vilayeti’ne bağlı olan sancaklar Halep, Adana, Hama, Tarsus, Birecik, A’zaz ve Kilis, Ma’arra, Üzeyr, Selemiyeye, Balis’ti.⁵² 1608’de Adana, “Beylerbeyilik” statüsüne geçerek yurtluk ve ocaklık

⁴⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 93-94.

⁴⁹ Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi...*, s. 154-158.

⁵⁰ Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları, III: 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, TTK, Ankara, 2005, s. XLIV.

⁵¹ Halaçoğlu, *Adana Tarihçesi*, s. 12.

⁵² Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara, 1988, s. 106.

uygulamasına son verilmiştir.⁵³ 1831’de Adana Eyaleti’nin sancakları; Adana, Tarsus, Alaiye, İçil, Sis, Üzeyr ve Beylan’dı.⁵⁴

Tablo 2: Adana İdari Birim

Adana İdari Birim			
İdari Birim	İdari Birim Olarak Durumu	Tarih	Bağlı Olduğu Eyalet veya Vilayet
Adana	Sancak	1520	Halep Eyaleti
	Eyalet	1608	Adana Eyaleti
	Sancak	1865	Halep Vilayeti
	Vilayet	1869 ⁵⁵	Adana Vilayeti

Kaynak: Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını (21), Ankara, 2006, s. 6.

1864 Nizamnamesi, kısmi değişikliklerle, 1866’da Halep Eyaleti’nde de uygulanmış ve eyaletin idari teşkilatlanması yeniden düzenlenmiş ve Halep Vilayeti oluşturulmuştur. Halep, Urfa, Maraş, Tarsus, Zor ve Kozan sancakları gibi Adana Eyaleti de⁵⁶ bu tarihten sonra Halep Vilayeti sınırları içerisinde bir sancağa dönüştürülmüştür.⁵⁷

Tablo 3: Halep Vilayeti’ne Bağlı Sancaklar ve Kazalar

Halep Vilayeti’ne Bağlı Sancaklar ve Kazalar	
Sancaklar	Kazalar
Halep	Halep-Antakya-Kilis-Ayıntap-Edlip-Bab ve Cebul-Cisri Sugur-Harim ve Barişa-Garye-Aşairi Urban.
Kozan	Haçin-Beylanköy-Kars-ı Zülkadriye
Payas	Beylan-Osmaniye
Urfa	Birecik-Rumkale-Suruç
Maraş	İslahiye-Elbistan-Zeytun-Göksun Andirin-Bulanık-Pazarcık-Hassa
Adana	Tarsus-Mersin-Karaisalı

Kaynak: Tönük, *a.g.e.*, s. 167.

⁵³ Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III...*, s. XLIV.

⁵⁴ Fazıla Akbal, “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Taksimat ve Nüfus”, *Belleten*, Cilt:XV, Sayı:60, TTK, Ankara, 1995, s. 623.

⁵⁵ Yapılan çeşitli çalışmalarda Adana Vilayeti’nin oluşturulma tarihi 1869 ve H.1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi sayfa 273’de Halep’ten ayrılma tarihi 1865 (H.1284) olarak belirtilmektedir. Oysa 1869 (H. 1286) Tarihli Halep Vilayeti Salnâmesi incelendiğinde, Adana Sancağı’nın henüz Halep Vilayeti’ne bağlı olduğu görülmektedir. Adana Vilayeti’nin oluşturulmasından sonra ilk defa basılan 1870 (H. 1287) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi bize Vilayet’in 1870 tarihinde kurulmuş olduğunu göstermektedir. Bkz. İbrahim Bozkurt, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mersin Tarihi (1847-1928)*, Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Mersin, 2012, s. 33.

⁵⁶ Vecihi Tönük, *Türkiye’de İdare Teşkilâtı’nın Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Kanaat Basımevi, Ankara, 1945, s. 130.

⁵⁷ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, ve Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*, ORSAM, Ankara, 2012, s. 37.

1870 (H.1287)'de ise Adana, Tarsus ve Kozan Sancakları Halep Vilayeti sınırlarından ayrılmış, bağımsız bir *Adana Vilayeti* kurulmuş ve vilayete ait ilk salnâme bu yılda yayımlanmıştır.⁵⁸

İlk Adana Vilayet Salnâmesi'ne (M.1870/H.1287) göre vilayet, Adana (Merkez), Payas, Kozan ve İçil Sancağı olmak üzere dört sancaktan oluşmaktadır.⁵⁹ 1872-1877 (H. 1289-H. 1294) yılları arasında vilayetin idari yapısında bir düzenleme yapılmamıştır. 1879 (H. 1296) tarihli salnâmeye göre bu tarihe kadar vilayetin sancaklarından biri olan Payas, Osmaniye Kazası ile birlikte, yeni oluşturulan Cebel-i Bereket Sancağı'nın kazası durumuna getirilmiştir. Hassa, Islahiye ve Bulanık kazaları da Maraş Sancağı'ndan ayrılarak Cebel-i Bereket Sancağı'na eklenmiştir.⁶⁰

Cebel-i Bereket Sancağı'nın oluşturulması salnâmede şöyle anlatılmıştır:

Cebel-i Bereket Sancağı'nın nâm-ı mukaddemâ Payas Sancağı ve mutasarrıflık merkezi Payas Kasabası olarak Payas ve Osmaniye nâmlarıyla iki kazâ ve Yumurtalık nâmıyla bir nâhiyeden 'ibâret bulunduğu halde der-kâr olan lüzum ve ehemmiyetine mebni lede'l- 'arz mutasarrıflık merkezinin Cebel-i Bereket'in vasatında vâki' Yarpuz nâm mevki'e nakli ve buraya kurbıyyet ve münâsebât mevkiyyeleri hasebiyle Hâssa ve Islâhiye ve Bulanık Kazaları dahî bâ-irâde-i seniyye Maraş Sancağı'ndan bi'l-tefrîk buraya rabt ve ilhâk kılınması cihetle livâ-i mezkûre bu sebepten dolayı Cebel-i Bereket nâmi tesmiye ve itlâk olunarak Payas Kazâ teşkîl kılınmış ve şimdi mezkûr Cebel-i Bereket sancağı yukarıda zikrolunduğu vechle Payas ve Osmaniye ve Hassa ve Islahiye ve Bulanık nâmlarıyla beş kazâdan 'ibâret bulunmuş ise de vakti 'adem-i müsâ'adesine mebnî bu kazâlardan Hassa ve Bulanık ve Islahiye Kazâlarında mevcûd bulunan me'mûrinin esâmisiyle ta'rîfât-ı sâ'iresini mübeyyen defterler getirilemediği ve Payas Kazâsı me'mûrlarını dahî henüz tedârik ve ta'yîn olunmadığı cihetle bu sene salnâmeye yazılamamıştır yalnız Payas ve Osmaniye kazalarında mevcûd âsâr ve sâ'ire ber-vech-i zîr beyân olunmuştur.⁶¹

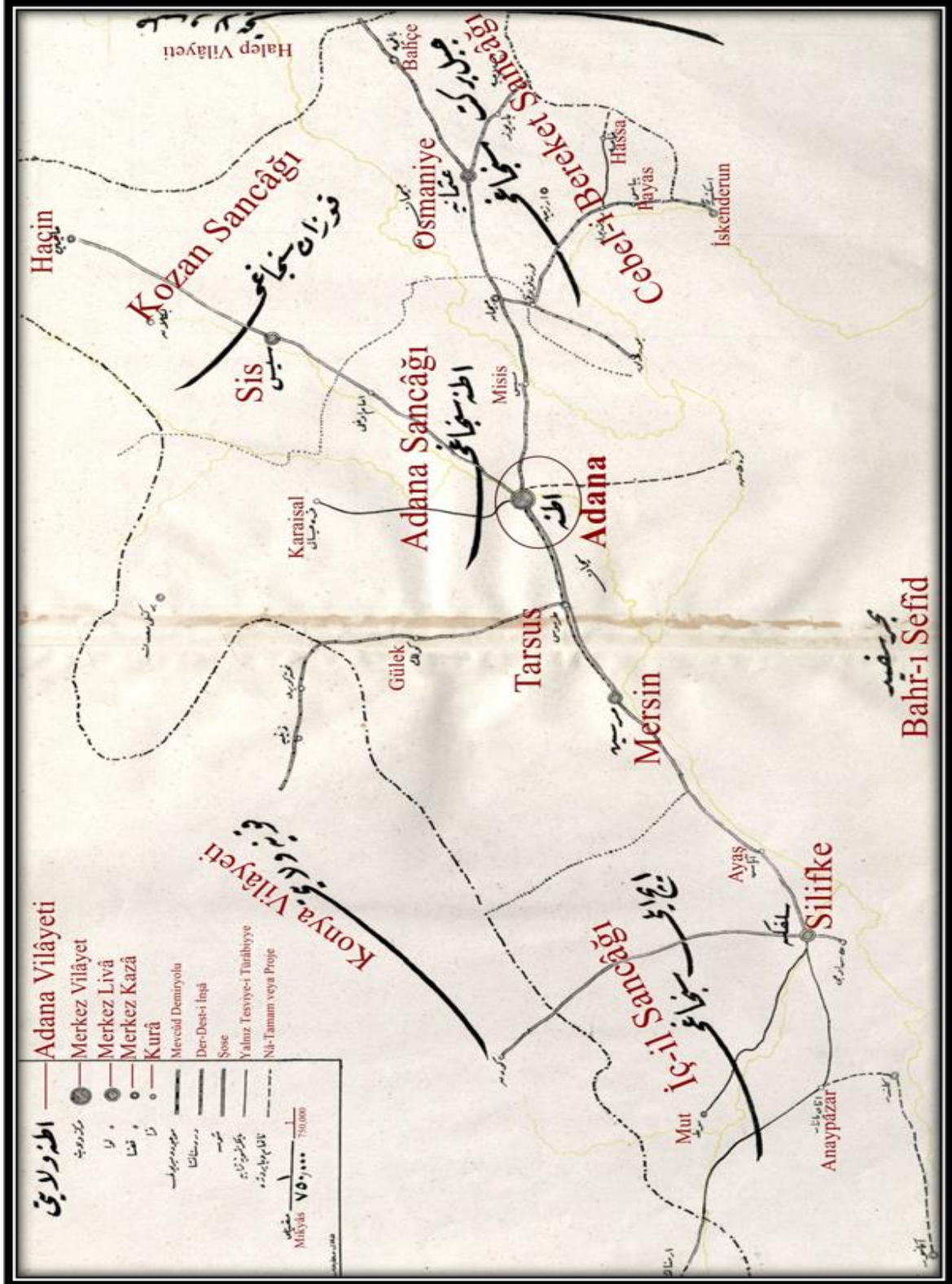
⁵⁸ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.

⁵⁹ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.

⁶⁰ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.

⁶¹ H.1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 199.

Harita 1: Memalik-i Osmaniyye'nin Taksimâtı Mülkiyesi ve Yollarını Gösterir Harita

Kaynak: Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Vilayât Yolları Haritasıdır, Hilal Matbaası, İstanbul. (Kaynakta tarih belirtilmemiştir.)

1887-88 (H. 1305) yılında da Mersin, Tarsus'u kendi idari sınırları içerisine dâhil ederek sancak konumuna gelmiştir. Böylece Adana Vilayeti beş sancağa ayrılmıştır.⁶² 1908 tarihli Devlet Salnâmesi'ne göre Adana Vilayeti; 5 sancak, 18 kaza, 20 nahiye ve 1551 köyden oluşmaktaydı.⁶³

Tablo 4: Adana Vilayeti'nin Sancak, Kaza ve Nahiyeleri 1908 (H. 1326)

Adana Vilayeti'nin Sancak, Kaza ve Nahiyeleri 1908 (H.1326)			
Sancak	Kaza	Nahiye	Köy
Adana	Merkez	Misis Sırkıntı Karsantı Karataş	449
	Karaisalı	-	88
	Hamidiye	Cerid	62
Mersin	Mersin	Elvanlı	88
	Tarsus	Namrun Gülek	181
Cebel-i Bereket	Merkez	Kaypak Karayığit	8
	Islahiye	-	67
	Osmaniye	Tacirli Kıyı	23
	Hassa	-	38
	Bahçe	-	40
Kozan	Merkez	Sırkıntı-i Bâl	94
	Kars-ı Zülkadriye	Çokak	50
	Haçin	Mağara	66
	Feke(Beylanköy)	Rum	90
İçil	Merkez	Ayaş Bulacalı	36
	Mut	-	65
	Gülнар	Anaypazarı	29
	Anamur	Silinti	77

23 Mart 1913'te çıkarılan *İdâre-i Umumiye-i Vilayât Kanunu*'nu ile de İçil Sancağı, Adana Vilayeti'nden ayrılarak bağımsız sancak durumuna getirilmiştir ve

⁶² H. 1308 Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 2.

⁶³ H. 1326 Tarihli Devlet Salnâmesi, s. 516-521.

sancağın bu durumu 1924 yılına kadar sürmüştür.⁶⁴ 1921-1924 Anayasalarıyla da Türkiye'nin idari bölünmesinde önemli bir değişiklik yapılmıştır. Vilayet, liva, kaza, nahiye ve köyden oluşan beş aşamalı mülki idari taksimat değiştirilerek vilayet, (liva kaldırılmıştır) kaza ve nahiye olarak üç aşamalı bir sistem kurulmuş ve nahiyelerin kasaba ve köylerden oluştuğu belirtilmiştir. Bunun sonucunda Türkiye Cumhuriyeti 74 vilayete ayrılmıştır.⁶⁵ Bu düzenleme çerçevesinde Adana Vilayeti'nin sancakları durumunda olan Cebel-i Bereket, Mersin ve Kozan ile daha önce vilayetten ayrılan İçil 1925'te bağımsız vilayetler durumuna gelmiştir.⁶⁶ (76. Dipnot için zabıt ceridesi demiş) 1926-27 tarihli TCDS'ye göre Kozan Vilayet statüsünü kaybetmiş ve Adana Vilayeti'nin kazası olmuştur.⁶⁷

Vilayetlerden bir kısmının, bütçe, nüfus, coğrafi durum bakımından, vilayet statüsünde kalmasının mümkün olmadığı anlaşılmış ve 1926 yılında *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'yla 11 vilayet lağvedilmiştir.⁶⁸ 20.5.1933'te de "*Bazı Vilayetlerin İlgası ve Bazılarının Birleştirilmesi Hakkında*" ki 2197 sayılı Kanunla da İçel Vilayeti lağvedilmiş; ancak Mersin ve İçel vilayetleri birleştirilmiş, merkezi "*Mersin*" olmak üzere bu vilayete yeniden "*İçel*" ismi verilmiştir. Cebel-i Bereket sancağı da bu tarihte vilayet statüsünü kaybetmiş ve vilayetin merkez kazası olan "*Osmaniye*" Bahçe, Dört Yol, Seyhan kazalarıyla beraber Adana Vilayeti'ne ve Islahiye Kazası da Gaziantep Vilayeti'ne bağlanmıştır.⁶⁹

⁶⁴ Tönük, *a.g.e.*, s. 234; H. 1333-1334 Tarihli Devlet Salnâmesi, s. 733.

⁶⁵ Nazım Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, 2013, s. 20; Tuğba Korhan, "Cumhuriyet Döneminde Umum Müfettişlikleri İle İlgili Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:4, Sayı:7, 2012, s. 135; Mehmet Asaf, "Elyevm Mer'i Olan Taksimât-ı Mülkiyenin Tarihçesi", *1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi*, 96.

⁶⁶ 1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi.

⁶⁷ 1926-27 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s.525-526.

⁶⁸ *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, (1939,) Hazırlayan: I. Genel Müfettişlik, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, Aktaran Korhan, *a.g.m.*, s. 135.

⁶⁹ Resmi Gazete, 27 Mayıs 1933, s. 2510-2511; TBMM Zabıt Ceridesi., C:15, B:54, s.4-199.

Harita 2: Adana Vilayeti Haritası (1907)⁷⁰

⁷⁰ Mehmed Nasrullah, Mehmed Rüşdi ve Mehmed Eşref, Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus MüKemmel ve Mufassal Atlas, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1325. (Adana Vilayeti ön plana çıkarılmak için harita üzerinde renk düzenlemeleri yapılmıştır.)

I. 2. 1. Adana (Merkez) Sancağı

Adana Vilayeti'nin merkezi olan Adana Sancağı'nın, güneyi Akdeniz, doğusu Cebel-i Bereket, kuzeyi Kozan Sancağı, kuzeybatı tarafı Konya Vilayeti'ne bağlı olan Niğde ve Konya, güneybatı tarafı da İçil Sancakları ile sınırdır.⁷¹

Adana Sancağı 1872 (H. 1289) tarihinde Adana (Merkez), Tarsus, Mersin ve Karaisalı olmak üzere dört kazadan oluşmuştur.⁷² Sancağı'nın merkezi, vilayetinde merkezi olan, Adana (şehri) Kazası'dır.⁷³ Adana (Merkez) Kazası'nın Karsantı, Sırkıntı, Misis, Muhacirin, Karataş, Karahacılı ve Yüregir isimlerinde yedi nahiyesi vardı. Adana Kazası'na bağlı olan Karataş Nahiyesi, Adana'nın güneyinde Seyhan ve Ceyhan Nehri arasında, Adana'ya on iki saat mesafedeydi ve nahiyenin yetmiş köyü bulunmaktaydı. Karataş Nahiyesi'nin merkezi Karataş İskelesi'ydı.⁷⁴ Yüregir Nahiyesi, Adana'nın güneyi ile doğusunda olup güneyi Karataş Nahiyesi, doğusu Adana'dan Haleb'e giden yol ile kesilmiştir ve nahiyenin altmış iki köyü vardı.⁷⁵ Misis Nahiyesi, Ceyhan Nehri'nin Adana tarafında ve Adana'ya altı saat mesafedeydi, nahiyenin yirmi bir köyü bulunmaktaydı. Misis Nahiyesi'nin merkezi Misis Kasabası'ydı.⁷⁶ Karahacılı Nahiyesi Seyhan Nehri'nin doğusu ile Adana'nın doğu ve kuzey kısımlarında yer almakta ve nahiyeye yirmi dört köyden oluşmaktaydı.⁷⁷ Karsantı Nahiyesi Adana'nın kuzeyinde ve Seyhan Nehri'nin batı tarafında takriben Adana'ya yirmi saat mesafede olup nahiyenin kırk bir köyü vardı.⁷⁸ Karsantı Nahiyesi'nin merkezi Karaköy Köyü'ydü.⁷⁹ Sırkıntı Nahiyesi Ceyhan Nehri'nin batısında ve Adana'nın doğusuyla kuzeyinde yer almakta, Adana'ya dokuz saat mesafedeydi ve on

⁷¹ Şemsettin Sami, "Adana", *Kâmûsu'l-A'lâm (1306)*, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s. 220.

⁷² H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 49.

⁷³ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 49.

⁷⁴ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 56.

⁷⁵ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 56-57.

⁷⁶ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 57.

⁷⁷ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 57.

⁷⁸ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 57-58.

⁷⁹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 53.

köyü vardı.⁸⁰ Sırkıntı Nahiyesi'nin merkezi Saygeçid Karyesi'ydı.⁸¹ Muhacirin Nahiyesi Ceyhan Nehri'nin iki tarafında ve Adana'nın doğu tarafında, Adana'ya on üç saat mesafede bulunup nahiyenin sekiz köyü vardı.⁸²

Tarsus Kazası'nın Kosun, Koştemur, Gülek, Tekeli, Namrun, Ulaş, Canib-i Şehr isimlerinde yedi nahiyeye, yüz otuz köy ve yirmi dört mahallesi bulunmaktaydı.⁸³ Kaza Adana'nın batısında ve Adana'ya dokuz saat mesafedeydi.⁸⁴ Gülek ile Tekeli ve Namrun ile Ulaş Nahiyeleri iki müdürlüğe ayrılmıştır. Gülek müdürlüğünün merkezi Gerliz ve Namrun müdürlüğünün merkezi Karadiken köyleriydi. Kosun, Koştemur ve Canib-i Şehr Nahiyeleri kaza merkezinden idare edilmekteydi.⁸⁵ Kazanın kaymakamlık merkezi Tarsus Kasabası'ydı. Tarsus Kasabası'nın mahalleleri doğu ve batı şeklinde iki kola ayrılmıştır. Doğu kolu Câmî'-i 'Âtık ve Tekye, Debbâğhâne, Musalla, Çıplak, Zorbaz, Şamlı, Sakızlı, Çataklı, Şahin, İskiliç mahallerinden; batı kolu ise Müftü, Sofular, Yeni Mahalle, Câmî'ü'n-Nur, Kızılmurad, Hıristiyan, Küçük Minare, Eski Ömerli, Yeni Ömerli ve İnce Hark mahallerinden ibaretti.⁸⁶

Mersin Kazası'nın Gökçeli, Elvanlı ve Kalınlı isimleriyle üç nahiyesi vardı. Kaza, Tarsus'un batısında ve deniz kenarındaydı. Kaza'ya "Mersin" ismi mevkiinin Mersin ağaçlığı olunmasından dolayı verilmiştir.⁸⁷ Kaza merkezi Mersin Kasabası'ydı ve

⁸⁰ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 58.

⁸¹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 54.

⁸² H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 58-59.

⁸³ "Tarsus Kasabası, vilayet merkezi olan Adana'ya 9 saat ve Tarsus Kazası'nın nahiyeleri olan Namrun ve Ulaş Nâhiyelerinin müdürlük merkezi olan Karadiken'e 3 sâ'at ve Gülek müdürlük merkezi olan Kerliz'e 12 sâ'at mesâfededir." Bkz. H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 66.

⁸⁴ Salnâmede dokuz saatlik mesafenin deve yürümesiyle olduğu belirtilmiştir. Bkz. H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 40.

⁸⁵ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 62.

⁸⁶ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 59-60; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139.

⁸⁷ H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 43.

Gökçeli Nahiyesi dâhilindeydi.⁸⁸ Mersin Kasabası, İçil yolu üzerinde olup Tarsus'a altı, Adana'ya on beş saat mesafededir ve kasabanın yetmiş köyü vardı.⁸⁹

Karaisalı Kazası'nın doğusu Karsantı Nahiyesi, batısı Tarsus Kazası, kuzeyi Konya, güneyi Adana ile sınırdı⁹⁰ ve kaza Menemenci, Karaisalı, Yukarı Dindari ve Aşağı Dindari olmak üzere dört nahie ve seksen köyden oluşmaktaydı. Kaza merkezi Ciceli Köyü'dür ve köy, Adana'nın güneyinde, Adana'ya dokuz, Mersin İskelesi'ne on beş saat mesafedeydi.⁹¹

1873 (H. 1290) yılında Adana Sancağı'na bağlı kaza sayısı değişmezken nahie sayısı Karsantı, Sırkıntı, Misis, Muhacirin, Karataş, Karahacılı, Yüregir ve Nefs-i Adana olmak üzere sekize yükselmişti.⁹² Tarsus, Mersin ve Karaisalı Kazalarının nahiyelerinde ise bir değişiklik yapılmamıştır.

Tablo 5: Adana Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1873 (H.1290)

Adana Sancağı Kazaları ve Nahiyeleri 1873 (H. 1290)	
Kazalar	Nahiyeler
Adana (Merkez) Kazası	Karsantı-Sırkıntı-Misis-Muhacirin-Karataş-Yüregir-Karahacılı-Nefs-i Adana
Tarsus	Kosun-Koştemur-Gülek-Tekeli-Namrun-Ulaş-Cânib-i Şehr
Mersin	Gökçeli-Elvanlı-Kalınlı
Karaisalı	Menemenci- Karaisalı-Yukarı Dindari-Aşağı Dindari

1891 (H. 1308) ve 1892 (H. 1309) yıllarında kaza sayısı azalan ve Adana ile Karaisalı olmak üzere iki kazaya ayrılan Adana Sancağı'nın nahiyelerinde bir değişiklik olmamıştır.⁹³

⁸⁸ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 69.

⁸⁹ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 70.

⁹⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71.

⁹¹ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74.

⁹² H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 53.

⁹³ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74.

Tablo 6: Adana Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1892 (H. 1309)

Adana Sancağı Kazaları ve Nahiyeleri 1892 (H. 1309)	
Kazalar	Nahiyeler
Adana (Merkez) Kazası	Nefs-i Adana-Karsantı-Sırkıntı-Misis-Muhacirin-Karataş-Yüregir-Karahacılı
Karaisalı	Menemenci-Karaisalı-Yukarı Dindari-Aşağı Dindari

1894 (H. 1312) yılına gelindiğinde sancağa üçüncü bir kaza olarak Hamidiye Kazası eklenmiştir. Kazanın Nahiyeleri ise Misis, Karataş, Karsandı, Sırkıntı, Yüregir ve Karahacılı'ydı.⁹⁴ Hamidiye Kazası, lağvedilmiş olan Muhâcirin Nâhiyesi ile Cerid Nâhiyesi'nin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.⁹⁵ Hamidiye Nahiyesi, Çukurova dahilinde ve Adana'ya on saat mesafedeydi ve nahiyenin kırk iki köyü vardı. Hamidiye Nahiyesi'nin merkezi Yarsuvat Kasabası'ydı.⁹⁶

Tablo 7: Adana Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1894 (H. 1312)

Adana Sancağı Kazaları ve Nahiyeleri 1894 (H. 1312)	
Kazalar	Nahiyeler
Adana (Merkez) Kazası	Karsantı-Sırkıntı-Misis -Karataş-Yüregir-Karahacılı
Karaisalı	Menemenci-Karaisalı-Yukarı Dindari-Aşağı Dindari
Hamidiye	Muhacirin-Cerid

1925-26 yılına ait TCDS'de yer alan bilgilere göre Adana Sancağı'nda Adana (Merkez), Ceyhan, Karaisalı ve Yumurtalık Kazaları bulunmaktaydı.⁹⁷ 1927-1929 yılları arasında vilayet merkezi olan Adana Kazası'nın Tuzla, Karataş, Misis Nahiyeleri ile iki yüz kırk sekiz köyü, Saimbeyli Kazası'nın Mağara Nahiyesi ile elli sekiz köyü, Feke Kazası'nın Tapan Nahiyesi ile yetmiş dört köyü, Karaisalı Kazası'nın Çatalanı, Kamışlı, Pozantı, Karsıntı Nahiyeleri ile yüz otuz beş köyü; Kozan Kazası'nın Sırkıntı-i Bâlâ Nahiyesi ile doksan beş köyü ve Kadirli Kazası'nın Çokak Nahiyesi ile elli dört köyü

⁹⁴ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 47.

⁹⁵ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 50.

⁹⁶ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, 50-51; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74.

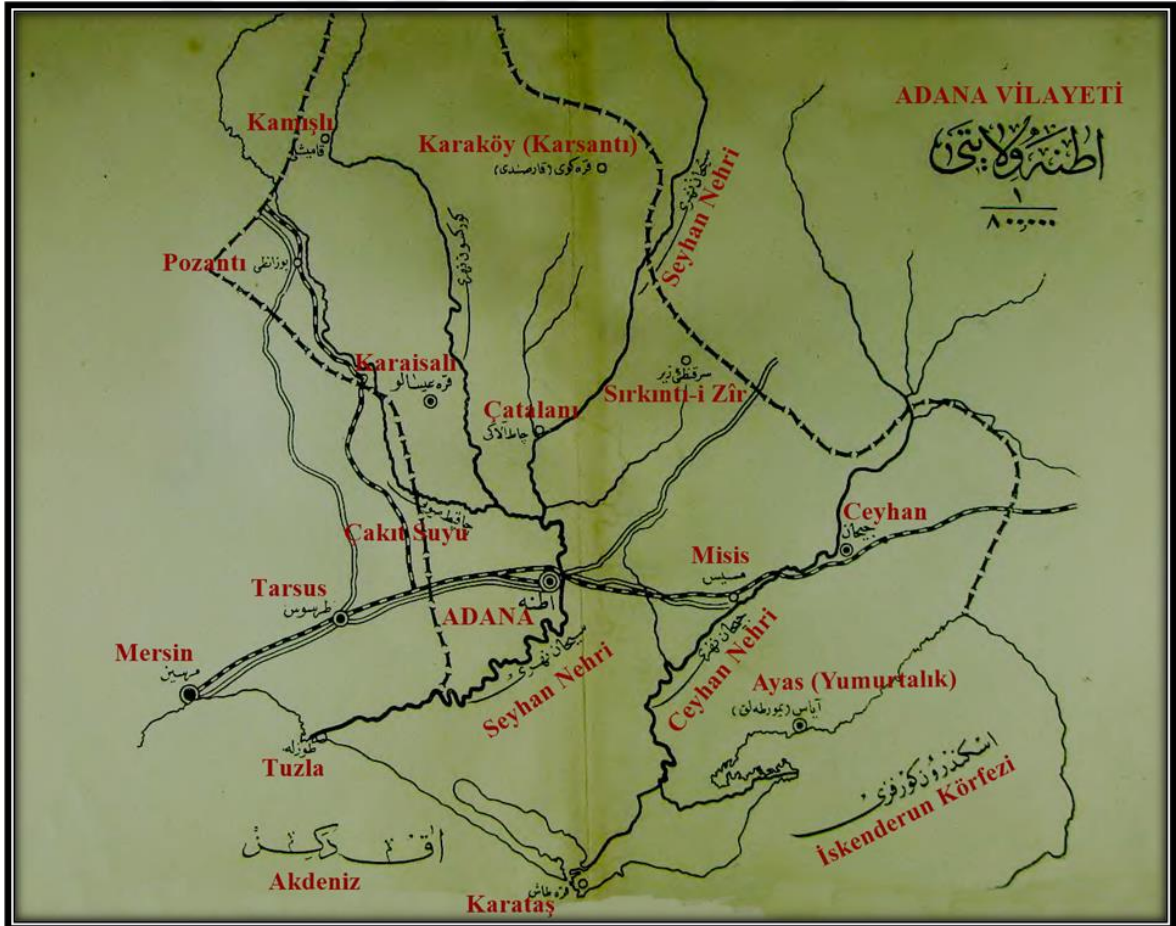
⁹⁷ 1926-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 339-340.

vardı. Adana Kazası, toplamda altı kaza, on bir nahiye ve altı yüz beş köyden oluşmaktaydı.⁹⁸

Tablo 8: Adana Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyele İle Köy Sayıları 1926-27

Adana Sancağı Kazaları, Nahiyele ve Köy Sayıları 1926-27		
Kazalar	Nahiyele	Köy
Adana (Merkez) Kazası	Karataş-Misis-Tuzla	284
Karaisalı (Karsandı)	Kamışlı-Çatalanı-Pozantı-Karsıntı	135
Kozan (Sis)	Sırkıntı-i Bâlâ	95
Kars (Kars-ı Zülkadriye)	Çokak	54
Feke	Tapan	74
Saimbeyli (Haçin)	Mağara	58

Harita 3: 1925-1926 Tarihli Adana Vilayeti

Kaynak: 1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 341.

⁹⁸ 1926-27 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 214.

I. 2. 2. Cebel-i Bereket Sancağı

Cebel-i Bereket Sancağı, Adana Vilayeti'nin en doğusunda olup, batısında Adana, kuzeyinde Kozan ve Halep Vilayeti'ne bağlı Maraş, güneydoğu kısmında Halep Sancaklarıyla, güneybatısında ise İskenderun Körfezi'yle sınırdı.⁹⁹

Cebel-i Bereket Sancağı'nın eski adı olan Payas Sancağı¹⁰⁰ 1872 (H. 1289) yılında Payas ve Osmaniye isminde iki kaza ve Yumurtalık Nahiyesi'nden ibaretti. Sancağın merkezi Payas Kasabası'ydı ve Kara Câmi' ile Rum isminde iki mahalleye ayrılmıştı. Yumurtalık Nahiyesi ise Payas'ın batısında ve Payas'a on saat mesafedeydi. Osmaniye Kazası Adana'ya on sekiz, Payas Kasabası'na dokuz saat mesafedeydi ve Payas kasabasının kuzeyindeydi. Kazanın merkezi Osmaniye Kasabası, nahiyeleri ise Osmaniye, Çendoğlu, Cerid ve Tacirli'ydi ve on köyü bulunmaktaydı.¹⁰¹ 1873 (H. 1290) yılında ise Osmaniye Kazası kıyı köyler ile Cerid ve Tacirli nahiyelerinden oluşmaktaydı ve kazanın merkezi Yaveriye Köyü'ydü.¹⁰² 1877 (H. 1294)'de kazanın merkezi Rızaiye Köyü olarak değişmiştir.¹⁰³

1879 (H. 1296) yılına ait AVS'ye göre Payas Sancağı'nın mutasarrıflık merkezinin Payas Kasabası'ndan Cebel-i Bereket üzerinde hâkim bir noktada bulunan Yarpuz'a nakledilmesi ve buraya yakınlıkları ve mevkiler arası ilişkiler sebebiyle Hassa,

⁹⁹ Şemsettin Sami, "Cebel-i Bereket", *Kamusu'l-Alam 1308*, Cilt:3, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s. 1767.

¹⁰⁰ "Cebel-i Bereket Sancağı'nın nâm-ı mukaddemâ Payas Sancağı ve mutasarrıflık merkezi Payas Kasabası olarak Payas ve Osmaniye nâmlarıyla iki kazâ ve Yumurtalık nâmıyla bir nâhiyeden 'ibâret bulunduğu halde der-kâr olan lüzum ve ehemmiyetine mebni lede'l-'arz mutasarrıflık merkezinin Cebel-i Bereket'in vasatında vâki' Yarpuz nâm mevki'e nakli ve buraya kurbîyyet ve münâsebât mevkiyyeleri hasebiyle Hâssa ve Islâhiye ve Bulanık Kazaları dahî bâ-irâde-i seniyye Maraş Sancağı'ndan bi'l-tefrîk buraya rabt ve ilhâk kılınması cihetle livâ-i mezkûre bu sebepten dolayı Cebel-i Bereket nâmı tesmiye ve itlâk olunarak Payas Kazâ teşkil kılınmış ve şimdi mezkûr Cebel-i Bereket sancağı yukarıda zikrolunduğu vechle Payas ve Osmaniye ve Hassa ve Islâhiye ve Bulanık nâmlarıyla beş kazâdan 'ibâret bulunmuş ise de vakti 'adem-i müsâ'adesine mebnî bu kazâlardan Hassa ve Bulanık ve Islâhiye Kazâlarında mevcûd bulunan me'mûrinin esâmisiyle ta'rîfât-ı sâ'iresini mübeyyen defterler getirilemediği ve Payas Kazâsı me'mûrlarını dahî henüz tedârik ve ta'yîn olunmadığı cihetle bu sene salnâme yazılamamıştır yalnız Payas ve Osmaniye kazalarında mevcûd âsâr ve sâ'ire ber-vech-i zîr beyân olunmuştur." Bkz. H.1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 199.

¹⁰¹ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 116-127.

¹⁰² H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122.

¹⁰³ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 111.

İslahiye ve Bulanık Kazaları'nın Maraş Sancağı'ndan ayrılarak Payas Sancağı'na bağlanması ile sancağın ismi Cebel-i Bereket olarak değiştirilmiştir. Artık Cebel-i Bereket Sancağı'nın Payas, Osmaniye, Hassa, İslahiye ve Bulanık olmak üzere beş kazası bulunmaktaydı.¹⁰⁴ Sancağın merkezi Yarpuz Köyü'ydü¹⁰⁵ ve Yarpuz, Osmaniye Kasaba'sına altı saat mesafede ve Cebel-i Bereket'in önemli bir noktasında yer almaktaydı. Yarpuz, Osmaniye yoluyla Adana'ya yirmi üç saat mesafedeydi.¹⁰⁶

Osmaniye Kazası sancağın kuzeybatı yönünde olup batısı Hamidiye ve doğusu Payas Kazası'yla ve kuzeyi Anderin ve Kars Kazalarını ayıran Ceyhan ve doğusu da Bahçe Kazası'yla sınır olup Adana'ya on sekiz, Cebel-i Bereket Sancağı'na altı saat mesafedeydi.¹⁰⁷ Osmaniye Kazası Cerid, Tacirli, Çendoğlu Nahiyyelerinden ibaretti.¹⁰⁸ 1900 (H. 1318)'de Osmaniye Kazası Rızaiye, Hacı, Osmanlı, Dağıstanlı, Hıristiyan namlarıyla beş mahalle, on sekiz köyden ibaret olup Tacirli, Kıyı nahiyyelerine ayrılmıştır.¹⁰⁹

Hassa Kazası sancağın güneydoğusunda ve sancağa on iki saat mesafedeydi.¹¹⁰ Kaza Ekbaz, Dinek, Hacılar ve Çavuşlu Nahiyyelerinden ibaretti.¹¹¹

Payas Kazası ise Anadolu'nun güneydoğusunda ve Akdeniz sahili üzerinde bulunuyordu. Kazanın güneyi İskenderun, doğusu Hassa, Beylan, Yarpuz ve kuzeyi Osmaniye, Hamidiye kazalarıyla, batısı da Misis, Karataş nahiyyeleri ve Akdeniz ile sınırdı.¹¹² Payas Kazası biri merkez ve diğeri Yumurtalık Nahiyyesi olarak iki nahiyyeye

¹⁰⁴ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.199; H. 1306 Tarihli Devlet Salnâmesi, s. 584-585.

¹⁰⁵ H. 1306 Tarihli Devlet Salnâmesi, s. 383-85.

¹⁰⁶ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 145.

¹⁰⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 137.

¹⁰⁸ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142-162.

¹⁰⁹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 137.

¹¹⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 145.

¹¹¹ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142-162.

¹¹² H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 128.

ayrılmıştı. Kazanın, yirmi dokuzu merkez nahiyeye ve yirmi beşi Yumurtalık Nahiyesi'ne bağlı elli dört köyü vardı.¹¹³ Payas Kazası'nın merkezi Payas Kasabası'ydı.¹¹⁴

Bulanık (Bahçe) Kazası'nın merkezi Bahçe Köyü'ydü.¹¹⁵ Kaza, sancağın kuzeyinde ve sancağa altı saat uzaklıktaydı. Maraş, Anderin ve Islahiye Kazalarıyla aynı sınırdaki bulunmaktaydı.¹¹⁶

Islahiye Kazası Maraş, Kilis, Halep, Hassa kazalarıyla hemhuduttu ve kazanın altmış sekiz köyü vardı.¹¹⁷

Tablo 9: Cebel-i Bereket Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1880 (H. 1297)

Cebel-i Bereket Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1880 (H. 1297)	
Kazalar	Nahiyeler
Payas	Merkez-Yumurtalık
Osmaniye	Cerid-Tacirli-Çendoğlu
Hassa	Ekbaz-Dinek-Hacılar ve Çavuşlu
Islahiye	Beş nahiyeye (İsimleri verilmemiş)
Bulanık (Bahçe)	Kaza merkezi olan Bahçe köyü ile kırk köy.

Cebel-i Bereket vilayet statüsü kazandıktan sonra kazaları Osmaniye (Merkez), Hassa, Bulanık (Bahçe), Islahiye ve Dört Yol olarak değişmiştir.¹¹⁸ 1926-27 yılına ait salnâmede ise Cebel-i Bereket Sancağı Yarpuz, Kaypak (Serdar), Tacirli Nahiyeleriyle Osmaniye (Merkez) Kazası; Erzin, Payas nahiyeleriyle Dört Yol (Ümraniye) Kazası; Keferdiz (Sakçagöz), Hassa Nahiyeleriyle Islahiye Kazası; Haruniye nahiyesiyle Bulanık (Bahçe) Kazası; Yumurtalık, Sırkıntı-i Zir nahiyeleriyle Ceyhan (Hamidiye-Yarsuvat)

¹¹³ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 132.

¹¹⁴ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142-162.

¹¹⁵ H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 105.

¹¹⁶ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 128.

¹¹⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 125.

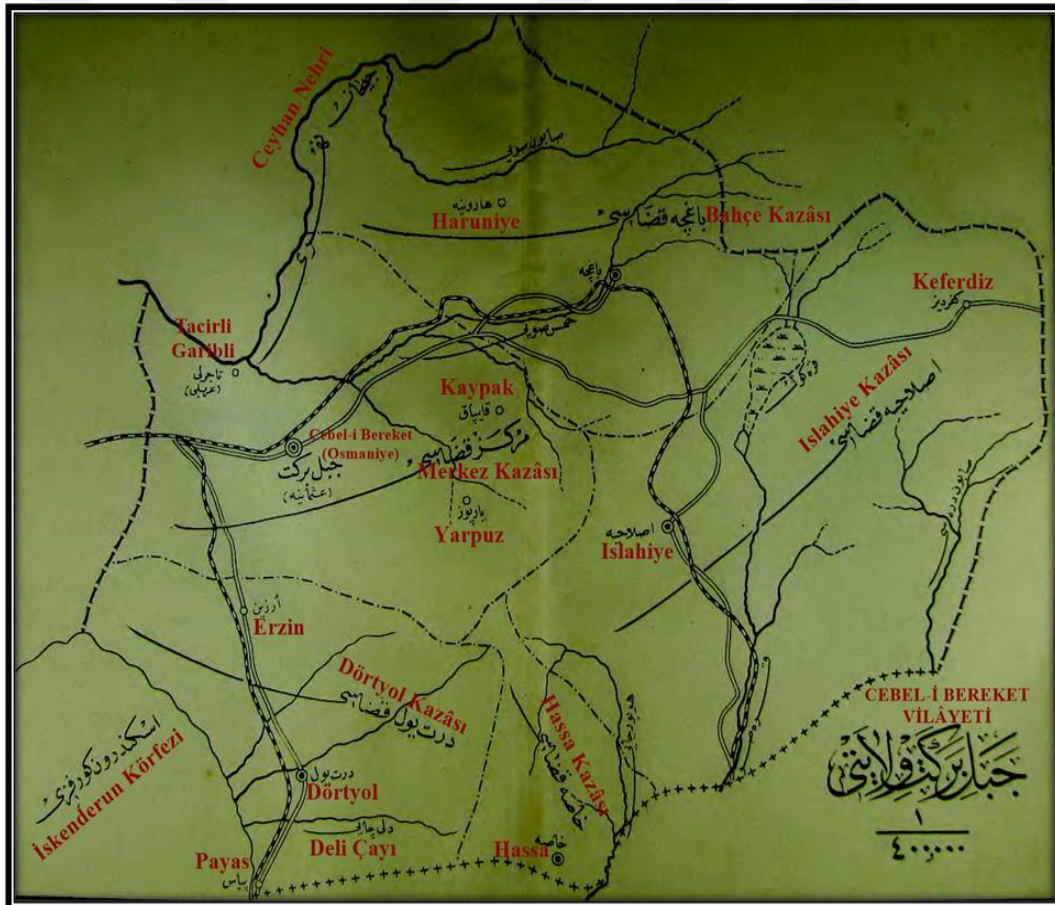
¹¹⁸ 1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 574.

Kazalarından oluşmaktaydı.¹¹⁹ Cebel-i Bereket 1933'te lağvedilmiş ve Osmaniye de bir kaza merkezi olarak Adana'ya bağlanmıştır.¹²⁰

Tablo 10: Cebel-i Bereket Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1926-27

Cebel-i Bereket Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1926-27	
Kazalar	Nahiyeler
Osmaniye	Yarpuz-Kaypak (Serdar)-Tacirli
Dört Yol (Ümraniye)	Erzin-Payas
Islahiye	Keferdiz (Sakçagöz)-Hassa
Bulanık (Bahçe)	Haruniye
Ceyhan (Hamidiye-Yarsuvan)	Yumurtalık-Sırkıntı-i Zîr

Harita 4: 1925-1926 Tarihli Cebel-i Bereket Vilayeti

Kaynak: 1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 39.

¹¹⁹ 1926-27 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 227; 1927-28 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 812; 1928-29 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 442.

¹²⁰ Yılmaz Kurt, "Osmaniye", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 33, TDV, İstanbul, 1988, s. 479.

1880 (H. 1297) yılında Beylanköy, Adana Sancağı'nın kazaları arasından çıkarılarak yerine Feke Kazası getirilmiştir. Feke Kazası Arıklı, Mansurlu, Rumlu ve Feke nahiyeleri ve yetmiş iki köyden oluşurken,¹²⁹ 1894 (H. 1312)'te nahiye sayısı azalmış ve kazanın sadece Rum Nahiyesi kalmıştı.¹³⁰ Kazanın merkezi ise Feke'ydi.

1900 (H. 1318)'de Kozan Sancağı'nın kaza sayısı aynı olmakla birlikte, Kars Kazası bir nahiye ve elli köyden, Sis Kazası Sırkıntı nahiyesi ile seksen köyden, Haçın yedi nahiyeden ve Feke yine Rumlu nahiyesi ile doksan beş köyden ibaretti.¹³¹

Tablo 12: Kozan Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1900 (H. 1318)

Kozan Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1900 (H. 1318)	
Kazalar	Nahiyeler
Sis	Sırkıntı
Haçın	Yedi Nahiye
Kars-ı Zülkadriye	1 Nahiye
Feke	Rumlu

1925-26 yılına ait salnâmede vilayet statüsü ile yer alan Kozan'ın, Merkez kazasıyla Kars, Feke ve Saimbeyli olmak üzere dört kazası bulunmaktaydı.¹³² 1926 yılından sonra ise Kozan, Adana Sancağı'nın kazası olmuştur.

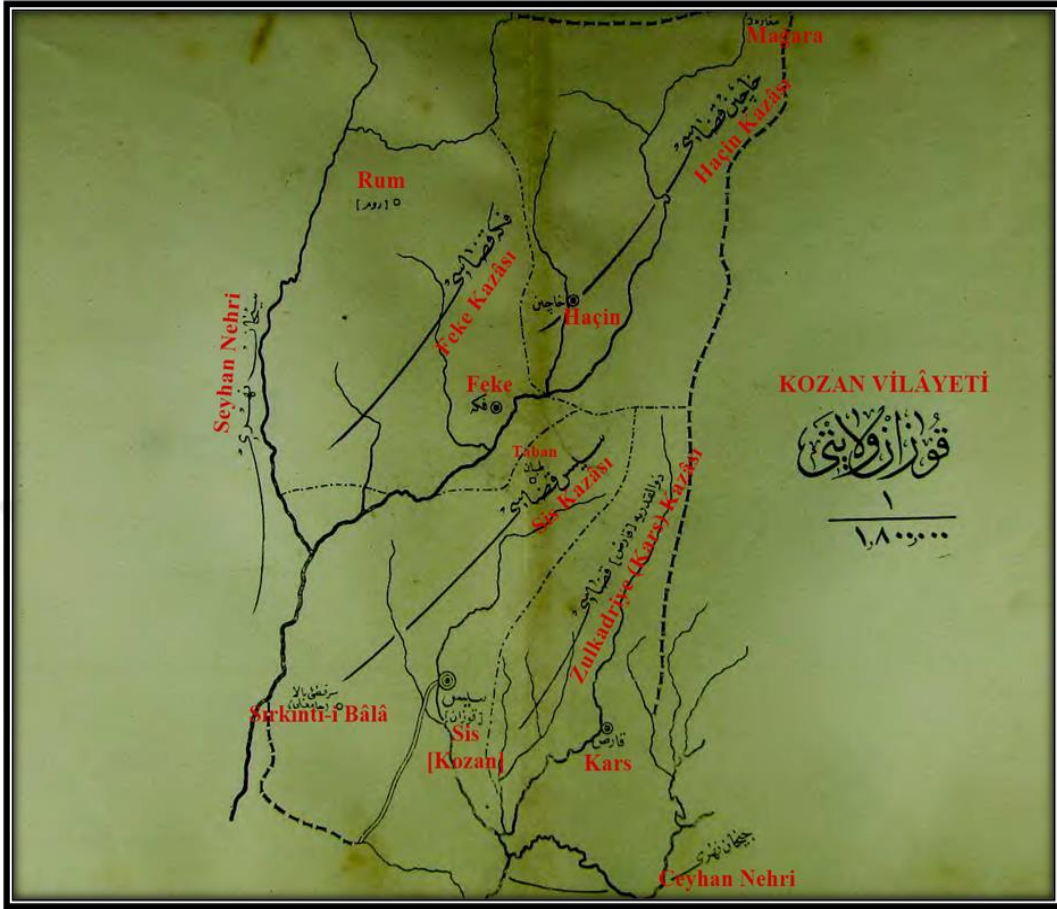
¹²⁹ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 138-139.

¹³⁰ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.74.

¹³¹ H.1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.

¹³² 1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 752.

Harita 5: 1925-1926 Tarihli Kozan Vilayeti

Kaynak: 1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 755.

I. 2. 4. İçil Sancağı

Kuzey ve batı kısmı Konya Vilayeti'ne bağlı Karaman, Alaiye, Ereğli ve Niğde, doğu kısmı Mersin Kazası ile sınır olan İçil Sancağı'nın güneyini Akdeniz kıyıları oluşturmaktaydı.¹³³

İçil Sancağı 1870 (H. 1287)'de Anamur, Gülnar, Mut, Silifke ve Karataş olmak üzere beş kazadan oluşmaktaydı. Sancağın merkezi Silifke Kasabası'ydı.¹³⁴ 1872 (H. 1289)'de Karataş Kazası İçil Sancağı'ndan çıkarılmış ve Adana (Merkez) Sancağı'nın nahiyesi olmuştur, Ermenek ise İçil Sancağının kazası durumuna gelmiştir.¹³⁵

¹³³ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 106.

¹³⁴ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.

¹³⁵ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.

Silifke Kazası Cebel, Keşli, Bulacalı, nefs-i Silifke ile dört nahiye ve otuz sekiz köyden, Anamur Kazası Selendi ve Anamur namıyla iki nahiyeden, Ermenek Kazası Nevahi ve Ermenek isminde iki nahiye ve altmış dört köyden, Gülnar Kazası Bozağaç, Gezende, Bürkan, Zeyne olmak üzere dört nahiyeden, Mut Kazası Sinanlı, Mut, Sarıkavak, Evkaf isminde dört nahiye ve altmış üç köyden oluşmaktaydı.¹³⁶ 1876 (H. 1293)'de Evkaf Nahiyesi Mut Kazası'ndan ayrılmıştır.

Sancak merkezinin batısında bulunan Anamur Kazası'nın merkezi önceden Çorak Köyü olduğu halde değişmiş ve Çorak Köyü'ne bir saat mesafede bulunan Mamuriye Kalesi içine nakledilmiştir.¹³⁷ İçil Sancağı'nın kuzeybatısında bulunan Ermenek Kazası'nın merkezi Ermenek Kasabası'ydı.¹³⁸ Gülnar Kazası Akdeniz'in kuzeydoğusunda yer almaktaydı, kazanın doğusu Silifke ve kuzeyi Mut, Ermenek ve batısı Anamur kazalarıyla sınırdı. Gülnar Kazası'nın merkezi yazın Anay Pazarı, kışın Gilindire iskelesi idi.¹³⁹ Mut Kazası'nın kuzeyi Silifke'nin Mağara Nahiyesi, batısı Ermenek, kuzeyi Karaman Kazaları, güneyi Silifke ile çevriliydi ve kazanın merkezi ise Mut Kasabası'ydı.¹⁴⁰

Tablo 13: İçil Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1872 (H. 1289)

İçil Sancağı'na Bağlı Kaza ve Nahiyeler 1872 (H. 1289)	
Kazalar	Nahiyeler
Ermenek	Ermenek-Nevahi
Silifke	Cebel-Keşli-Bulacalı-Nefs-i Silifke
Anamur	Selendi-Anamur
Gülnar	Bozağaç-Gezende- Bürkan-Zeyne
Mut	Sinanlı-Mut-Sarıkavak-Evkaf

¹³⁶ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 102-113.

¹³⁷ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 100.

¹³⁸ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 104.

¹³⁹ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 110; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 218.

¹⁴⁰ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 109; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 223.

1891 (H. 1308)'de Silifke Kazası'nın nahiyeleri Bulacalı (merkezi Taşucu İskelesi), Yağda (merkezi Mağara), Ayaş (merkezi Limon)¹⁴¹; Gülnar Kazası'nın nahiyeleri Gülnar, Bozağaç, Bürkan, Zeyne olarak değişmiştir.¹⁴² 1900 yılında ise sadece Gülnar Kazası'nın nahiye sayısı Anaypazarı Nahiyesi olmak üzere bire düşmüştür. Diğer kazaların nahiyelerinde bir değişiklik olmamıştır.¹⁴³ 1913'te bağımsız sancak olan İçil H. 1333-34 yılına ait Devlet Salnâmesi'ne göre de Mut, Gülnar ve Anamur kazalarından oluşmaktaydı.¹⁴⁴

1925-1926 yılına ait salnâmelerde vilayet olarak yer alan İçil Silifke (Merkez), Mut, Gülnar (Anaypazar) ve Gazipaşa (Silinti) kazalarından ibaretti.¹⁴⁵ 1927'den sonra Gazipaşa, sancağın kazası olmaktan çıkmış ve yerine Anamur Kaza olmuştur. Silifke (Merkez) Kazası'nın Taşucu, Bağde (Yağda), Eytaş olmak üzere üç nahiyesi ve yüz üç köyü; Gülnar Kazası'nın Ovacık ve Gilindire nahiyeleri ve elli köyü; Mut Kazası'nın Sarıkavak Nahiyesi ve elli dört köyü; Anamur Kazası'nın ise yalnız yetmiş altı köyü bulunmaktaydı.¹⁴⁶

¹⁴¹ H. 1312 Tarihinde Ayas Nahiyesi'nin merkezi Tos Karyesi'dir. Bkz. H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60-61.

¹⁴² H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 106-112.

¹⁴³ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 218.

¹⁴⁴ H. 1333-34 Tarihli Devlet Salnâmesi, s. 735.

¹⁴⁵ 1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 509.

¹⁴⁶ 1928-29 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 346.

Harita 6: 1925-1926 Tarihli İçil Vilayeti

Kaynak: 1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 510.

I. 2. 5. Mersin Sancağı

Mersin Sancağı güneyinde Akdeniz, batısında İçil Sancağı, kuzeyinde Konya Vilayeti dâhilinde olan Niğde Sancağı ve Karaman Kazası, doğusunda da merkez vilayete bağlı bazı köylerle sınırlıydı.¹⁴⁷

H. 1257 tarihinde birkaç haneden ibaret olan Mersin, Gökçeli Nahiyesi'ne bağlı bir köy durumunda olmasına rağmen limana gemilerin uğramaya başlamasıyla gelişmiş ve 1871 (H. 1268) yılında Tarsus Kazası'na bağlı bir nahiye olmuştur. 1864 (H. 1281)'te Mersin Tarsus'tan ayrılarak Gökçeli, Elvanlı, Kalınlı nahiyelerinden oluşan bir kaza durumuna gelmiştir. 1887 (H. 1304) tarihine kadar Mersin, Tarsus ve Karaisalı ile

¹⁴⁷ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 82.

birlikte Adana (Merkez) Sancağına bağlı kaza olarak kalmaya devam etmiştir. Bu tarihte Mersin Kazası Kalınlı, Elvanlı ve Gökçeli Nahiyelerinden ibaretti ve kaza merkezi olan Mersin Kasabası Gökçeli Nahiyesi dâhilindeydi. 1887-88 (H. 1305)'de Mersin, Tarsus'u da kendi sınırları içerisine alarak Adana Vilayeti'nin sancağı olmuştur.¹⁴⁸ Mersin Sancağı Mersin ve Tarsus Kazalarından ve Mersin bir nahiye, Tarsus yirmi dört mahalle ve yedi nahiyeden ibaretti.¹⁴⁹

Uzun yıllar sancak olarak kalan Mersin, 1924 yılında vilayet haline getirilmiştir. 1927 yılına ait TCDS'ye göre Mersin Vilayeti, Mersin (merkez kaza) ile Tarsus Kazası'ndan ve dört nahiyeden ibaretti. Elvanlı, Erçel Nahiyeleri ve seksen sekiz köy Mersin Kazası'na, Namrun (Karadiken), Gülek Nahiyeleri ile yüz seksen iki köy ise Tarsus Kazası'na bağlıydı.¹⁵⁰ 1933 yılında Mersin vilayet statüsünü kaybetmiş ve buradaki kazalar İçil Vilayeti'ne bağlanmıştır. Diğer bir ifade ile Mersin ve İçil Vilayetleri birleştirilerek tek bir vilayet haline gelmiştir.¹⁵¹

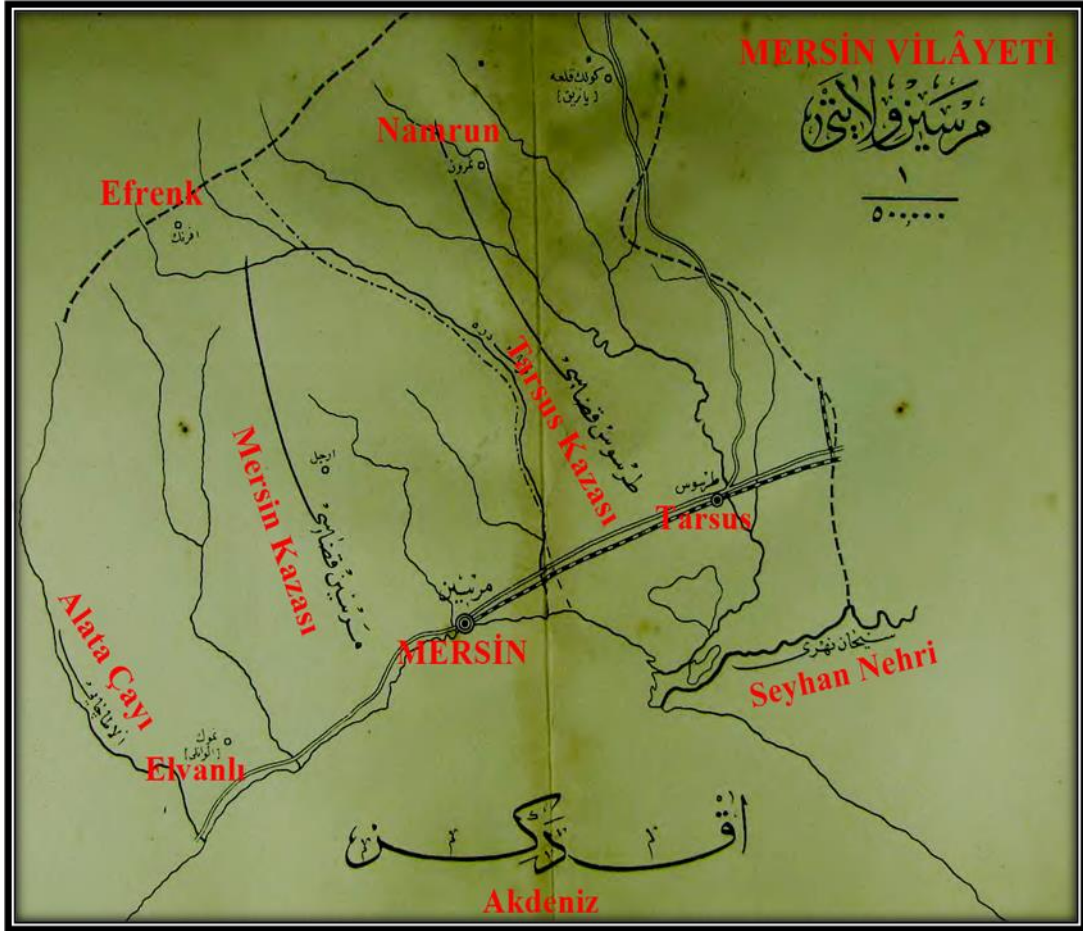
¹⁴⁸ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 82.

¹⁴⁹ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 104; Ali Sinan Bilgili, "Tarsus", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 40, TDV, İstanbul, 1988, s. 113.

¹⁵⁰ 1926-27 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 1096; 1927-28 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 1198.

¹⁵¹ Musa Şaşmaz, *Türkiye'nin İdari Taksimatı (1920-2013)*, TTK, Ankara, 2014, s. 336.

Harita 7: 1925-1926 Tarihli Mersin Vilayeti

Kaynak: 1925-1926 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 828.

Harita 8: Küçük Said Paşa'nın Bağdat Demiryolu Notlarının Bulunduğu Coğrafya-yı Umumi Atlası'ndaki "Tefsilât-ı Vilayât-ı Şahane" Haritası.

Kaynak: Kemal Özdemir, *Osmanlı Haritaları*, İstanbul, 2008, s.311. (Adana Vilayeti ön plana çıkarılmak için harita üzerinde renk düzenlemeleri yapılmıştır.)

II. BÖLÜM: ADANA VİLÂYETİ’NİN DEMOGRAFİK YAPISI

II. 1. Osmanlı Devleti’nde Nüfus Sayımları

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren “Memleket Tahriri” adı altında, öncelikle yeni fethedilen topraklar olmak üzere, bütün imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan halkın gelirlerini ve sahip oldukları arazileri belirlemek için sayım ve yazımlar yapmıştır. Bu tahrirler sonucunda oluşturulan defterler, asker alımında, vergilendirme ve diğer kamu işlerinin yürütülmesinde başvuru ana kaynaklardır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu kuruluşunu tamamladıktan bir süre sonra, çeşitli iç ve dış faktörler nedeniyle, istenilen olumlu gelişmeleri sürdürememiştir.¹⁵² Bunun sonucunda birçok kurumun işleyişi bozulmaya başlamış ve tahrirlerin tutulması bırakılmış, yalnızca düzensiz bir biçimde yapılan nüfus “yoklama”larıyla yetinilmiştir.¹⁵³

Osmanlı Devleti, nüfusunun çeşitli bölge ve etnik-dini gruplara göre farklı büyüme tarzları gösterdiği 19. yüzyılda artık yeni bir vergi, askerlik ve yönetim düzeni ihtiyacı içerisinde yeni sayım sistemlerine ihtiyaç duymaya başlamıştır.¹⁵⁴ 1830’da özel bir meclis oluşturularak, tüm ülke sınırları içinde genel bir sayım yapılması kararlaştırılmıştır. Meclis nüfus sayımının ilk önce nerelerde ve kimler tarafından yapılacağını belirlemiş ve gereken yönetmelikleri hazırlayarak ilgililere bildirmiştir.¹⁵⁵

Din adamları arasından seçilen sayım memurları ile 1831’de Rumeli ve Anadolu’da bulunan tüm eyalet, sancak, kasaba ve köylerde bulunan İslam ve Hıristiyan erkek nüfusun belirlenmesine yönelik bir sayıma başlanmıştır.¹⁵⁶ Bu sayımın amacı öncelikle, Yeniçeri Ocağı’nın yerine kurulan ordunun asker ihtiyacını karşılamak,

¹⁵² Çadırcı, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁵³ Nuri Akbayar, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti’nin Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1238-1239; Çadırcı, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁵⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum-Kuramsal Değişim ve Nüfus*, İmge Kitapevi, Ankara, 2002, s. 121; Akbayar, “Tanzimat’tan Sonra...”, s. 1238-1239.

¹⁵⁵ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁵⁶ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 45.

toplumun ekonomik seviyesini belirlemek ve böylece devletin alabileceği vergi oranını düzenlemektir.¹⁵⁷ 1831 sayımı yalnız erkek nüfusu belirlemek amacıyla yapıldığından Rumeli ve Anadolu'nun tam nüfusunu göstermemektedir. Ancak, erkeklerin sayısına göre kadınların sayısını tahmin etmek ve 19. yüzyılın ilk yarısında Rumeli ve Anadolu'da yaşayanların nüfusu hakkında doğruya yakın bir fikir edinmek de mümkündür.¹⁵⁸

Sayım sonuçlarının doğru bir şekilde değerlendirilmesi ve bundan sonra nüfus işleriyle ilgilenmek üzere İstanbul'da "*Ceride Nezareti*" adında bir bakanlık kurulmuştur. Eyalet ve sancak merkezlerinde de nüfus işlerini yürütmek üzere "*Defter Nazırlığı*" oluşturulmuş, 1831 tarihinden itibaren tüm eyalet ve sancaklarda bu nazırlık çalışmaya başlamıştır.¹⁵⁹ 1839 yılından itibaren de eyalet, sancak ve kazalarda nüfus idareleri oluşturularak eyaletlere nüfus nazırı, sancak ve kazalara da nüfus memuru ve kayıt işleriyle sorumlu mukayyidler atanmıştır.¹⁶⁰

Defter Nazırlarının başlıca görevleri buldukları bölgede ölen, doğan, başka bölgelere göç eden veya Osmanlı topraklarına gelip yerleşenlerin adlarını, yaşlarını, eğer Müslüman değilse ödemeleri gereken vergi grubunu nüfus defterlerine düzenli olarak kaydetmek ve mukayyidlerin verdikleri bilgileri düzenleyerek yeniden kaydetmek, altı ayda bir *Ceride Nezareti*'ne göndermektir. Defter nazırları bir eyaletin ya da sancağın en büyük nüfus memurlarıydı. Küçük yerleşim birimlerinde bunlara bağlı çalışan görevlilere mukayyid denilmekteydi. Mukayyidlerin görevleri buldukları bölgelerde nüfus işleriyle ilgilenmek, gelişmeleri belirli aralıklarla Defter Nazırlarına bildirmektir.¹⁶¹

¹⁵⁷ Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı:1300-1900", Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:4, Ankara, 1999, s. 547; Akbayar, "*Tanzimat'tan Sonra...*", s. 1239.

¹⁵⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 20.

¹⁵⁹ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹⁶⁰ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaa'nun Yönetimi*, İzmir, 1988, s. 87.

¹⁶¹ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 48.

Adana Vilayeti'nde de nüfusu takip etmek ve tespitle görevli olan birim nüfus daireleriydi. Nüfus daireleri ilk kez 1891 (H.1308) tarihli salnâmede geçmesine rağmen 1873 (H.1290) tarihli salnâmeden vilayette nüfus memurlarının görevlendirildiği anlaşılmaktadır. 1290 tarihli AVS'de vilayetin Nüfus Kâtibi Ahmed Efendi,¹⁶² 1294-1296-1297 yıllarında ise Ermenek Kazası'nda görevli Nüfus Mukayyidi Ali Efendi idi.¹⁶³

1891 (H.1308)'den itibaren vilayet merkezi olan Adana Sancağı'nda “*Nüfus Nezareti*”, diğer sancak ve kazalarda da “*Nüfus İdaresi*” başlığı altında görevlilerin isimleri verilmiştir. Nüfus Nezareti'nin bünyesinde nazır, başkâtip ve ikinci kâtip görev alırken Nüfus İdaresi'nde genel olarak nüfus memuru ve kâtiplerin görev aldığı görülmektedir. 1891 (H. 1308) tarihli salnâmede Nüfus Nezareti ve Nüfus İdaresi başlıkları eklenmesine rağmen önceden görevli olan nüfus memurlarının isimleri yazılmaya devam edilmiştir. Buna göre Mersin Sancağı Nüfus Memuru Reşid Efendi,¹⁶⁴ İçil Sancağı Nüfus Memuru Hasan Hüsnü Efendi'ydi.¹⁶⁵

1891 (H.1308)-1902 (H. 1320) yılları arasında Vilayet Nüfus İdaresi'nde görevli memurlar ise Tablo 14 ve 15'te gösterilmiştir.

¹⁶² H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 47.

¹⁶³ H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 191; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 120.

¹⁶⁴ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 88.

¹⁶⁵ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 113.

Tablo 14: Adana Vilayeti Nüfus İdaresi Görevlileri 1891-1892 (H. 1308-1309)

Adana Vilayeti Nüfus İdaresi Görevlileri 1891-1892 (H. 1308-1309)		
	1891 (H.1308) ¹⁶⁶	1892 (H.1309) ¹⁶⁷
	Nüfus Nezâreti ¹⁶⁸	Nüfus Nezâreti ¹⁶⁹
Adana Sancağı (Vilayet Merkezi)	Nâzır Ali Tevfik Efendi Başkâtib Mustafa İzzet Efendi Kâtib-i Sâni Vekil Yusuf Efendi	Nâzır Ali Tevfik Efendi Başkâtib Mustafa İzzet Efendi Kâtib-i Sâni Hüseyin Hilmi Efendi
	Nüfus İdaresi	Nüfus İdaresi
Karaisalı Kazası	Memur Abdülvahap Efendi Kâtib Ahmed Efendi	Memur Said Efendi Kâtib Ahmed Remzi Efendi
Mersin Kazası	Memur Reşid Efendi Kâtib Mehmed Ali Efendi	Memur Hasan Efendi Kâtib Mehmed Ali Efendi
Tarsus Kazası	Memur Mustafa Zeki Efendi Kâtib Hilmi Efendi	Memur Mustafa Zeki Efendi Kâtib Hilmi Efendi
İçil Sancağı	Memuru Hasan Hüsnü Efendi Kâtib Aziz Efendi	Memuru Reşid Efendi Kâtib Aziz Efendi
Ermenek Kazası	Memuru Hacı Süleyman Lütfü Efendi Kâtibi Mehmed Nuri Efendi	Memuru Hacı Süleyman Lütfü Efendi Kâtibi Mehmed Nuri Efendi
Anamur Kazası	Memuru Arif Hikmet Bey Kâtibi Ahmed Efendi	Memuru Ahmed Efendi Kâtibi Hafız Mehmed Efendi
Mut Kazası	Memur Abdülkadir Efendi Kâtib Ahmed Şükrü Efendi	Memur Abdülkadir Efendi Kâtib Ahmed Nuri Efendi
Gülnar Kazası	Memur Hacı Ali Efendi Kâtib Mustafa Efendi	Memur Münhal Kâtib Ali Rıza Efendi
Kozan Sancağı	Memur Mustafa Hilmi Efendi Kâtibi Ahmed Hilmi Efendi	Memur Mustafa Hilmi Efendi Kâtibi Ahmed Hilmi Efendi
Haçın Kazası	Nüfus Memuru Ahmed Efendi Kâtibi Abdülgaffur Efendi	Memuru Ahmed Efendi Kâtibi Ahmed Efendi
Feke Kazası	Nüfus Memuru Seyid Efendi Kâtibi Ahmed Efendi	Memuru Seyid Efendi Kâtibi Ahmed Efendi
Kars Kazası	Nüfus Memuru Seyid Efendi Kâtibi Yakub Efendi	Nüfus Memuru Yakub Efendi Kâtib Ali Efendi
Cebel-i Bereket Sancağı	Memur Hacı Mustafa Fahri Efendi Kâtib Hacı Osman Efendi	Memur Hacı Mustafa Fahri Efendi Kâtib Hacı Osman Efendi
Islahiye Kazası	Memur Abdülmecid Efendi Kâtib Ahmed Efendi	Memur Abdülmecid Efendi Kâtib Ahmed Efendi
Hassa Kazası	Memur Ömer Bey Kâtib Hasan Efendi	Memur Ali Efendi Kâtib Serkes Efendi
Bulanık Kazası	Memur Ali Rıza Efendi Kâtibi Ömer Efendi	Memur Ali Rıza Efendi Kâtibi Ömer Efendi
Osmaniye Kazası	Memur Abdurrahman Dede Efendi Kâtib Ömer Efendi	Memur Abdurrahman Dede Efendi Kâtib Ömer Efendi
Payas Kazası	Memur Hüseyin Efendi Kâtib Hasan Efendi	Nüfus Memuru Hüseyin Efendi Kâtibi Hasan Efendi

¹⁶⁶ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 80-171.¹⁶⁷ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 85-182.¹⁶⁸ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 42.¹⁶⁹ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 43.

Tablo 15: Adana Vilayeti Nüfus İdaresi Görevlileri 1894-1902 (H. 1312-1320)

Adana Vilayeti Nüfus İdaresi 1894-1902 (H. 1312-1320)			
	1894 (H.1312) ¹⁷⁰	1900 (H.1318) ¹⁷¹	1902 (H.1320) ¹⁷²
	Nüfus Nezâreti	Nüfus Nezâreti	Nüfus Nezâreti
Adana Sancağı (Vilayet Merkezi)	Nâzır Ali Tevfik Efendi Başkâtib Mustafa İzzet Efendi Kâtib-i Sâni Hüseyin Hilmi Efendi	Nâzır Ali Tahsin Efendi Başkâtib Mustafa Sıdkı Efendi Kâtib-i Sâni Ali Efendi	Nâzır Tahsin Efendi Başkâtib Mustafa Sıdkı Efendi Kâtib-i Sâni Ali Efendi
	Nüfus İdaresi	Nüfus İdaresi	Nüfus İdaresi
Hamidiye Kazası	Memuru Hüseyin Efendi Kâtib Şaban Efendi	Memuru Osman Efendi Kâtib Halil İbrahim Efendi	Memuru Osman Efendi Kâtib Halil İbrahim Efendi
Karaisalı Kazası	Memur Seyid Efendi Kâtib Mahmud Efendi	Memur Arif Efendi Kâtib Mehmed Emin Efendi	Memur Mehmet Arif Efendi Kâtib Mehmet Emin Efendi
Mersin Sancağı	Memur Ali Efendi Kâtib Hilmi Efendi	Memur Ömer Şerif Bey Kâtib Mahmud Zeki Efendi	Memur Ömer Şerif Efendi Kâtib Hacı Mahmud Zeki Efendi
Tarsus Kazası	Memur Ali Nuri Efendi Kâtib Rıza Efendi	Memur Vekili Mustafa Zeki Efendi Kâtib Ali Rıza Efendi	Memur Ali Nuri Efendi Kâtib Ali Rıza Efendi
İçil Sancağı	Memuru Hasan Efendi Kâtib Aziz Efendi	Memuru Salih Efendi Kâtib Halil Efendi	Memur Behçet Efendi Kâtib Halil Efendi
Ermenek Kazası	Memuru Hacı Süleyman Lütfü Efendi Kâtibi Mehmed Nuri Efendi	Memuru Hasan Sami Efendi Kâtibi Abdülkerim Efendi	Memur İbrahim Fehmi Efendi Kâtib Abdülkerim Efendi
Anamur Kazası	Memuru Seyid Ahmed Efendi Kâtibi Ahmed Rüstem Efendi	Memuru Nuri Efendi Kâtibi Rüstem Efendi	Memur Ali Rıza Efendi Kâtib Ahmet Rüstem Efendi
Mut Kazası	Memur Abdülkadir Efendi Kâtib Nuri Efendi	Memur İbrahim Efendi Kâtib Abdurrahim Efendi	Memur Abdülaziz Efendi Kâtib Abdurrahim Efendi
Gülнар Kazası	Memur Ahmed Hilmi Efendi Kâtib Ali Rıza Efendi	Memur İbrahim Efendi Kâtib Abdurrahim Efendi	Memur Ahmed Ramiz Efendi Kâtib İsmail Efendi
Kozan Sancağı	Memur Mehmed Şakir Efendi Kâtibi Mehmed Efendi	Memur Şakir Efendi Kâtibi Hacı Osman Efendi	Memur Şakir Efendi Kâtib Hacı Osman Efendi
Haçın Kazası	Memuru Ali Rıza Efendi Kâtibi Mahmud Nedim Efendi	Memuru Ali Rıza Efendi Kâtibi Mahmud Efendi	Memuru Ahmed Ramiz Efendi Kâtibi Mahmud Efendi Mağara Nahiyesi Müdürü Mustafa Efendi Katibi Mıgırdıç Efendi
Feke Kazası	Memuru Ömer Efendi Kâtibi Mehmed Efendi	Memuru Hakkı Efendi Kâtibi Mahmud Efendi	Memur Hakkı Efendi Kâtibi Mehmed Efendi
Kars Kazası	Memur Yakup Efendi Kâtib Mehmed Emin Efendi	Memur Ömer Lütfü Efendi Kâtib Selim Sırrı Efendi	Memur Mehmed Emin Efendi Kâtib Selim Sırrı Efendi
Cebel-i Bereket Sancağı	Memur Hacı Mustafa Fahri Efendi Kâtib Hacı Osman Efendi	Memur Tevfik Efendi Kâtib Ali Rıza Efendi	Memur Ahmet Tevfik Efendi Kâtib Ali Rıza Efendi
İslahiye Kazası	Memur Abdülmecid Efendi Kâtib Ahmed Efendi	Memur Hasan Efendi Kâtib Said Efendi	Memur Hasan Efendi Kâtib Mehmed Sadı Efendi
Payas Kazası	Memur Hüseyin Efendi Kâtib Hasan Efendi	Memur Hüseyin Efendi Kâtib Hasan Efendi	Memuru Hüseyin Efendi Kâtib Hacı Hüseyin Efendi
Hassa Kazası	Memur Ali Efendi Kâtib Serkes Efendi	Memur Hacı Osman Efendi Kâtib İbrahim Efendi	Memur Hacı Osman Efendi Kâtib İbrahim Hakkı Efendi

¹⁷⁰ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 106-247.¹⁷¹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 86-226.¹⁷² H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 86-188.

Bulanık Kazası (Bahçe)	Memur Hakkı Efendi Kâtib Ali Rıza Efendi	Memur Süleyman Efendi Kâtib Süleyman Efendi	Memuru Ömer Efendi Kâtib Vekili Hasan Tahsin Efendi
Osmaniye Kazası	Memur Abdurrahman Dede Efendi Kâtib Ömer Efendi	Memur Ömer Efendi Kâtib İsmail Efendi	Memuru Sabri Efendi Kâtibi İsmail Efendi

1831 sayımından sonra bir diğer nüfus sayımı 1844 yılında yapılmıştır.¹⁷³

Tanzimat reformaları sonrasında özellikle devletin yönetim sisteminin düzenlenmesi için girişilen çabalar ve mali düzenlemeler sonucunda nüfus sayımının önemini yeniden gündeme gelmiş ve 1843'te ordunun yeniden düzenlenmesi için erkek Müslüman nüfusla vergi yükümlüsü gayrimüslim nüfusun belirlenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu sayım halka yeni vergiler getireceği veya nüfusun çokluğuna göre vergi alınacağı söylentileri yüzünden birçok yerde direnişle karşılaşmıştır. Bu yüzden bazı yerlerde sayım yapılamadığı gibi pek çok merkezde de gerçek nüfus değerlerinin altında rakamlar ortaya çıkmış ve bu nedenle 1844 sayımının sonuçları açıklanmamıştır. 1844 nüfus sayımından sonra devlet yine bazı sayım denemelerinde bulunmuş; ancak bunlarda da kısmen başarılı olabilmıştır.¹⁷⁴ Bütün bu küçük veya büyük sayım denemelerinin tam ve doğru sonuçları hiçbir zaman devletçe yayınlanmamıştır.¹⁷⁵

Ceride Nezareti kurulduktan sonra yapılan düzenlemeler de istenilen başarıya ulaşamamıştır. Bunun üzerine, Şûra-yı Devlet'e nüfusla ilgili konuları düzenleme yetkisi verilmiştir. 1855'ten sonra Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçlerin nüfus artışını etkilemesi ve Vilayet Nizamnamesi'nin taşra teşkilatında sebep olduğu değişiklikler yeni bir sayım sistemini zorunlu hale getirmiştir. Bunun üzerine devlet, 1874'te yeni bir nüfus sayımı yapılmasını kararlaştırmıştır. Fakat Abdülaziz'in 1876'da tahtan indirilmesi, I.

¹⁷³ Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus...*, s. 9.

¹⁷⁴ Akbayar, *Tanzimat'tan Sonra...*, s. 1239-1240.

¹⁷⁵ Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus...*, s. 10.

Meşrutiyet'in ilanı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve ardından gelen kitle halindeki göçler nüfus sayımının yapılmasını imkânsız kılmıştır.¹⁷⁶

Devletin siyasi durumu düzelir düzelmez, Sultan II. Abdülhamit zamanında, yeni bir nüfus sayımı yapılması için harekete geçilmiştir. Nüfus sayımı ile ilgili hukuki düzenleme yapma yetkisi verilen Şûra-yı Devlet'çe, 1881'de hazırlanan "Sicil-i Nüfus Nizamnamesi" de yürürlüğe girmiştir. Aynı tarihte, nüfus sayımının nasıl yapılacağına dair bir de talimat kabul edilmiştir.¹⁷⁷

1882 yılında başlanılan sayım ancak 1890'da tamamlanabilmiş, sonuçlar ise 1893'te açıklanmıştır. Sayımın amacı yine ordunun asker ve devletin vergi ihtiyacının karşılanmasıdır. Bu sayımda Harbiye Nezareti Müslüman nüfusun sayımını yaparken, 1857'de cizye vergisi yerine getirilen "Badelat-ı Askeriye" mükellefi Hıristiyanların sayımını da Dâhiliye Nezareti yapmıştır. Çünkü bu dönemde birçok gayrimüslim cemaat, vergi yükümlülüklerini azaltmak için nüfuslarını mümkün olduğunca düşük göstermişlerdir. Devletin nüfus sayımını doğrudan üstlenmesiyle bu durumun önleneceği düşünülmüştür.¹⁷⁸

Nüfus sayımına verilen önem, II. Abdülhamit saltanatının son yıllarına kadar sürmüştür. Bu dönemde İstatistik Umum İdaresi'nde uzman memurlar çalıştırılmış, modern sayım tekniklerini araştırmak üzere İngiltere ve Fransa'ya görevliler gönderilmiş, sayım yöntemleri tekrar gözden geçirilmiş, Sicil-i Nüfus Nizamnamesi üzerinde düzenlemeler yapılmıştır.¹⁷⁹ Bu düzenlemeler sonucunda 1903 yılında yeni bir genel nüfus sayımına başlanmıştır. Bu sayım da ancak 1907'de tamamlanabilmiş, bundan sonra

¹⁷⁶ Akbayar, *Tanzimat'tan Sonra...*, s. 1240.

¹⁷⁷ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim...*, s. 95.

¹⁷⁸ Akbayar, *Tanzimat'tan Sonra...*, s. 1241.

¹⁷⁹ Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Türkiye'nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış", *Osmanlı*: Cilt: IV, Ankara, 2000, s. 568.

Osmanlı Devleti'nin son bulmasına kadar genel bir nüfus sayımı yapılmamıştır.¹⁸⁰ 1914'te ise Sicill-i Nüfus İdâresi, yazımlara dayanarak, genel nüfusa ilişkin bir derleme yapmışsa da veriler ancak 1920 tarihinde yayınlanabilmiştir.¹⁸¹

II. 2. Adana'nın Nüfusu (1525-1869)

Adana'nın ilk nüfus bilgileri 1525 yılına aittir. Adana Sancağı'nda 17.783 nüfus bulunmaktadır ve bunun 255'i daha çok Ermenilerden oluşan gayrimüslimler, 17.528'i de çoğunluğu Üç-Ok ve Boz-Ok Türkmenlerinden oluşan Müslüman'dı.¹⁸²

1536-1537 yıllarında ise bütün Adana Sancağı'nda (Yüregir, Adana, Dünderli-Bulgarlı, Sarıçam, Ayas, Kınık, Hacılı ile Karaisalı nahiyeleri) vergi hanesi olmak üzere toplam 13.755 hane bulunuyordu. Bu da yaklaşık 80-90.000 arasında bir nüfusa karşılık gelmekteydi. 1547'de Adana Sancağı'nda (Berendi, Ayas ve Kınık Kazaları hariç) yaklaşık olarak 70-80.000 civarında bir nüfus bulunmaktaydı. Bunun ise 607'si gayrimüslimdi.¹⁸³ 1572'de Adana Sancağı'nda 21.110 nüfus kayıtlıydı. Bu nüfusun 20.669'u Müslüman, 441'i gayrimüslimdi.¹⁸⁴

Osmanlı'da geleneksel tahrir yöntemlerinden farklı olarak yapılan 1831 sayımına göre de Beylan, Adana, Uzeyr, Alaiye, İçel ve Tarsus sancaklarından oluşan Adana Eyaleti'nin toplam nüfusu 91.850 idi.

¹⁸⁰ Akbayan, *Tanzimat'tan Sonra...*, s. 1241.

¹⁸¹ Tevfik Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı*, Cilt:4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 555.

¹⁸² Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları I: 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal tahrir Defteri*, TTK, Ankara, 2004, s. 25.

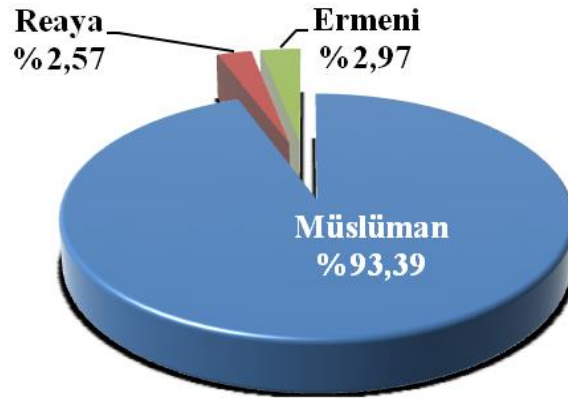
¹⁸³ Yusuf Halaçoğlu, "Adana (İslami Devir)", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 1, TDV, Ankara, 1988, s. 350-351.

¹⁸⁴ Yılmaz Kurt, *Çukurova Tarihinin Kaynakları III: 1572 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, TTK, Ankara, 2005, s. 50-51.

Tablo 16: Adana Eyâleti Nüfusu 1831

Adana Eyaleti Nüfusu 1831					
Sancaklar	Müslüman	Reaya ¹⁸⁵	Çingene	Ermeni	Toplam
Adana	8.476	236	-	2.383	11.095
Beylan	2.288	481	-	-	2.769
Uzeyr	774	679	-	147	1.600
Tarsus	14.808	705	-	197	15.710
İçil	30.643	270	481 ¹⁸⁶	-	31.394
Alaiye	28.792	490	-	-	29.282
Toplam	85.781	2.361	481	2.727	91.850

Kaynak: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 153.

Grafik 1: Adana Vilayeti (1831)

1864 Nizamnamesi'yle oluşturulan yeni yönetsel dağılımı sonrasında eyalet statüsünü kaybeden ve kendisine bağlı Tarsus, Mersin ve Karaisalı kazalarıyla Halep Vilayeti sınırları içerisinde bir sancağa dönüştürülen Adana'nın 1869 tarihinde nüfusu, Tablo 17'de de görüldüğü üzere, 14.015 hanede 56.848 İslam ve 1.113 hanede 5.380 Hıristiyan'dı. Kozan Sancağı'nın toplam nüfusu 34.401, Payas Sancağı'nın da 13.966'ydı.

¹⁸⁵ Reaya terimi 19. Yüzyılda genel olarak resmi anlamda Hıristiyanlar için kullanılıyordu. Buna karşılık geçmişte din farklılığı gözetmeksizin tüm çiftçiler (cultivators) için kullanılıyordu. Oysa pratikte, reaya özellikle Balkanlar'da Ortodoks Hıristiyanlar-Bulgarlar, Rumlar, Sırlar ve Ulahlar- anlamına geliyordu. İlk defa 1831 sayımı Bulgarlara etnik isimleriyle yer vermiştir. Sayım memurları nadiren Gayrimüslimleri bir grup "reayay-i milel-i selase" olarak adlandırıyorlardı. Bu ise eski Osmanlı geleneğinde ayrı olarak listelenenlerden daha sık olarak, üç "ulus"un Hıristiyanları olan, Ortodokslar, Ermeniler ve Yahudilerdi. Bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s.154.

¹⁸⁶ Orijinal kayıttta Müslüman ve Hıristiyan Çingeneler ayrı olarak listelenmiştir; burada ise iki grup tek bir kategori altında birleştirilmiştir. Sayıları aşağı yuları aynıdır. Bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 154.

Tablo 17: Adana Sancağı Nüfusu

Adana Sancağı								
Kaza	İslâm		Hristiyan		Musevî		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Adana	5.800	18.364	767	3.679	-	-	6.667	21.903
Tarsus	4.275	19.033	271	1.391	-	-	4.546	20.423
Mersin	1.210	7.200	90	340	-	-	1.300	7.540
Karaisalı	2.730	12.351	5	10	-	-	2.735	12.361
Toplam	14.015	56.848	1.133	5.380	-	-	15.248	62.227
Kozan Sancağı								
Kaza	İslâm		Hristiyan		Musevî		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Kozan	3.956	8.181	352	1.006	-	-	4.408	9.187
Kars	2.500	7.599	96	478	-	-	2.596	8.070
Beylanköy	1.895	5.434	259	1.008	-	-	2.154	6.167
Haçın	1.584	5.016	1.749	5.971	-	-	2.433	10.977
Toplam	9.935	26.230	2.456	8.463	-	-	11.591	34.401
Payas Sancağı								
Kaza	İslâm		Hristiyan		Musevî		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Payas	1.213	3.649	447	1.379	-	-	1.660	5.043
Beylan	1.735	5.164	323	1.209	-	-	2.058	6.373
Osmaniye	826	2.550	-	-	-	-	826	2.550
Toplam	3.774	11.363	770	2.588	-	-	4.544	13.966

Kaynak: Eroğlu, Babuçoğlu ve Köçer, *a.g.e.*, s. 180-181.

II. 3. Adana Vilayeti'nin Nüfusu (1870-1902)

Adana'nın vilayet statüsü aldıktan sonra yayınlanan 1870 (H. 1287) tarihli ilk salnâmesinde vilayetin hane sayıları ve nüfusun gruplara göre dağılımı verilmiştir. Buna göre Adana, Tarsus, Mersin ve Karaisalı kazalarından oluşan Adana Sancağı'nın toplam erkek nüfusu 20.495¹⁸⁷ hanede 71.819'du.¹⁸⁸ Toplam nüfus içerisinde Müslümanların oranı 61.100 nüfus ile %85, gayrimüslimlerin oranı ise 10.719¹⁸⁹ nüfus ile %15'ti.

¹⁸⁷ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 20415 olarak belirtilmiştir.

¹⁸⁸ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 67895 olarak belirtilmiştir.

¹⁸⁹ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 6795 olarak belirtilmiştir.

Tablo 18: Adana Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)

Adana Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)								
Kaza	Köy	Mahalle	Hane			Erkek Nüfus		
			Hıristiyan	İslam	Toplam	Hıristiyan	İslam	Toplam
Adana	283	99	2.170	9.697	11.867	4.968	23.806	28.774
Tarsus	133	17	277	4.275	4.552	1.391	19.032	20.423
Mersin	82	5	110	1.225	1.365	4.360	7.462	11.822
Karaisalı	80	3	0	2.711	2.711	0	10.800	10.800
Toplam	578	124	2.557	17.908¹⁹⁰	20.495¹⁹¹	10.719¹⁹²	61.100	71.819¹⁹³

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 94.

Aynı yıl Payas Sancağı'na bağlı Payas ve Osmaniye kazalarında toplam erkek nüfus 9.353'tü. Toplam nüfus içerisinde gayrimüslim nüfusun oranı sadece Payas Kazası'nda bulunan 1.375 nüfusla %14,7'ydi. Salnâmeğe göre Fırka-i İslâhiye ile kurulan Osmaniye Kazası'nda gayrimüslim nüfus bulunmamaktaydı. Osmaniye'ye Çukurova'dan getirilen Ulaş, Cerid ve Tacirli aşiretlerinden yerleştirmeler yapılmıştır. Fırka-i İslâhiye'nin buradan ayrılmasında sonra Payas, Antep, Bağdat ve Halep tarafından gelen Türk aşiretlerinin de gelişile birlikte Osmaniye'nin nüfusu artmıştır.¹⁹⁴

Tablo 19: Payas Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)

Payas Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)								
Kaza	Köy	Mahalle	Hane			Erkek Nüfus		
			Hıristiyan	İslam	Toplam	Hıristiyan	İslam	Toplam
Payas	35	2	446	1.292	1.738	1.375	4.030	5.405 ¹⁹⁵
Osmaniye	28	5	0	1.690	1.690	0	3.948	3.948
Toplam	63	7	446	2.982	3.428	1.375	7.978	9.353¹⁹⁶

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 94.

Kozan Sancağı da Fırka-i İslâhiye ile kurulmuştur.¹⁹⁷ Sancağın Müslüman ve gayrimüslim toplam nüfusu 35.276'ydı. Nüfus yoğunluğu en yüksek olan Haçın Kazası'ydı ve bunu Sis, Kars ve Beylanköy Kazaları izlemekteydi.

¹⁹⁰ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 17858 olarak belirtilmiştir.

¹⁹¹ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 20415 olarak belirtilmiştir.

¹⁹² Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 6795 olarak belirtilmiştir.

¹⁹³ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 67895 olarak belirtilmiştir.

¹⁹⁴ Halaçoğlu, *Adana Tarihçesi...*, s. 16.

¹⁹⁵ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 5409 olarak belirtilmiştir.

¹⁹⁶ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 3957 olarak belirtilmiştir.

Tablo 20: Kozan Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)

Kozan Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)								
Kaza	Köy	Mahalle	Hane			Erkek Nüfus		
			Hristiyan	İslam	Toplam	Hristiyan	İslam	Toplam
Sis	76	4	352	3.596	3.948	982	8.181	9.163 ¹⁹⁸
Beylanköy	70	0	276	1.917	2.193	1.012	5.545	6.557
Haçın	48	34	1.938	1.590	3.528	5.955	4.628	10.583
Kars	36	9	96	2.633	2.729	478	8.495	8.973
Toplam	230	47	2.662	9.736	12.398	8.427	26.849	35.276

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 95.

İçil Sancağı'nın toplam erkek nüfusu 45.579'du. Nüfusun yaklaşık %0,6'sını gayrimüslimler oluştururken %99,4'lük kısmını Müslümanlar oluşturmaktaydı.

Tablo 21: İçil Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)

İçil Sancağı Nüfusu 1870 (H. 1287)								
Kaza	Köy	Mahalle	Hane			Erkek Nüfus		
			Hristiyan	İslam	Toplam	Hristiyan	İslam	Toplam
Anamur ile Selandi	82	0	45	4.800	4.845	110	10.653	10.763
Gülner	53	0	30	3.800	3.830	60	8.500	8.560 ¹⁹⁹
Silifke	38	0	45	1.336	1.381	103	5.266	5.369
Ermenek	62	0	0	4.497	4.497	0	9.685	9.685
Karataş	25	0	0	1.510	1.510	0	4.971	4.971
Mut	63	0	0	1.993	1.993	0	6.231	6.231
Toplam	323	88	120	17.936	18.056²⁰⁰	273	45.306	45.579

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 95.

1870 (H. 1287) yılında Adana Vilayeti'nin bütününde yani 1.194 köy ve 54.347 hanede 20.791 Hristiyan ve 141.233 "İslam" olmak üzere toplam 162.027 nüfus bulunmaktaydı.

¹⁹⁷ Halaçoğlu, *Adana Tarihi*..., s. 14.

¹⁹⁸ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 6557 olarak belirtilmiştir.

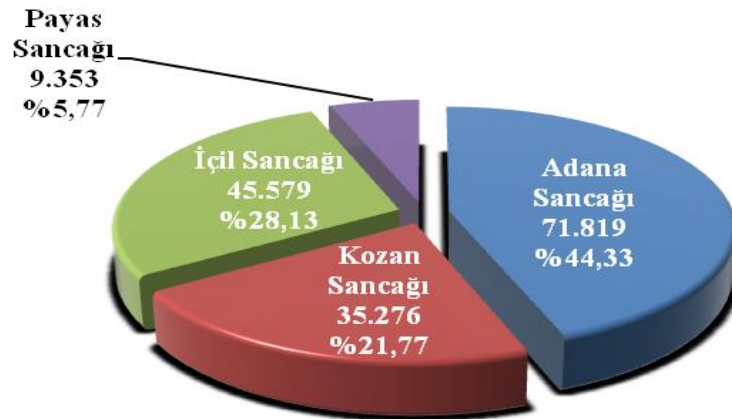
¹⁹⁹ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 8510 olarak belirtilmiştir.

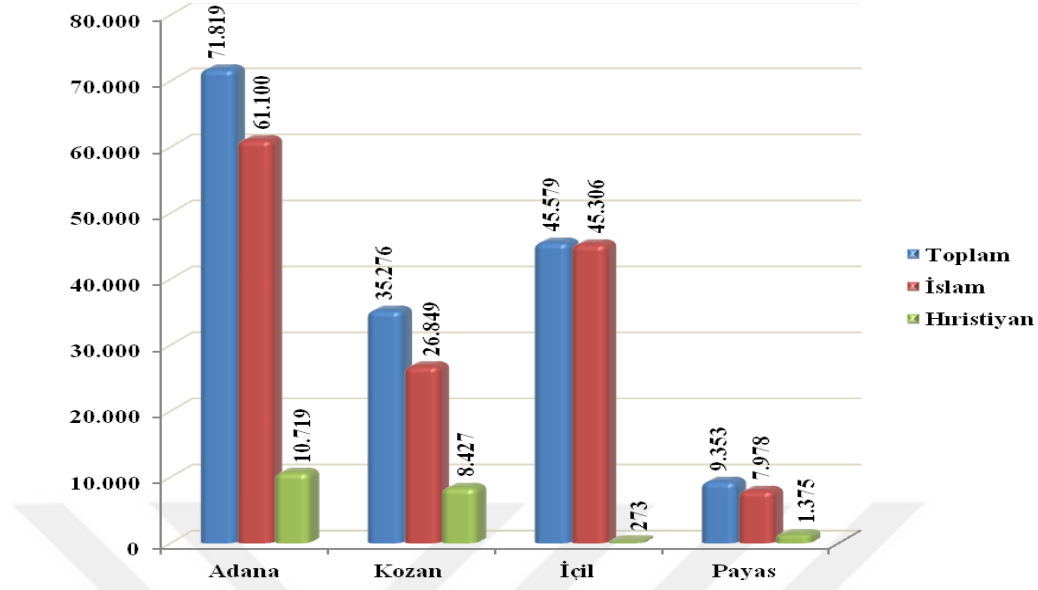
²⁰⁰ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 1856 olarak belirtilmiştir.

Tablo 22: Adana Vilayeti Toplam Erkek Nüfus 1870 (H. 1287)

Adana Vilayeti Toplam Erkek Nüfus 1870 (H. 1287)							
Sancaklar	Köy	Hane			Erkek Nüfus		
		Hristiyan	İslam	Toplam	Hristiyan	İslam	Toplam
Adana	578	2.557	17.908	20.465	10.719	61.100	71.819
Kozan	63	446	2.982	3.428	8.427	26.849	35.276
İçil	230	2.662	9.736	12.398	273	45.306	45.579
Payas	323	120	17.936	18.056	1.375	7.978	9.353
Toplam	1.194	5.785	48.562	54.347	20.794	141.233	162.027

Grafikte de görüldüğü üzere vilayette nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu sancak, vilayetinde merkezi olan, Adana Sancağı'ydı. Bunu İçil, Kozan ve Payas sancakları takip etmekteydi.

Grafik 2: Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1870 (H. 1287)

Grafik 3: Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1870 (H. 1287)

1872 (H. 1289) tarihli salnâmede Müslüman ve gayrimüslim ayırt edilmeksizin toplam nüfus belirtilmiştir. Buna göre Adana Sancağı'nda toplam 70.095, İçil Sancağı'nda 42.128, Kozan Sancağı'nda 28.755²⁰¹ ve Payas Sancağı'nda 8.152 olmak üzere vilayette toplam 149.130 nüfus bulunmaktaydı.²⁰² Bir sonraki yıl yayınlanan 1873 (H. 1290) tarihli salnâmede ise nüfusa ait bilgileri yer almamaktadır.

1876 (H. 1293) yılına ait salnâmede daha ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Bu tarihte Adana Sancağı'nın toplam hane sayısı 27.522'ye, toplam nüfus ise 69.593'e ulaşmıştır. Bunun 62.395'i Müslüman, 7.198'i Hıristiyan'dı. Gayrimüslim nüfusun toplam nüfusa oranı %10 Müslüman nüfusun oranı ise %90'dı.

²⁰¹ Salnâmede Beylanköy Kazası'nın nüfusu belirtilmediği için Kozan Sancağı nüfusuna eklenememiştir.

²⁰² H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.

Tablo 23: Adana Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293)

Adana Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293)				
Kazalar	Hane	İslam	Hıristiyan	Toplam Nüfus
Nefs-i Adana Kasabası	3.967	8.987	5.216	14.203
Cânib-i ŞehrNâhiyesi	943	1.859	56	1.915
Muhacirin Nahiyesi	1.011	1.919	0	1.919
Karataş Nahiyesi	1.829	4.369	22	4.391
Sırkıntı Nahiyesi	551	1.274	0	1.274
Karahacılı Nahiyesi	630	1.507	0	1.507
Karsantı Nahiyesi	1.403	2.890	125	3.015
Yüreğir Nahiyesi	934	1.207	230	1.437
Misis Nahiyesi	557	976	176	1.152
Toplam	11.825	24.988	5.825	30.813
Tarsus				
Hane	İslam	Hıristiyan	Toplam Nüfus	
Nefs-i Tarsus	1.903	4.401	920	5.321
Kosun ve Koştemir Cânib-i Şehr	2.757	5.745	43	5.788
Gülek ve Tekeli	1.274	3.242	142	3.384
Namrun ve Ulaş	1.790	4.760	0	4.760
Toplam	7.724²⁰³	18.148	1.105	19.253
Mersin (Kasabası)²⁰⁴				
Hane	İslam	Hıristiyan	Toplam Nüfus	
Nefs-i Mersin	345	498	268	766
Tâbi'-i Elvanlı ve Gökçeli	3.191	7.542	0	7.542
Toplam	3.536	8.040	268	3.536
Karaisalı				
Hane	İslam	Hıristiyan	Toplam Nüfus	
Genel Toplam	27.522	62.395	7.198	69.593

Kaynak: H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-140.

Payas Sancağı'nın toplam hane sayısı 4.479, toplam nüfusu ise 9.158 olup bu nüfustan 1.598'i Hıristiyan, kalan 7.560'ı ise Müslüman'dı. Gayrimüslim nüfusun tamamı sancağın merkezi olan Payas Kazası'nda bulunmaktaydı.

²⁰³ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 7720 olarak belirtilmiştir.

²⁰⁴ H. 1287 (M. 1870) yılına oranla H. 1293 (M.1876) yılında Mersin Kazası'nın nüfusunun çok az olduğu görülmektedir. Bunun nedeni salnâmede Mersin Kazası'nın sadece Mersin kasabası ile Elvanlı ve Gökçeli nahiyelerinin nüfusunun verilmiş olmasıdır.

Tablo 24: Payas Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293)

Payas Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293) ²⁰⁵				
Kazalar	Hane	İslam	Hıristiyan	Toplam Nüfus
Payas Kazası	2.960	4.227	1.598	5.825
Osmaniye Kazası	1.519	3.333	0	3.333
Toplam	4.479	7.560	1.598	9.158

En az gayrimüslim nüfusa sahip olan İçil Sancağı'nda 12.694 hanede 24.651 Müslüman, 490 Hıristiyan nüfus bulunmaktaydı.

Tablo 25: İçil Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293)

İçil Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293) ²⁰⁶				
Kazalar	Hane	İslam	Hıristiyan	Toplam Nüfus
Silifke Maa' Taşucu	316	633	49	682
Nefs-i Ermenek Kasabası	1.343	3.358	0	3.358
Ermenek Köyleri	1.046	2.088	0	2.088
Ermenek Nevahisi	1.069	2.685	0	2.685
Kısmı-ı Evvel Nevahisi	1.430	3.669	3	3.672
Gülнар Kazası	2.905	36	69	105
Gülнар Kazası Kurâsı	1.239	2.771	31	2.802
Silifke Kurâ ve Nevahisi	3.346	9.411	338	9.749
Toplam	12.694	24.651²⁰⁷	490	25.141

Kaynak: H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 140.

Kozan Sancağı'nda bulunan 36.457 nüfusun 27.006'sı "İslam", 9.451'i Hıristiyan'dı.

²⁰⁵ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-140.

²⁰⁶ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 140.

²⁰⁷ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 30151 olarak belirtilmiştir.

Tablo 26: Kozan Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293)

Kozan Sancağı Nüfusu 1876 (H. 1293)²⁰⁸				
Kazalar	Hane	İslam	Hıristiyan	Toplam Nüfus
Nefs-i Sis Kasabası	667	415	1.326	1.741
Sis Kazası Kurâsı	4.118	8.483	46	8.529
Nefs-i Haçin Kasabası	1.969	221	5.637	5.858
Nefs-i Kars Kasabası	568	1.610	244	1.854
Kars Kazası Kurâsı	1.411	2.685	235	2.920
Nefs-i Beylanköy Kasabası	105	228	0	228
Tâbi'-i Mansurlu Nahiyesi	506	1.233	53	1.286
Tâbi'-i Rum Nahiyesi	725	1.296	621	1.917
Altı(?) Nahiyesi	1.802	4.788	267	5.055
Sumbası Nahiyesi	788	1.657	0	1.657
Bozdoğan Nahiyesi	821	1.449	8	1.457
Arıklı Nahiyesi	860	1.464	665	2.129
Feke Karacalı Nahiyesi	717	1.477	349	1.826
Toplam	15.057	27.006	9.451	36.457

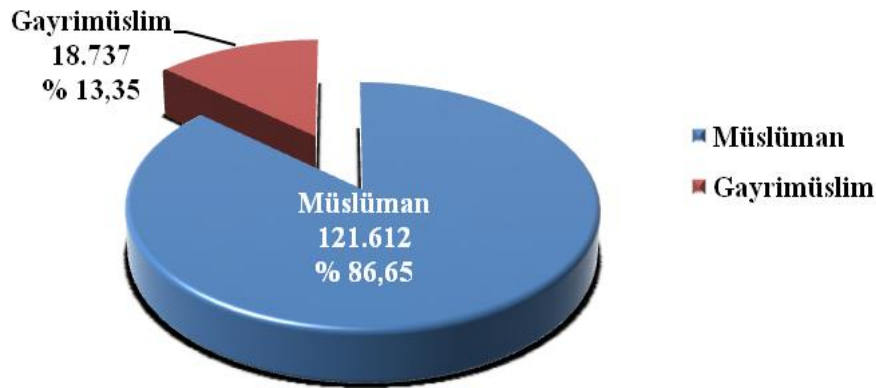
Kaynak: H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 141.

Bu verilere göre Adana Vilayeti'nin 1876'daki toplam nüfusu 140.349'du. Bunun 121.612'si "İslam", 18.737'si Hıristiyan'dı. Vilayet genelinde gayrimüslimler %13'lük bir orana sahipken Müslümanların oranı %87'ydi.

Tablo 27: Adana Vilayeti'nde Toplam Erkek Nüfus 1876 (H. 1293)

Adana Vilayeti'nde Toplam Erkek Nüfus 1293 (H. 1293)				
Sancaklar	Hane	İslam	Hıristiyan	Toplam Nüfus
Adana	27.522	62.395	7.198	69.593
Payas	4.479	7.560	1.598	9.158
İçil	12.694	24.651	490	25.141
Kozan	15.057	27.006	9.451	36.457
Toplam	59.752	121.612	18.737	140.349

²⁰⁸ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 141.

Grafik 4: Adana Vilayeti Nüfusu 1876 (H. 1293)

1881/1882 sayımının yapılmaya başlandığı yıl yayınlanan 1882 (H. 1299) tarihli salnâmeye göre Adana Sancağı'nda 26.032 hanede 59.918 Müslüman ve 1.626 hanede 5.334 gayrimüslim olmak üzere toplam nüfus 65.252'di.

Tablo 28: Adana Sancağı'nda Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus 1882 (H. 1299)

Adana Sancağı'nda Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus 1882 (H. 1299)					
Kazalar	Müslüman		Gayrimüslim		Toplam Nüfus
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	
Adana Kazası	10.700	21.960	1.225	4.263	26.223
Tarsus Kazası	7.398	18.284	322	831	19.115
Mersin Kazası ²⁰⁹	3.500	8.112	76	232	8.344
Karaisalı Kazası	4.434	11.562	3	8	11.570
Toplam	26.032	59.918	1.626	5.334	65.252

Kaynak: H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 39-46.

1877-78 yılında Payas Sancağı'nın mutasarrıflık merkezinin Payas Kasabası'ndan Cebel-i Bereket üzerinde hâkim bir noktada bulunan Yarpuz'a alınması ve buraya yakınlıkları sebebiyle Hassa, Islahiye ve Bulanık Kazaları'nın Maraş Sancağı'ndan ayrılarak Payas Sancağı'na bağlanması ile sancağın ismi Cebel-i Bereket olarak değiştirilmiştir. Bu düzenlemeye göre Cebel-i Bereket Sancağı'nın kazaları Yarpuz, Payas,

²⁰⁹ Salnâmede kazanın civar köyleriyle, yalnız Elvanlı nahiyesinin nüfus miktarının verildiği belirtilmiş. Bkz. H.1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 44.

Osmaniye, Hassa, Islahiye ve Bulanık olmuştur.²¹⁰ 1882 (H. 1299) de Cebel-i Bereket Sancağı'nın toplam nüfusu 13.923'dür. Bunun 12.269'u Müslüman, 1.654'ü gayrimüslim idi.

Tablo 29: Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1882 (H. 1299)

Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1882 (H. 1299)					
	İslam		Gayrimüslim		
Kazalar	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Toplam Nüfus
Yarpuz	-	1.293	-	122	1.415
Islahiye	-	500	-	107	607
Bulanık	-	3.764	-	0	3.764
Osmaniye	-	3.008	-	4	3.012
Payas	-	3.704	-	1.421	5.125
Toplam	-	12.269	-	1.654	13.923

Kaynak: H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 103-109.

İçil Sancağı'nda 15.090 hanede 35.068 Müslüman, 75 hanede 170 gayrimüslim olmak üzere toplam 35.238 nüfus bulunmaktaydı. Önceki yıllarda olduğu gibi bu yılda İçil Sancağı'nda gayrimüslim nüfusun oranı oldukça düşüktür. Toplam nüfus içerisinde Müslümanların oranı %99,52 iken, gayrimüslimlerin oranı %0.48'di.

Tablo 30: İçil Sancağı Nüfusu 1882 (H. 1299)

İçil Sancağı Nüfusu 1882 (H. 1299)					
	İslam		Gayrimüslim		
Kazalar	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Toplam Nüfus
Ermenek	4.497	9.685	0	0	9.685
Anamur	4.800	10.652	45	110	10.762
Mut	1.993	6.231	0	0	6.231
Gülнар	3.800	8.500	30	60	8.560
Toplam	15.090	35.068	75	170	35.238

Kaynak: H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 70-73.

Kozan Sancağı'nda 6.693 hanede 13.802 Müslüman, 6.675 hanede 8.269 gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı. Gayrimüslim nüfus oranı %37 iken Müslüman nüfusun oranı %63'tü.

²¹⁰ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 199.

Tablo 31: Kozan Sancağı Nüfusu 1882 (H. 1299)

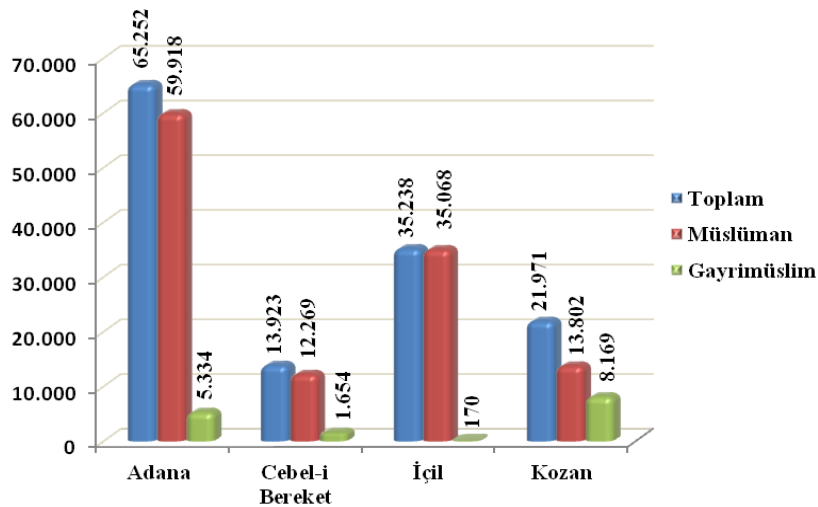
Kozan Sancağı Nüfusu 1882 (H. 1299)					
	İslam		Gayrimüslim		
Kazalar	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Toplam Nüfus
Sis (merkez)	200	498	577	973	1.471
Haçın	1.177	4.894	5.678	5.678	10.572
Feke	1.808	5.225	340	1.188	6.413
Kars-ı Zülkadriye	3.508	3.185	80	330	3.515
Toplam	6.693	13.802	6.675	8.169	21.971

Kaynak: H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 86-90.

Vilayetin toplam nüfusuna baktığımızda 121.057 Müslüman, 15.327 gayrimüslim olmak üzere toplam 136.384'tü. Buna göre Müslüman nüfusun oranı %89 gayrimüslim nüfusun oranı %11'di.

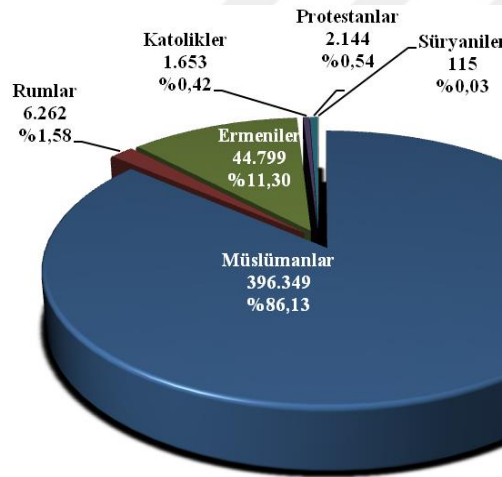
Tablo 32: Adana Vilayeti'nde Nüfusun Sancaklara Dağılımı 1882 (H. 1299)

Adana Vilayeti'nde Nüfusun Sancaklara Dağılımı 1882 (H. 1299)					
	Müslüman		Gayrimüslim		
Sancaklar	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Toplam Nüfus
Adana	26.032	59.918	1.626	5.334	65.252
Cebel-i Bereket	-	12.269	-	1.654	13.923
İçil	15.090	35.068	75	170	35.238
Kozan	6.693	13.802	6.675	8.169	21.971
Toplam	47.815	121.057	8.376	15.327	136.384

Grafik 5: Adana Vilayeti'nde Nüfusun Sancaklara Dağılımı 1882 (H. 1299)

Karpat'a göre 1881/82 sayımı 1890'da tamamlandığında ise Adana Vilayeti'nin toplam nüfusu 396.349'du. Bunun 162.984 kadın, 178.392 si erkek nüfusla 341.376'sını Müslümanlar; 2.755 kadın, 3.507 erkek nüfusla 6.262'sini Rumlar; 20.752 kadın, 24.047 nüfusla 44.799'unu Ermeniler; 750 kadın, 903 erkek nüfusla 1.653'ünü Katolikler; 1.028 kadın, 1.116 erkek nüfusla 2.144'ünü Protestanlar; 39 kadın, 76 erkek nüfusla 115'ini Süryaniler oluşturmaktaydı. Buna göre toplam nüfus içerisinde gayrimüslimlerin oranı 54.973 nüfusla %24'tü.²¹¹

Grafik 6: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım (1881/82-1893)

1881/82 sayımının açıklanmasından sonra yayınlanan 1891 (H. 1308) tarihli salnâmede Adana Sancağı'nın kaza sayısının Adana (Merkez) ve Karaisalı olmak üzere ikiye düştüğü görülmektedir. Buna göre sancağın toplam nüfusu 81.071'di. Bunun 68.436'sı Müslüman, 12.635'i gayrimüslimdir. Gayrimüslimlerin toplam nüfusa oranı %16'ydı ve bu nüfusun neredeyse hepsi merkez kazada bulunmaktaydı.

²¹¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 166-167.

Tablo 33: Adana Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)

Adana Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Adana (Merkez)	58.049	12.616	70.665
Karaisalı	10.387	19	10.406
Toplam	68.436	12.635	81.071

Kaynak: H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 76.

Cebel-i Bereket Sancağı'nın nüfusu 55.458'di. Bunun 48.173'ü Müslüman, 7.285'i gayrimüslimdi.

Tablo 34: Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)

Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Yarpuz	3.020	357	3.377
İslahiye	8.355	293	8.648
Hassa	7.080	595	7.675
Bulanık	8.747	2.317	11.064
Osmaniye	7.764	100	7.864
Payas	13.207	3.623	16.830
Toplam	48.173	7.285	55.458

Kaynak: H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 153-159.

İçil Sancağı'nın toplam nüfusu 100.416'ydı. Bu nüfusun 1.724'ü gayrimüslim, 98.692'si Müslüman idi.

Tablo 35: İçil Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)

İçil Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Silifke	23.828	1.032	24.860
Ermenek	24.032	59	24.091
Anamur	22.557	330	22.887
Mut	11.972	31	12.003
Gülнар	16.303	272	16.575
Toplam	98.692	1.724	100.416

Kaynak: H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 109-112.

Kozan Sancağı'nın toplam nüfusu 55.269 Müslüman, 17.059 gayrimüslim olmak üzere 72.328'di.

Tablo 36: Kozan Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)

Kozan Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Sis (Merkez)	18.338	2.185	20.523
Haçın	13.026	11.031	24.057
Feke	9.796	3.123	12.919
Kars-ı Zülkadriye	14.109	720	14.829
Toplam	55.269	17.059	72.328

Kaynak: H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 134-138.

Adana Sancağı'nın kazası durumunda olan Mersin 1887-88 (H. 1305)'de Tarsus'u da kendi sınırları içerisine alarak Adana Vilayeti'nin sancağı olmuştur.²¹² 1891 (H. 1308) salnâmesinde Mersin Sancağı'nın nüfusu ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Buna göre sancağın toplam nüfusu 61.897'ydi. Bunun 58.198'i Müslüman, 3.699'u gayrimüslim idi. Mersin Kazası'nda 920 Rum, 183 Ermeni ve 312 Katolik bulunmaktaydı.

Tablo 37: Mersin Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)

Mersin Sancağı Nüfusu 1891 (H. 1308)					
Kazalar	Topluluk Adı	Hane	Kadın	Erkek	Toplam
Mersin	İslam Milleti	3.465	9.975	10.186	20.161
	Rum	238	452	468	920
	Ermeni	48	83	100	183
	Katolik	94	138	174	312
	Toplam	3.845	10.648	10.928	21.576
Tarsus	İslam	-	18.493	19.544	38.037
	Milel-i Muhtelif-i Gayr-ı Müslime	-	900	1.384	2.284
	Toplam	-	19.393	20.928	40.321²¹³
Sancak Toplamı	-	-	30.041	31.856	61.897

Kaynak: H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 86-90.

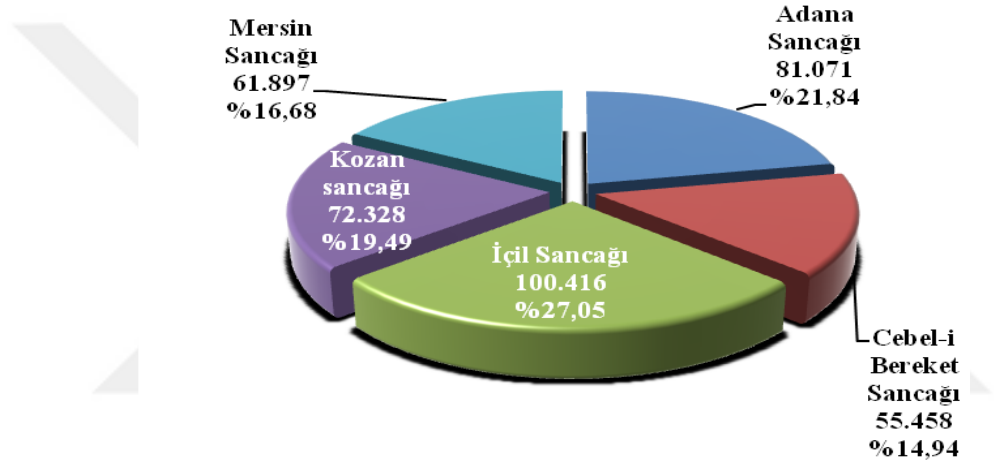
Mersin'in de sancak statüsü kazanmasıyla Adana Vilayeti'nin sancak sayısı beşe yükselmişti. Buna göre vilayetin toplam nüfusu 371.170'di. Bunun 328.768'i Müslüman, 42.402'si gayrimüslim idi.

²¹² H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 82.

²¹³ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 40410 olarak belirtilmiştir.

Tablo 38: Adana Vilayeti Nüfusu 1891 (H. 1308)

Adana Vilayeti Nüfusu 1891 (H. 1308)			
Sancaklar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Adana	68.436	12.635	81.071
Cebel-i Bereket	48.173	7.285	55.458
İçil	98.692	1.724	100.416
Kozan	55.269	17.059	72.328
Mersin	58.198	3.699	61.897
Toplam	328.768	42.402	371.170

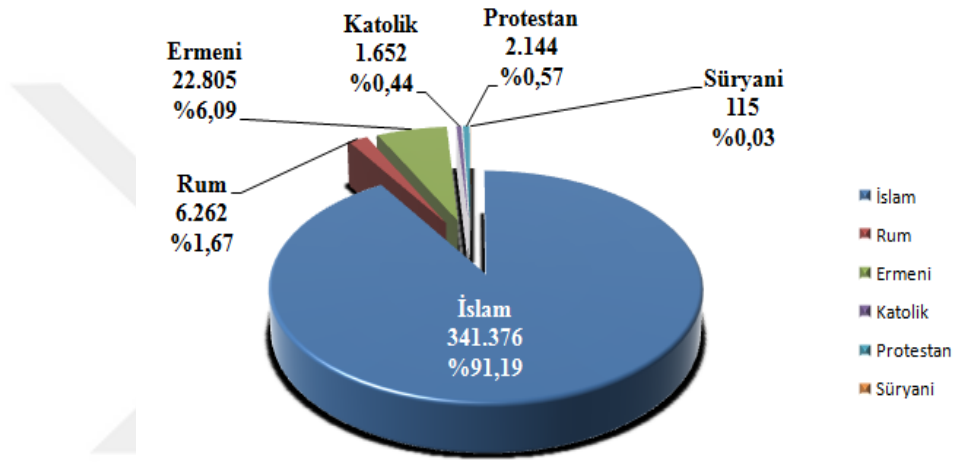
Grafik 7: Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1891 (H. 1308)

Bu veriler dışında salnâmede vilayetin geneli için verilen tabloda toplam nüfus 374.354 olarak verilmiştir. Vilayet genelinde gayrimüslim nüfusun dağılımına baktığımızda ise 22.805 Ermeni, 6.262 Rum, 2.144 Protestan, 1.652 Katolik ve 115 Süryani nüfusun bulunduğu görülmektedir. Toplamda 32.978 gayrimüslim nüfus bulunmaktaydı.

Tablo 39: Adana Vilayeti Nüfus Cetveli 1891 (H. 1308)

Adana Vilayeti Nüfus Cetveli						
Genel Toplam	İslâm		Rum		Ermeni	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
374.354 ²¹⁴	Katolik		Protestan		Süryani	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
	178.392	162.984	3.507	2.755	17.726	5.079
	902	750	1.116	1.028	76	39

Kaynak: H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi s. 4.

Grafik 8: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım 1891 (H. 1308)

Bir yıl sonra yayınlanan 1892 (H. 1309) tarihli salnâmeye göre Adana Sancağı'nın nüfusu 92.265'e yükselmiştir. Bu nüfusun 12.635'i gayrimüslimdi ve neredeyse hepsi merkez kazada bulunmaktaydı.

Tablo 40: Adana Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)

Adana Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Adana Merkez	58.049	12.616	70.665
Karaisalı Kazası	21.581	19	21.600
Toplam	79.630	12.635	92.265

Kaynak: H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 81-83.

Cebel-i Bereket Sancağı'nın nüfusu sadece 3 kişi artarak 55.461 olmuştur.

²¹⁴ Toplama işlemi yanlış yapılarak salnâmede 384.365 olarak belirtilmiştir.

Tablo 41: Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)

Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Yarpuz	3.025	355	3.380
Islahiye	8.355	293	8.648
Hassa	7.080	595	7.675
Bulanık	8.747	2.317	11.064
Osmaniye	7.764	100	7.864
Payas	13.207	3.623	16.830
Toplam	48.178	7.283	55.461

Kaynak: H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 153-159.

İçil Sancağı'nda nüfus 109.950'ye yükselmiştir. Gayrimüslimlerin toplam nüfus içerisindeki oranı 2.078 nüfus ile %1.89'dur.

Tablo 42: İçil Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)

İçil Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Silifke	25.042	1.160	26.202
Ermenek	25.658	7	25.665
Anamur	23.246	362	23.608
Mut	17.623	277	17.900
Gülнар	16.303	272	16.575
Toplam	107.872	2.078	109.950

Kaynak: H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 116-120.

Kozan Sancağı'nda da büyük bir değişim yaşanmamıştır. Nüfus 307 kişi azalarak 72.021'e düşmüştür.

Tablo 43: Kozan Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)

Kozan Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Sis (Merkez)	18.225	2.085	20.310
Haçin	13.026	10.937	23.963
Feke	9.796	3.123	12.919
Kars-ı Zülkadriye	14.109	720	14.829
Toplam	55.156	16.865	72.021

Kaynak: H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 134-138.

Mersin Sancağı'nın nüfusu da bir önceki yıla göre düşmüş ve toplam nüfus 55987 olmuştur.

Tablo 44: Mersin Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)

Mersin Sancağı Nüfusu 1892 (H. 1309)					
Kazalar	Topluluk Adı	Hane	Kadın	Erkek	Toplam
Mersin	İslam Milleti	3.770	3.707	10.030	13.737 ²¹⁵
	Rum	464	505	697	1.202
	Ermeni	230	121	306	427
	Katolik	94	131	166	297
	Yahudi	3	00	3	3
	Toplam	4.561	4.464 ²¹⁶	11.202	15.666 ²¹⁷
Tarsus	İslam	-	18.493	19.544	38.037
	Milel-i Muhtelif-i Gayr-ı Müslime	-	900	1.384	2.284
	Toplam	-	19.393	20.928	40.321 ²¹⁸
Toplamı	-	-	23.857	32.130	55.987

Kaynak: H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 92-104.

Vilayetin toplam nüfusu ise 385.684'e yükselmiştir. Bunun 342.610'u Müslüman, 43'ü gayrimüslimdi.

Tablo 45: Adana Vilayeti Nüfusu 1892 (H. 1309)

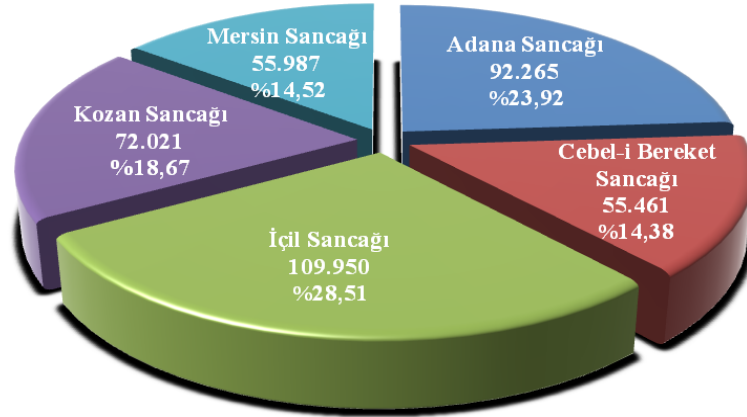
Adana Vilayeti Nüfusu 1892 (H. 1309)			
Sancaklar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Adana	79.630	12.635	92.265
Cebel-i Bereket	48.178	7.283	55.461
İçil	107.872	2.078	109.950
Kozan	55.156	16.865	72.021
Mersin	51.774	4.213	55.987
Toplam	342.610	43.074	385.684

²¹⁵ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 19737 olarak belirtilmiştir.

²¹⁶ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 10464 olarak belirtilmiştir.

²¹⁷ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 21666 olarak belirtilmiştir.

²¹⁸ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 40410 olarak belirtilmiştir.

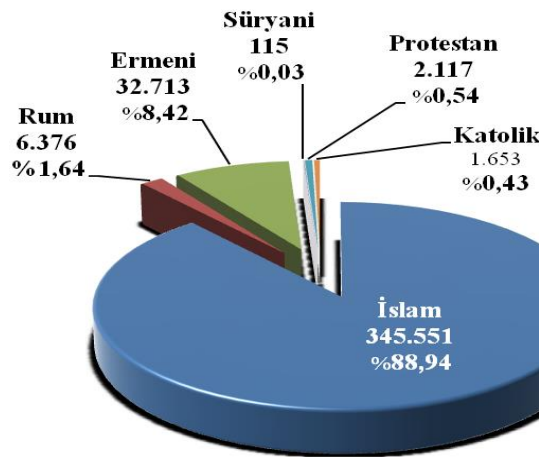
Grafik 9: Toplam Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1892 (H. 1309)

Yine aynı yıla ait salnâmede vilayetin geneli için oluşturulan tabloda nüfus verilerinin, diğerlerinden farklı olarak ilk kez erkek ve kadın nüfus ayrımı yapılarak verildiği görülmektedir. Buna göre toplam nüfus 388.525'ti. Verilerin aynı yıla ait salnâmeden alınmasına rağmen aradaki 2.841 kişilik farkın sebebi bazı nahiye, köy ve kasabaların nüfus bilgilerinin verilmemesidir.

Tablo 46: Adana Vilayeti Nüfus Cetveli 1892 (H. 1309)

Adana Vilayeti Nüfus Cetveli 1892 (H. 1309)						
Genel Toplam	İslâm		Rum		Ermeni	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
388.525	179.618	165.933	3.545	2.831	17.554	15.159
	Süryani Kadim		Protestan		Katolik	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
	76	39	1.093	1.024	903	750

Kaynak: H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 4.

Grafik 10: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım 1892 (H. 1309)

1894 (H. 1312) yılına ait salnâmeğe göre Adana Sancağı'nın kaza sayısı Hamidiye Kazası'nın da eklenmesiyle üçe yükselmiştir. Hamidiye Kazası Kırım ve Kafkas muhacirlerinin iskânıyla hızla büyüyen Muhacirin ve Cerid Nahiyesi'nin 1893'te birleştirilmesiyle kurulmuştur.²¹⁹ Hamidiye Kazası nüfusu Nogay, Kırım, Rumeli, Çerkes, Çeçen, Dağıstan muhacirlerinden ve Cerid Nahiyesi'nin Türkmen aşiretlerinden ibaretti.²²⁰ Bu muhacirlerin bir kısmı da Karaisalı Kazası'na yerleştirilmiştir. Tablo 47'de de görüldüğü üzere 1894 yılında Hamidiye Kazası'nda 3.984 erkek ve 3.270 kadın Müslüman ve Karaisalı'da 21.130 nüfus olmak üzere iki kazanın nüfusu 28.384'dü. Adana Sancağı'nın nüfusu belirtilmemiştir. Sancağın toplam nüfusu ise 87.363 olarak belirtilmiştir.

Tablo 47: Adana Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)

Adana Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)					
Kazalar	Müslüman		Gayrimüslim		Toplam Nüfus
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
Adana (Merkez)	-	-	-	-	-
Karaisalı	-	-	-	-	21.130
Hamidiye	3.984	3.270	-	-	7.254
Toplam	-	-	-	-	87.363

Kaynak: H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 47-50.

Cebel-i Bereket Sancağı'nda toplam nüfus 56.496'ydı. Bunun 48.829'u Müslüman, 7.667'si gayrimüslimdi. Bulanık (Bahçe) ve Payas kazalarında yoğun olarak yaşayan gayrimüslimlerin toplam nüfus içerisindeki oranı %14'tü.

²¹⁹ Hilmi Bayraktar, "Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar (1869–1907)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 22, Güz 2007, s. 419.

²²⁰ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 51.

Tablo 48: Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)

Cebel-i Bereket Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Yarpuz	3.451	383	3.834 ²²¹
Islahiye	9.071	295	9.366 ²²²
Hassa	6.571	671	7.242
Bulanık	9.113	2.169	11.282
Osmaniye	6.714	102	6.816
Payas	13.909	4.047	17.956 ²²³
Toplam	48.829	7.667	56.496

Kaynak: H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 78-88.

İçil Sancağı'nın toplam nüfusu 107.926'ydı. Bu nüfusun 106.164'ü Müslüman, 1.762'si gayrimüslim idi.

Tablo 49: İçil Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)

İçil Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)			
Kazalar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam Nüfus
Silifke	25.005	992	25.997 ²²⁴
Ermenek	26.247	59	26.306 ²²⁵
Anamur	24.079	412	24.491 ²²⁶
Mut	13.168	31	13.199
Gülzar	17.665	268	17.933 ²²⁷
Toplam	106.164	1.762	107.926

Kaynak: H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 61-68.

Kozan Sancağı ise 73.800 nüfusa sahipti. Bunun 13.544 Ermeni, 1.233 Katolik, 1.071 Protestan, 1.188 Rum ve Kars Kazası'nda 759 Hıristiyan olmak üzere 17.795'i gayrimüslim, 56.005'i Müslüman'dı.

²²¹ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 3734 olarak belirtilmiştir.

²²² Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 8326 olarak belirtilmiştir.

²²³ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 17959 olarak belirtilmiştir.

²²⁴ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 26497 olarak belirtilmiştir.

²²⁵ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 26206 olarak belirtilmiştir.

²²⁶ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 24412 olarak belirtilmiştir.

²²⁷ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 17733 olarak belirtilmiştir.

Tablo 50: Kozan Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)

Kozan Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)						
Kazalar	Müslüman	Ermeni	Katolik	Protestan	Rum	Yekûn
Sis	16.946	2.126	54	116	-	19.242
Haçın	13.217	9.518	1.179	825	-	24.739 ²²⁸
Feke	12.000	1.900	-	130	1.188	15.218 ²²⁹
Kars	13.842	759				14.601
Toplam	56.005	17.795				73.800

Kaynak: H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71-77.

Salnâmede Mersin Sancağı'nın toplam nüfusu 68.561 olarak verilmiştir. Bu nüfusun 1.116'sı Ermeni, 627'si Katolik, 249'u Protestan, 1.554'ü Rum olmak üzere 3.546'sı gayrimüslim ve 65.015'i Müslüman'dı.

Tablo 51: Mersin Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)

Mersin Sancağı Nüfusu 1894 (H. 1312)						
Kazalar	Müslüman	Ermeni	Katolik	Protestan	Rum	Yekûn
Mersin	65.015	1.116	627	249	1.554	68.561
Tarsus	44.600	991	307	249	595	46.742
Toplam	109.615	2.107	369	498	2.149	115.303

Kaynak: H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 94-98.

Buna göre beş sancaktan oluşan vilayetin toplam nüfusu 440.888'di. Karpat'a göre ise 1894 yılında Adana Vilayeti'nin nüfusu 384.362'ydi.

Tablo 52: Adana Vilayeti Nüfusu 1894 (H. 1312)

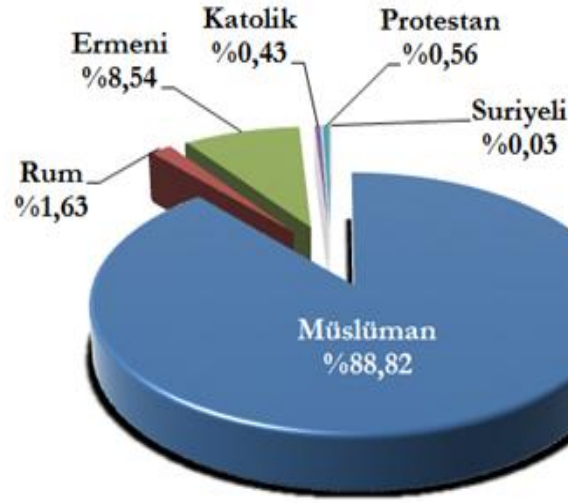
Adana Vilayeti Nüfusu 1894 (H. 1312)							
Müslüman		Rum		Ermeni		Katolik	
E	K	E	K	E	K	E	K
178.392	162.984	3.507	2.755	17.736	15.079	903	750
Protestan		Suriyeli		Toplam		Toplam Nüfus	
E	K	E	K	E	K		
1.116	1.028	76	36	20.1730	18.2632	384.362	

Kaynak: Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 191-192.

²²⁸ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 24713 olarak belirtilmiştir.

²²⁹ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 13235 olarak belirtilmiştir.

Grafik 11: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım 1894 (H. 1312)

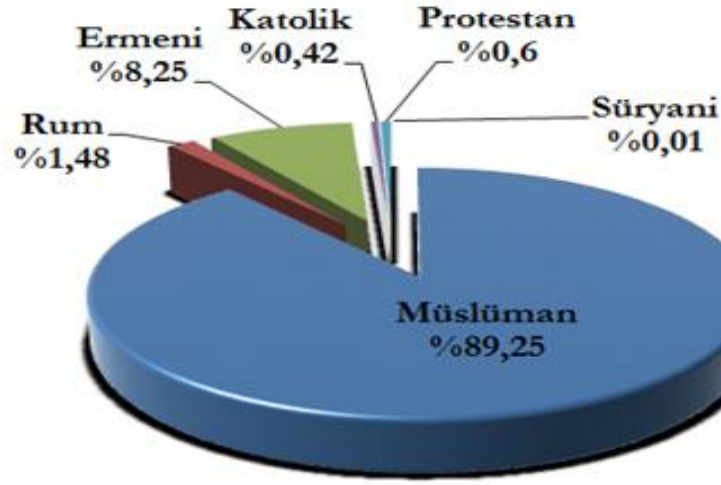
Vilayetin 1897 yılında toplam nüfusu 398,764'tü. Toplam nüfus içerisinde gayrimüslimlerin oranı 42,852 nüfusla %11'di. Gayrimüslim nüfusun açılımına baktığımızda nüfus yoğunluklarına göre; Ermeniler, Rumlar, Protestanlar, Katolikler ve Süryaniler olarak sıralayabiliriz.

Tablo 53: Adana Vilayeti Nüfusu 1897

Adana Vilayeti Nüfusu 1897						
Müslüman	Rum	Ermeni	Katolik	Protestan	Süryani	Genel Toplam
35.5912	5.886	32.879	1.660	2.402	25	398.764

Kaynak: İstatistik Umumi İdaresi, Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313 senesine Mahsus İstatistik-i Umumi, s. 17, Aktaran Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 104.

Grafik 12: Adana Vilayeti'nde Etnik ve Dinsel Dağılım (1897)

1898 (H. 1316)²³⁰ yılında vilayetin nüfusu 423.712 kişiye ulaşmıştır. Müslümanların nüfusu 378.466, gayrimüslimlerin nüfusu 45.246 idi.²³¹

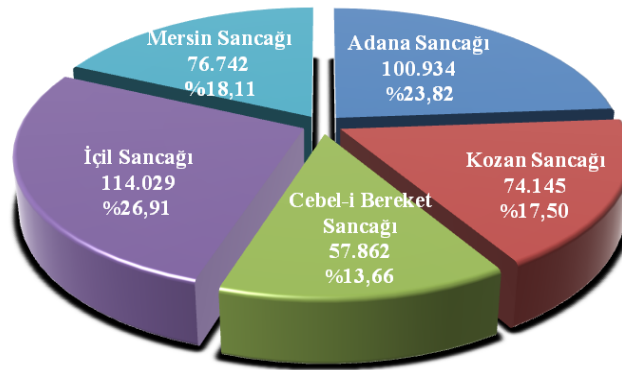
²³⁰ Salnâmede bu verilerin 1316 yılına ait olduğu belirtilmiştir. Bkz. H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 77.

²³¹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 77.

Tablo 54: Adana Vilayeti Nüfusu 1898 (H. 1316)

Adana Vilayeti Nüfusu 1898 (H. 1316)						
	Adana		Kozan		Cebel-i Bereket	
	E	K	E	K	E	K
İslam	44.199	44.252	27.986	28.000	24.971	24.519
Rum	859	816	736	712	96	73
Ermeni	4.826	4.492	7.289	7.524	3.768	3.743
Katolik	376	294	645	629	63	79
Protestan	342	367	624	0	263	265
Süryâni Kadîm	65	46	0	0	0	0
Tebaa-i Ecnebiyye	0	0	0	0	22	0
Genel Toplam	50.667²³²	50.267²³³	37.280	36.865²³⁴	29.183	28.679
	İçil		Mersin		Toplam	
	E	K	E	K	E	K
İslam	54.952	57.074	36.502	36.011	188.610	189.856
Rum	931	892	859	860	3.481	3.353
Ermeni	88	92	797	709	16.768	16.560
Katolik	0	0	388	315	1.472	1.317
Protestan	0	0	163	138	1.392 ²³⁵	770 ²³⁶
Süryâni Kadîm	0	0	0	0	65	46
Tebaa-i Ecnebiyye	0	0	0	0	22	0
Genel Toplam	55.971	58.058	38.709	38.033	211.810²³⁷	211.902²³⁸

Grafik 13: Nüfusun Sancaklara Göre Dağılımı 1898 (H. 1316)

²³² Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 50639 olarak belirtilmiştir.

²³³ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 50234 olarak belirtilmiştir.

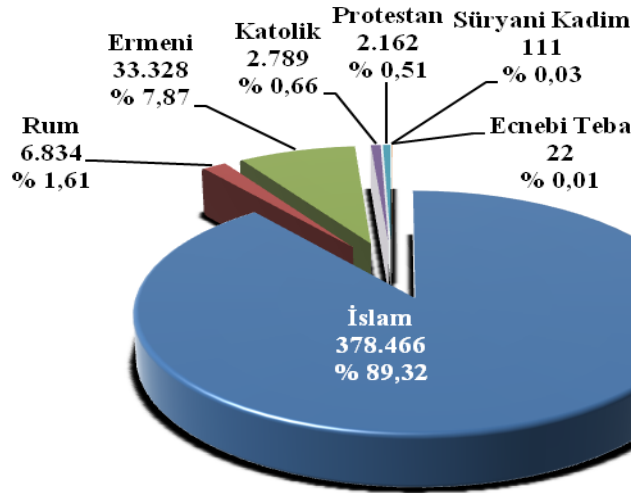
²³⁴ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 37495 olarak belirtilmiştir.

²³⁵ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 1417 olarak belirtilmiştir.

²³⁶ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 1375 olarak belirtilmiştir.

²³⁷ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 211782 olarak belirtilmiştir.

²³⁸ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 212499 olarak belirtilmiştir.

Grafik 14: Adana Vilayeti Etnik ve Dinsel Dağılım 1898 (H. 1316)

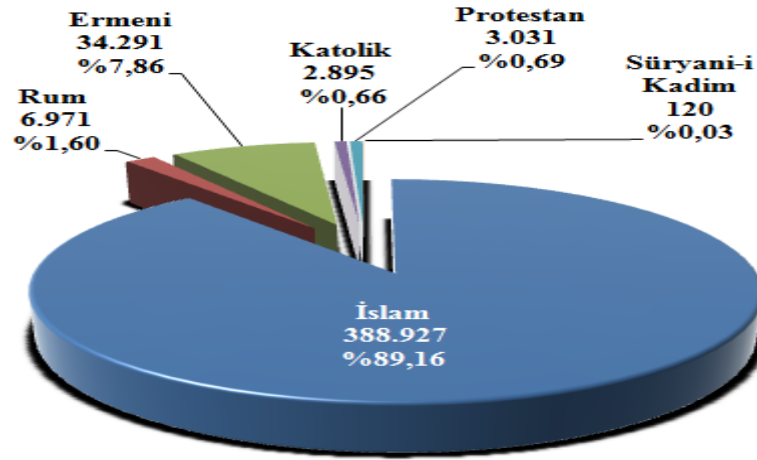
Bu tarihten sonra yayınlanan 1901 (H. 1319) tarihli Adana Vilayeti Salnâmesinde nüfus ile ilgili veriler güncelleştirilemeyerek aynı rakamlar tekrarlanmıştır. 1902 (H. 1320) tarihli son vilayet salnâmesinin ek kısmında verilen tabloya göre vilayetin toplam nüfusu 436.235'di. Bu nüfus içerisinde en kalabalık grubu Ermeniler oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla Rumlar, Protestanlar, Katolikler ve Süryaniler takip etmektedir.

Tablo 55: Adana Vilayeti Nüfusu 1902 (H. 1320)

Adana Vilayeti Nüfusu (1320/1902)			
	Erkek	Kadın	Toplam
İslam	193.152	195.775	388.927
Rum	3.553	3.418	6.971
Ermeni	17.281	17.010	34.291
Katolik	1.510	1.385	2.895
Protestan	1.541	1.490	3.031
Süryani-i Kadim	73	47	120
Toplam	217.110	219.125	436.235

Kaynak: H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, (sayfa numarası verilmemiş).

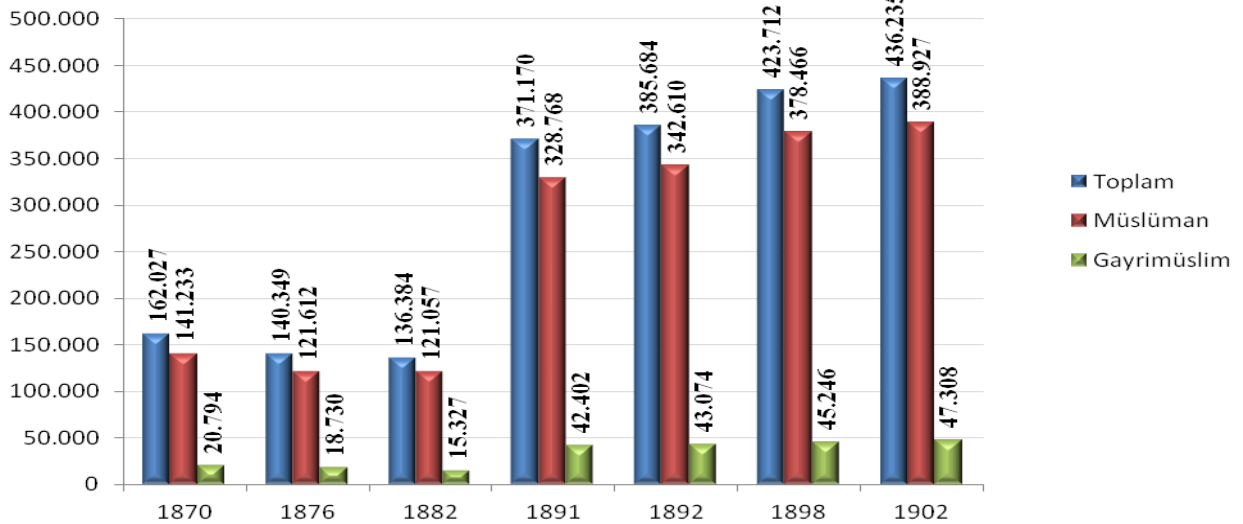
Grafik 15: Adana Vilayeti Etnik ve Dinsel Dağılım 1902 (H. 1320)

Tablo 56: Yıllara Göre Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus Oranları 1902 (H. 1320)

Yıllara Göre Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus Oranları (1870-1902)					
Yıllar	Toplam Nüfus	Müslüman Nüfus	Toplam Nüfus İçinde Müslüman Nüfusun Oranı	Gayrimüslim Nüfus	Toplam Nüfus İçinde Gayrimüslim Nüfusun Oranı
1870	162.027	141.233	%87,17	20.794	%12,83
1876	140.349	121.612	%86,65	18.730	%13,35
1882	136.384	121.057	%88,76	15.327	%11,24
1891	371.170	328.768	%88,58	42.402	%11,42
1892	385.684	342.610	%88,83	43.074	%11,17
1898	423.712	378.466	%89,32	45.246	%10,68
1902	436.235	388.927	%89,16	47.308	%10,84

Grafik 16: Yıllara Göre Müslüman ve Gayrimüslim Nüfus Oranları 1870-1902 (H. 1287-1320)

Grafikler incelendiğinde 1870-1902 yılları arasında vilayetin nüfusunda doğal bir artış söz konusudur. Ancak, Kırım Savaşı ve özellikle de 93 Harbi (1876-77) sonrasında vilayette iskân edilen göçmenler de nüfus artışında oldukça etkili olmuştur. Adana Vilayeti'nin nüfus yapısı incelendiğinde, vilayette başta Müslümanlar olmakla beraber Ermeni, Rum, Süryani, Katolik ve Protestanların bir arada yaşadığı görülmektedir. Vilayette Müslümanlardan sonra, ikinci büyük nüfus yoğunluğu Ermenilere aittir. Üçüncü büyük gurubu Rumlar oluştururken bunu Katolikler, Protestanlar, Süryaniler ve ecebi tebaa olarak tanımlanan grup izlemektedir.

II. 4. Adana Vilayeti'nde Nüfus Hareketleri

Adana Vilayeti, elverişli iklimi, verimli toprakları ve coğrafi konumu sebebiyle tarih boyunca birçok kez göç almıştır. İncelediğimiz dönem olan 1870-1902 yılları arasında Kırım, Kafkasya ve Girit'ten çok sayıda göçmen Adana Vilayeti'ne gelmiştir.

Göçlerin yanında bölge nüfusunu etkileyen diğer bir faktörde aşiretlerin iskânıdır. 19. yüzyıl başlarından itibaren giderek artan “denetim dışı” alanları yeniden

düzenlemek ve göçebelikten yerleşik hayata geçişi sağlamak için sürdürülen iskân faaliyetleri hız kazanmıştır.²³⁹ Adana Vilayeti'nin nüfusunda da bu iskân ve yerleştirmelerin payı büyüktür. İskân olunan bölgelerde ziraat gelişmiş, güvenlik sağlanmış ve yeni oluşturulan yerler bugün oldukça önemli merkezler haline gelmiştir.

II. 4. 1. Aşiretler

Osmanlı 18. yüzyıldan itibaren kullanılmayan arazilerin tarıma açılması için uğraşarak, göçebelerin yerleştirilmesini sağladığı gibi, gelirleri arttırmayı ve idari aksaklıkların sebep olduğu eşkıyalık hareketlerini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılda toprak kaybetmesi Müslüman-Türk halkın iç kısımlara göç etmelerine neden olmuştur. Bu nüfus hareketleri, Osmanlı'nın iktisadi düzenini ve asayiş düzenini bozmuştur. Pek çok yerleşim yeri harap edilip boşaltılmış, birçok tarım alanı, bağ ve bahçe terk edilmiş ve bu durum tarımsal gelirlerin büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Bu durum karşısında Osmanlı yöneticileri de göçebe halkı ve bölgenin eski halkını bu harap ve boş alanlara yerleştirmeye başlamıştır. İşte, bu yüzyılın “iskân politikası” olarak çıkan, “*harap ve sahihsiz yerlere oymakların yerleştirilerek yeniden ziraate açılması*” şeklindeki iskân siyaseti, varılmak istenen başlıca hedefi olmuştur ve bu amaç doğrultusunda Fırka-i İslâhiye kurulmuştur.²⁴⁰

1864-65 yıllarında Ahmed Cevdet ve Derviş Paşa, Fırka-i İslâhiye birlikleriyle Çukurova'ya gelmiştir. Amaçları Kozanoğulları ve Karsantıoğulları gibi ailelerle Avşar, Sırkıntı, Varsak, Bozdoğan, Oruç, Cerid ve Tacirli aşiretlerini yerleşik hayata geçirmek ve düzeni sağlamaktı.²⁴¹ Halaçoğlu Fırka-i İslahiye'yi şöyle anlatmıştır: “Çukurova, Gavurdağı (Cebel-i Bereket), Kürtdağı ve Kozandağlarında yönetimi tekrar eline alan Fırka-i İslâhiye, sadece bir askeri harekât olarak görülmemelidir, bunun yanında özellikle

²³⁹ Nuri Yavuz, “Fırka-i İslahiye Ordusu'nun Özellikleri ve Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, Cilt 5, Sayı 10, Yaz 2012, s. 114-126.

²⁴⁰ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara, 1997, s. 43.

²⁴¹ Halaçoğlu, *Adana Tarihçesi...*, s. 14.

göçebe halkın iskânlarını sağlayan bir kuruluştur. Ayrıca bu iskân sırasında kurulan kasaba, köy ve kazalar, bugün önemli yerleşim merkezleri haline gelmiştir. Türkiye'nin nüfus bakımından dinamik ve hareketli bir ülke olmasında, bunun gibi iskân hareketlerinin önemi büyüktür.²⁴²

Fırka-i İslâhiye'nin faaliyetleri 1891 (H.1308) tarihli vilayet salnâmesinde şöyle belirtilmiştir:

1866'da aşiretlerin kânun ve adalet dairesine içine alınması Fırka-i İslâhiye'ce gerçekleştirilerek bu tarih Çukurova'nın ıslahının başlangıcı olmuştur. Artık her tarafta adalet ve asayiş yerleşmiş ve aşiretlerin iskânına başlanmıştır. Aşiretlere el emekleri ile geçinme yolları gösterilmiştir. Ziraat ve hayvan yetiştirmek gibi kazanç yolları anlatılmış ve tesis edilmiş, halk git gide hâkimiyetin ve adaletin ne olduğunu öğrenmiştir. Eskiden Fırka-i İslâhiye tarafından İstanbul'a aldırılan derebeylerinden beylerbeyi rütbesi verilmiş olan Kozanoğlu Ahmed Paşa 1879'da Konya Vilayeti'nde ikamet izni elde ederek yine Kozan Dağlarına gelmiştir. Ve zulüm ve haksızlıklardan zaten gözleri korkmuş ve sersemlemiş ahaliden toplayabildiği bir grup ile hükümeti zapt etme sevdasına düşmüştür. Fakat isyana başladığı haber alınır alınmaz bir Fırka-i İslâhiye heyeti gelip isyanı bastırarak Kozanoğlu'nu zapt ederek yolsuzluk yeri olmuş ve olacak mahalleri temizlemiştir. Bundan sonra her tarafta güven ve huzur sağlanmış ve Kozan olayı bastırılarak bugün diğer vilayetler gibi Adana Vilayeti'nde de güvenlik sağlanmıştır.²⁴³

Fırka-i İslâhiye iskâna ilk olarak Gâvur Dağlarından başlamıştır. Önce Amik Ovası'nda bulunan Reyhanlı aşireti iskân edilerek Halep yolunun güvenliği sağlanmıştır. Ardından Fırka-i İslâhiye Lece ile Hacılar Nahiyesi arasında bulunan Kargılı'da bir ordugâh ile Orduköy isminde bir köy kurmuştur. Bu köye Hacılar Nahiyesi'nden 30 hane

²⁴² Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye ve Yapmış Olduğu İskân", *Tarih Dergisi*, Sayı: 27, İstanbul, 1973, s. 1.

²⁴³ "82'de 'aşâyirin kânun ve ma'dalet dâ'iresine idhâlî fırka-i ıslâhiyeye müyesser olarak bu târih Çukurova'nın mebd-i ıslâhı olmuştur. Artık her tarafça 'adl ve âsâyiş takarrür ederek 'aşiretlerin iskânına başlandı. Kedd-i yemîn ile geçinmek yolları gösterildi. Zirâ'at ve hayvân yetiştirmek gibi esbâb ta'ayyüş ve temettu' ta'rîf ve te'sîs olundu. Refte refte hükümet ve ma'dalet ne olduğunu halk bilip öğrendi. Vâkı'â mukaddemâ fırka-i ıslâhiyeye İstanbul'a aldırılan derebeylerden mir-mîrân rütbesiyle taltif edilmiş olan Kozanoğlu Ahmed Paşa doksan beşte bir takrîb ile Konya Vilayeti'nde ikâmete ruhsat koparıp yine Kozan Dağlarına gelmişti. Ve zulm ve gadrından zaten gözleri korkmuş ve sersemlemiş âhâlden toplayabildiği bir fırka-i cüz'îye ile zabt-ı hükümet sevdâsına düşmüştü fakat hareket-i 'isyâniyeden başladığı kendinin vusûlü haberiyle beraber işitilir işitilmez kuvve-i kâfiye ile bir fırka-i ıslâhiyeye hey'eti gelip gâ'ileyi tesviye ederek Kozanoğlu'nu ahz ile cevelân-gâh i'tisâfi olmuş ve olacak mahalleri tathîr ve te'mîn buyurmuşlardır. İşte zaman-ı âsâyiş-resân hazret-i zü'l-lüllahiden her taraf sâlim ve âsûde olup şu Kozan vak'ası dahî zuhûruyla beraber basdırılarak el-yevm sâye-i muvaffakiyet-vâye-i cenâb-ı mülûkânede vilâyât-ı sâ'ire-i şâhâne gibi Adana Vilayeti dahî müstazill emn ve sa'âdet ve izdiyâd-ı 'ömr Cenâb Padişâhiyle cümle-i âhâlî müteşekkiren evkât-ı güzâr olmaktadır." Bkz. H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 19-21.

yerleştirilmiş ve bu çevrede bulunan nahiyeler birleştirilerek Hassa Kazası ve Hassa Kasabası (Kaza merkezi) oluşturulmuştur. Daha sonra Hacılar, Tiyek ve Ekbaz Nahiyelerinden de Hassa Kasabası'na birkaç yüz hane yerleştirilmiştir.²⁴⁴

Hassa Kazası'na bağlı Tiyek, Ekbaz ve Hacılar nahiyelerinin nüfus ve hane miktarları şöyledir: ²⁴⁵

Tablo 57: Hassa Kazası Hane ve Nüfus Miktarları

Hassa Kazası Hane ve Nüfus Miktarları				
Nahiyeler	Müslüman		Gayrimüslim	
	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane
Tiyek	556	208	65	21
Ekbaz	556	188	96	29
Hacılar	1117	540	109	31
Toplam	2.209	936	270	81

Fırka daha sonra Okçu İzzeddinli ve Şeyhli aşiretlerini iskân etmiş ve aynı isimlere sahip kasabalar kurmuştur. Bu kasabalar Meydan ve Amik Ovası Kasabalarıyla birleşere İzziye Kazası'nı oluşturmuştur. Fırka-i İslâhiye daha sonra Gavurdağı tarafında bulunan Nigolu Kalesi'nin onarımına başlamış ve bölgede bulunan Çerçili, Kürtbahçesi, Eğintili, Hanağzı, Kerkütlü, Keferdiz, nahiyeleri ve Dumdum Ovası aşiretlerini birleştirilmiş ve Islahiye kazası oluşturmuştur. Kazanın ismi Fırka-i İslâhiye'den gelmektedir. Ayrıca kaza merkezi olarak İslâhiye Kasabası da oluşturulmuş ve Delikanlı ve Çelikanlı aşiretlerinden oluşan yüzer hane buraya yerleştirilmiştir.²⁴⁶

Salnamelerde Delikanlı ve Çelikanlı aşiretlerinin iskânı şöyle anlatılmıştır:

Âhâlî cümlesinden olan Delikanlı Çelikanlı 'aşiretlerinin iskân ve tavattunları için şimdiye kadar vukû' bulan teşebbüsât ve ikdâmât kabul-i medeniyet isti'dâdını tabî'atlarından selb edercesine galib olan vahşet ve bedeviyet hasebiyle

²⁴⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-i İslâhiye", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 13, TDV, Ankara, 1996, s. 35-36.

²⁴⁵ M. Fatih Sansar, "Tanzimat Döneminde Bir İskân Modeli Fırka-i İslâhiye ve Güney Anadolu'nun İskanı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2003, s. 106

²⁴⁶ Halaçoğlu, *Fırka-i İslâhiye*, s. 36.

netîce-pezîr olamamıştı. Ve mesela hâneler inşâ edip temekkün ve takarrür eylemek üzere çadırları toplandırılmak ve göçebelik vâsıtaları alınmak gibi tedâbir ittihâz olduğu ve hatta haneler bile yaptırılmış olduğu halde binâ içine girmekten imtinâ ile yine hâl-i sâbıklarını i'âde edegelmişlerdi. Altı yedi sene evvel Adana'dan yapıcılar gönderilerek terk edemeyecekleri sûrette hâneler inşâ ettirilmiş ve takarrür-i iskânlarını temîn edecek tedâbir-i mukteziyye ittihâz ve icrâ eylemiştir.²⁴⁷

Ardından İslâhiye liva (sancak) merkezi olmak üzere Hassa, Bulanık ve İzziye kazaları birleştirilerek bir kaymakamlık oluşturulmuştur. İslâhiye Kazası'na bağlanan Delikanlı ve Çelikanlı aşiretleri, birçok köy kurularak buralarda iskân edilmiştir.²⁴⁸

İslâhiye'ye bağlı olan kasaba ve aşiretlerin nüfus miktarları, M. 1866 (H. 1282) tarihli bir belgede şu şekilde gösterilmiştir:

Tablo 58: İslâhiye Kaymakamlığına Bağlı Bulunan Kasaba ve Aşiretlerin Nüfus Ve Hane Miktarları

İslâhiye Kaymakamlığına Bağlı Bulunan Kasaba ve Aşiretlerin Nüfus Ve Hane Miktarları						
	Müslüman		Gayrimüslim		Kıpti	
	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane
Nevahi-i selâse	483	190	41	14	-	-
Kerkütlü	457	227	-	-	-	-
Delikanlı	1836	619	-	-	-	-
Çelikanlı	987	372	-	-	-	-
Karayiğit-oğlu	268	103	33	14	-	-
Yarpuz	110	50	-	-	-	-
Hacılar	1521	557	74	29	-	-
Tiyek	566	208	71	27	13	6
Ekbaz	545	208	95	29	3	2
Kapulu	108	39	-	-	-	-
Keferdiz	504	255	4	1	-	-
Toplam	7385	2830	253	114	16	8

Kaynak: Halaçoğlu, *Fırka-i İslâhiye ve Yapmış...*, s. 10.

Fırka daha sonra Hacı Osmanlı Köyü civarında, burası merkez olmak üzere,

kıyı nahiyelerini birleştirerek bir kaza oluşturmuş ve Çukurova aşiretlerinden Tacirli ve

²⁴⁷ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 81.

²⁴⁸ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 81.

Cerid'in kışlak yerleriyle Ulaşlı'dan Çendoğlu Nahiyesi'ni bu kazaya bağlamıştır. Hacı Osmanlı Köyü'ne Tacirli, Cerid ve Ulaşlı aşiretlerinden bir miktar hane yerleştirilmiş²⁴⁹ ve buraya köyü kuran kişinin adı olan Osmaniye adı verilmiştir. Türkmen aşiretine bağlı göçebelerin Türkmen kavminden olan Cerid ve Tecirli aşiretleri²⁵⁰ nüfus bakımından Osmaniye'nin kuruluşunda, Ulaşlı ve diğer Türkmen aşiretleri ile beraber büyük rol oynamışlardır. Fırka-i İslâhiye, yalnızca aşiretleri yerleştirmekle kalmamış, yeni kurulan köy ve kasabalarda evler inşa ederek aileleri bu evlere yerleştirmiştir. Cerid aşireti için 211, Tacirli aşireti için 240 olmak üzere toplam 451 hane inşa edilmiştir.²⁵¹

Tablo 59: Osmaniye Kazası Hane ve Nüfus Miktarları

Osmaniye Kazası Hane ve Nüfus Miktarları				
Köyler	Müslüman		Gayrimüslim	
	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane
Kıyı Köyleri	542	288	-	-
Ali Bekirli Karyesi	101	39	-	-
Çendoğlu	308	175	4	3
Cerid	1287	383	12	2
Tacirli	1836	619	-	-
Toplam	4074	1504	16	5

Kaynak: Halaçoğlu, *Fırka-i İslâhiye ve Yapmış...*, s. 11.

Payas, Antep, Bağdat ve Halep tarafından gelen Türk aşiretleri ile Osmaniye'nin nüfusu artmış ve Osmaniye idari bakımdan Payas Sancağı'na bağlanmıştır.²⁵²

Kozan Sancağı tarafına yönelen Fırka, ilk olarak harap durumda olan Kars-ı Zülkadriye kasabasını yerleşime açmış ve çevre aşiretlerden 600 haneye yakın bir topluluğu buraya yerleştirilmiştir. Kars-ı Zülkadriye daha sonra Kozan Sancağı'na bağlanmıştır. Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) Kazası bu sırada, toplam 2.552 hane 8.406

²⁴⁹ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 106; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122.

²⁵⁰ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul, 1979, s. 156.

²⁵¹ M. Fatih Sansar, "19. yüzyılda Çukurova Türkmen Aşiretleri I: Cerid ve Tecirli", *Studies Of The Ottaman Domain*, Cilt: 3, Sayı: 5, 2013, s. 12-14; Halaçoğlu, *Fırka-i İslâhiye*, s. 36.

²⁵² Halaçoğlu, *Fırka-i İslâhiye ve Yapmış...*, s. 11-12.

nüfustan oluşmaktadır. Kasabada 7 Müslüman ve 1 Hıristiyan Mahallesi vardır. Daha sonra Fırka, Kozan dağlarını ve bu sırada Kozanoğulları'nı itaat altına almıştır. Kozan Sis, Beylanköy ve Haçin olmak üzere üç kazaya ayrılmıştır. Ardından Kozan'ın doğusunda bulunan köyleri Sis'e, Beylanköy'e yakın bulunanları Beylanköy'e, Haçin civarındakileri de Haçin'e bağlayan Fırka, Ceyhan civarındaki aşiretler de Kars-ı Zülkadriye (Kadirli) Kazası'na bağlamıştır. Böylece bu dört kaza Kozan Sancağı oluşturularak Adana Eyaleti'ne bağlanmıştır.²⁵³ Kozan ile Adana arasındaki ovada bulunan ve Kerimli, Çarhpare gibi birkaç şubeye ayrılan Sırkıntı aşireti ise Adana ile Kozan arasına ve İnderesi'ne yerleştirilmiştir. Sırkıntı Nahiyesi'nin ismi de bu aşiretten gelmektedir.²⁵⁴

II. 4. 2. Muhacirler

Osmanlı Devleti'nin zayıflamasından faydalanan Rusya, 18. yüzyıl başlarından itibaren Karadeniz'in kuzeyini ele geçirerek oradan Kafkaslara, Boğazlara ve Balkanlara kısacası güneye inme politikasını gütmeye başlamıştır. Rusların Kırım'da uyguladıkları siyaset, işgal edilen Osmanlı topraklarındaki halkı sıkıştırarak yurtlarından uzaklaştırmak, bölgeyi Ruslaştırmak için de kalanlar arasına Rus nüfusu yerleştirerek demografik yapıyı değiştirmektir. Bu durum karşısında zor durumda kalan Nogay, Kırım Tatar ve Kafkasya Müslümanları, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmışlardır. Savaşın sonra da süren göç hareketi, Osmanlı'nın sosyo-ekonomik ve nüfus yapısını büyük ölçüde etkilemiştir.²⁵⁵

²⁵³ Halaçoğlu, *Fırka-i İslâhiye*, s. 36; Halaçoğlu, *Adana Tarihçesi*, s.15-16.

²⁵⁴ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 58; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74.

²⁵⁵ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK, 1999, s. 1-2; Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serender Yayınevi, Trabzon, 2006, s. 17.

Anadolu'ya ilk büyük göç dalgası Kırım Savaşı sırasında gelmiştir. 1783 yılında Rusya'nın Kırım'ı işgali sonrası oldukça çok sayıda Müslüman'ın Osmanlı sınırlarına göç etmeleriyle süreç başlamıştır.²⁵⁶

Osmanlı Devleti, göçmenlerin yerleştirilmesi için Konya ve Adana Vilayetlerinin daha uygun olduğuna karar vermiştir.²⁵⁷ Adana Vilayeti'nin, nüfus yoğunluğu az olan vilayetlerden biri olması, geniş ve verimli tarım arazilerine sahip olması iskânın buraya yapılmasının başlıca sebepleridir.²⁵⁸ Öyle ki 1859'dan itibaren başlayan ve 1895'e kadar devam eden Çerkez, Nogay, Kazak, Girit ve Rumeli göçleri ile konar-göçer Türkmenlerin bölgeye yerleştirilmeleri sonrasında dahi Adana nüfus yoğunluğu bakımından oldukça تنها bir vilayet durumundaydı.²⁵⁹

Göçmenlerin Adana'ya yerleştirilmesinin diğer bir sebebi de ulaşımın kolaylığıdır. Adana Vilayeti'nde bulunan Taşucu, İskenderun ve Mersin limanları, göçmelerin yerleştirilecekleri bölgelere ulaşımını kolaylaştırmıştır. Ayrıca Mersin-Adana arasına döşenen demir yolu da göçmenlerin nakliyesini kolaylaştırmış ve göçmenlerin demir yolu güzergâhına yerleştirilmeleri istenmiştir.²⁶⁰ Bu konu, 1880 (H. 1297) yılında yayınlanmış olan Adana Vilayeti Salnâmesi'nde şöyle belirtilmiştir:

*Mersin İskeleyi'nden Tarsus'a ve oradan Adana'ya kadar muntazam bir şose ve bir yol bulunmaktadır. Bu yol, bu yıl tamir edilmiş ve köprüler de yenilenmiştir. Yolun on beş saat uzunlukta olmasından dolayı her bir saatlik noktaya bir kulübe yapılmış ve Rum-ili (Çerkez) Muhacirlerinden birer hane yerleştirilmiştir. Buraya yerleştirilen muhacirlere de ziraat yapmalarına yetecek kadar arazi verilerek bu yol üzerinde bekçilik yapma ve dikilecek olan ağaçların sulanması ve korunması görevi verilmiştir.*²⁶¹

²⁵⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu...*, s. 128-129.

²⁵⁷ Hidayet Eskisürmeli, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Adana Vilayeti'nin Demografik Yapısı ve İskân Siyaseti", *Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2007, s. 32.

²⁵⁸ Bayraktar, *Kırım ve Kafkasya'dan...*, s. 410.

²⁵⁹ Hilmi Bayraktar, "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)", *Bilgi*, Sayı:45, Bahar 2008, s. 46-49.

²⁶⁰ Bayraktar, *Kırım ve Kafkasya'dan...*, s. 411.

²⁶¹ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 131; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 80.

Fırka-i İslâhiye Ordusu'nun bölgede güvenlik ve düzeni sağlamış olması da Adana Vilayeti'ne iskânın önemli bir nedenidir. Bunun yanında gelen göçmen nüfusunun etkisiyle aşiretlerin hayvanlarını otlatacağı alanlar azalmıştır. Bu durum Fırka-i İslahiye'nin de işini kolaylaştırmış ve göçebelik engellenmiştir.²⁶²

Kırım ve Kafkaslardan Adana'ya iskân edilen ilk göçmen gurubu Nogaylar oluşturmuştur ve 1859-1861 yılları arasında iki yıl sürmüştür. Adana'ya 14.08.1859'da gelen ilk Nogay grubu 587 (104 hane) kişidir ve bu grup önce Mersin İskelesine ardından da Tarsus'a gönderilmişlerdir. 1860'da Adana'ya yerleştirilen Nogayların sayısı 14.000'e ulaşmıştır. 1859- 1861 yılları arasında yaklaşık 20.587 (4.070 hane) Nogay Adana Vilayeti'ne yerleştirilmiştir.²⁶³

²⁶² Bayraktar, *Kırım ve Kafkasya'dan...*, s. 411.

²⁶³ "...19.01.1861 tarihinde Adana Meclisi'nden İstanbul'a gönderilen bir yazıda; 1859–1861 yılları arasında 4.000 hane ve 20.000'i aşkın Nogay'ın Adana Eyaleti'ne yerleştirildiği belirtmektedir. Bir başka belgede de 1859-1869 seneleri arasında Adana Eyaleti'ne yine 4.000 hane yani yaklaşık 20.000 Nogay'ın yerleştirildiği ifade edilmektedir." Bkz. Bayraktar, *Kırım Savaşı Sonrası...*, s. 51.

Tablo 60: Ağustos 1859– Ağustos 1861 Yılları Arasında Vilayete Gelen Nogay Göçmenleri

Ağustos 1859– Ağustos 1861 Yılları Arasında Vilayete Gelen Nogay Göçmenleri		
Tarih	Hane	Nüfus
14 Ağustos 1859	104	587
1 Kasım 1859	622	3445
14 Aralık 1859	806	4031
2 Mart 1860	292	1171
7 Mart 1860	1.217	4790
11 Mart 1860	-	706
7 Haziran 1860	34	301
5 Ağustos 1860	10	46
16 Temmuz 1860	8	26
6 Ağustos 1860	5	19
13 Ağustos 1860	7	41
23 Ağustos 1860	47	183
23 Ağustos 1860	43	287
23 Ağustos 1860	125	721
15 Eylül/16 Ekim 1860	311	1.818
25 Ekim 1860	116	618
26 Ekim 1860	12	53
18 Aralık 1860	12	68
2 Şubat 1861	215	1.191
23 Nisan 1861	10	49
24 Ağustos 1861	74	360
Toplam	4070	20.511

Kaynak: Bayraktar, *Kırım Savaşı Sonrası...*, s. 50-51.

Bayraktar Adana'ya gelen göçmen sayısını şöyle yorumlamaktadır:

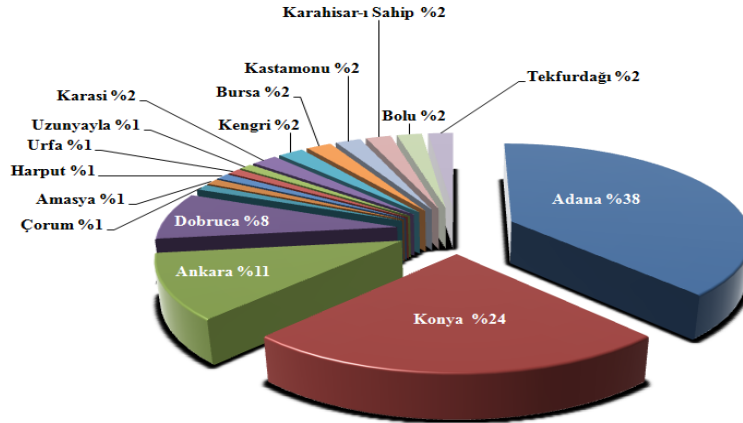
Bu miktar, Adana'nın göç öncesi nüfusuyla kıyaslandığında göçmen miktarının ne kadar ciddi bir rakam olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre Tarsus'a perakende yerleştirilenlerle birlikte Adana Sancağı'nın toplam 14.764 hanelik nüfusunun 4.000 hanesini, diğer bir ifadeyle % 27.09'unu oluşturmaktadır. Müslümanlar arasındaki oranı ise % 29.35'tir. Bu çok büyük bir orandır.²⁶⁴

²⁶⁴ Bayraktar, *Kırım Savaşı Sonrası...*, s. 51.

Paşaoğlu da yapmış olduğu doktora tezinde verdiği grafikte Nogay nüfusunun %38 ile en büyük payı Adana'nın aldığını söylemektedir.²⁶⁵

Grafik 17: Türkiye’de İskân Edilen Nogay Nüfusunun Eyalet ve Sancaklara Dağılım

Yüzdeleri

Kaynak: Paşaoğlu, a.g.t., s. 377.

Nogay iskânından 1869'a kadar Adana'da toplu iskâna rastlanmamaktadır. 1869'da Dostof'tan gelen 1.500 Karaçay ve Çerkez, Osmanlı'ya iltica talebinde bulunmuşlar ve istekleri kabul edilerek Adana'ya gelmişlerdir. 1891 tarihinde Adana'ya 5.000 Çerkez daha gönderilmiştir.²⁶⁶

Kırım ve Kafkaslardan ikinci büyük göç dalgası 1876-77 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ile olmuştur. Ruslar tarafından göçe zorlanan Abhazların büyük bir kısmı 1877'de Adana'ya gönderilmiştir. Gelen göçmenlerin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte her köye 10-15 civarı hane yerleştirildiği düşünülmektedir.²⁶⁷

Göçler 1907 yılına kadar bazen hızlanarak, bazen yavaşlayarak devam etmiştir.

Byraktara göre Adana Vilayeti'ne gelen göçmen sayıları şöyledir:

²⁶⁵ Derya Derin Paşaoğlu, "Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'deki İskânları", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 2009, s. 377.

²⁶⁶ "Bunun nedeni gelen Nogay nüfusu çok fazla olması ve Nogayların yerleştirildikleri yerlere uyum sağlamalarının beklenmesidir. Ayrıca bölgede meydana gelen asayiş problemleri de göçün engellenmesinin diğer bir nedenidir. Fırka-i İslâhiye'nin bölgede güvenliği sağlamasından sonra bölge 1869 yılından itibaren yeniden yerleşime açılmıştır". Bkz. Bayraktar, *Kırım ve Kafkasya'dan...*, s. 414-415.

²⁶⁷ Bayraktar, *Kırım ve Kafkasya'dan...*, s.415.

...1879–1891 tarihleri arasında İstanbul'a gelen göçmenlerden 11.181'inin Adana Eyaleti'ne yerleştirildiği belirtilmektedir. Buna 1869'da gelen 1500 Karaçay ve Çerkez'i, 1877'de gelen 1000 civarında Abhaz'ı da eklersek 1869–1891 yılları arasında toplam 13.681 göçmenin geldiği görülecektir. 1892'de 181 Kırım ve Karabağ, yine aynı sene içerisinde Komisyondan izinsiz gelen 300 küsur Karabağ, 1894'te 3000 Batum ve Tiflis, yine 1894'te 700 Kırım, 1894'te Halep'ten gelen 150 Kırım, 1900'de 15–20 hane yani yaklaşık 60–80 kişi, 1905'te İzabetol'tan gelen 100 hane yani yaklaşık 500 kişi, 1907'de yine 100 hane yaklaşık 500 kişi olmak üzere toplam 19.092 Kırım ve Kafkas göçmeninin Adana Vilayetine iskan edildiğini söyleyebiliriz. ...Bunlara 1859–61 yılları arasında gelen 20 bini aşkın Nogay'ı da eklersek 40–45 bin civarında Kırım ve Kafkasyalının göç ettiğini söyleyebiliriz.²⁶⁸

Gelen 40-45 bin civarındaki göçmenle Adana Vilayeti'nin nüfusu artmıştır. Ancak bu artışta sadece Kırım ve Kafkas göçmenleri etkili değildi. Rumeli ve Girit göçmenleri de nüfus artışında etkili olmuştur. 1669'da Osmanlı'nın hâkimiyetine giren Girit Adası, 1913'te Yunanistan'ın eline geçmiştir. 1821 Mora isyanından sonra Girit Türkleri Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır. Adana Vilayeti'ne de (Tarsus, Mersin, Payas, Hamidiye, Kozan ve Silifke Kazalarına) 4000'i aşkın göçmen yerleştirilmiştir.²⁶⁹

Tüm bu göç dalgaları boyunca gelen muhacirlerin büyük bir kısmı bölge halkının yaşadığı köylere karışık olarak yerleştirilmiş. Muhacirlerin bir kısmı için de yeni köyler kurulmuştur. Başlangıçta bu köyler bir muhacir grubu tarafından kurulmuş, daha sonra buraya yerleştirilen diğer gruplarla köyler hızla büyümüştür. Örneğin; Nogay muhacirleri tarafından kurulan ve hızla büyüyen Yarsuvad Köyü nahiye statüsü almış ve "Muhacirin Nahiyesi" oluşturulmuştur. Nogaylardan sonra buraya Rumeli göçmenlerinin

²⁶⁸ Bayraktar, *Kırım ve Kafkasya'dan...*, s. 419.

²⁶⁹ "1900'den itibaren yaklaşık 295 hane (1180 kişi) Hamidiye ve Payas'a, 225 hane Tarsus'a, 273 hane Mersin'e, 40 hane Silifke'ye ve 40 hane de Cebel-i Bereket'e gönderilmiştir." Bkz. Hilmi Bayraktar, "Girit'ten Adana Vilayeti'ne Yapılan Göç ve İskânlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 172, Şubat, 2008, s. 129-134.

de yerleştirilmesiyle Muhacirin Nahiyesi hızla büyümüştür.²⁷⁰ Muhacirin Nahiyesi halkının tamamı Kırım Muharebesi sonrasında gelen Nogay, Kırım, Rumeli, Çerkez, Çeçen, Dağıstan muhacirlerinden ve Cerid Nahiyesi'nin Türkmen aşiretlerinden oluşmaktadır.²⁷¹

Göçmenlerin iaşesi, yerleştirilmesi ve göçmenlerle ilgili diğer tüm konularla ilgilenmek üzere 1856'da bir talimatname düzenlenmiş ve 1860'da "*İdâre-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu*" kurulmuştur. Daha sonra vilayetlerin hepsinde Muhacirin Komisyonu müdürlükleri kurulmuştur.²⁷²

Adana Vilayeti'nde göçmenlerin iskânını kolaylaştırmak üzere bir Muhacirin Komisyonu bulunmaktaydı. 1892 (H.1309)'de Adana Sancağı Muhacirin Komisyonu'nun başında Muhacirin İskân Memuru Reis Hacı Ali Ziya Efendi ve ikinci reis olarak Batumlu Osman Efendi vardı. 1900 (H.1318) tarihinde Mersin Sancağı'nda da bir Muhacirin Komisyonu oluşturulmuştur ve komisyonun başında Mutasarrıf Pala Efendi görevlendirilmişti.²⁷³

²⁷⁰ "Ayrıca 11.06.1894 tarihinde Çerkez muhacirleri için Feke Kazasına bağlı İnderesi adlı yerde Babaköy ve Ademî mahalleleri birleştirilerek Burhaniye köyü oluşturulmuştur⁸⁷. Ayrıca Hamidiye Kazasında Ahmediye, Haliliye, Hilmiye, Mahmudiye, Saidiye, Salihîye, Siddikiye; Misis Kazasında Şerefiye; Payas Kazasında Bahriye, Hamidiye, Hüseyiniye, Kızlarçalı, Kuyuluk ve Ümran; Sis Kazasında Hamidülasar, Mahmudiye, Mecidiye, Orhaniye, Osmanîye; Tarsus Kazası'na bağlı Nemrut Nahiyesi'nde ise Tokane (Tavkane) adlarında köyler kurulmuştur." Bkz. Bayraktar, *Kırım ve Kafkasya'dan...*, s. 418-419.

²⁷¹ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 59-60; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 50-51.

²⁷² İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya...*, s. 69.

²⁷³ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 67.

Tablo 61: 1892 (H. 1309) Adana Sancağı Muhâcirin Komisyonu Görevlileri

1892 (H. 1309) Adana Sancağı Muhâcirin Komisyonu Görevlileri²⁷⁴	
Re'îs-i Evvel	Re'îs-i Sâni
Muhâcirin İskân Memuru Hacı Ali Ziya Efendi	Batumlu Osman Efendi
Â'zâ	
Arifzade Ömer Efendi	Ganizade Lütfü Efendi
Harputluzade Hoca Halil Efendi	Kocazade Mehmed Ağa
1900 (H. 1318) Adana Sancağı Muhâcirin Komisyonu Görevlileri²⁷⁵	
İskân-ı Muhâcirine Memur ve Komisyon Re'îsi	Mektupçu Bey Efendi Hazretleri
Â'zâ	Bağdadizade Abdülkadir Efendi
Â'zâ	Osman Hayri Efendi
Â'zâ	Vilayet Ma'iyetine Memur Hakkı Bey
Â'zâ	Gergerlizade Ali Efendi
Â'zâ	Hacı Osman Bey
Â'zâ	Sürmelizade Mustafa Efendi Sâlise
Â'zâ	Hacı Said Efendi
Kâtib	Haki Efendi
1900 (H. 1318) Mersin Sancağı Muhâcirin Komisyonu Görevlileri²⁷⁶	
Re'îs	Mutasarrıf Pala Hazretleri
Â'zâ	Muhâsebeci Kamil Efendi
Â'zâ	Mukâvelât Muharriri Galib Efendi
Â'zâ	Tapu Kâtibi Mustafa Nuri Efendi
Â'zâ	Bayram Hüsni Efendi
Kâtib	Şakir ve Emin ve Mehmed Efendi
1902 (H. 1320) Adana Sancağı Muhâcirin Komisyonu Görevlileri²⁷⁷	
Re'îs	Mektubi-i vilayet saadetli Beyefendi hazretleri İskan memuru mektubi muavini saadetli Beyefendi
Aza	
Vilayet Maarif Müdürü	Hattatzade Hacı İbrahim Efendi Şeyh Garipzade Fuad Efendi
Katib Kemalettin Bey	Diğeri Muhasebe-i vilayetten Haki Efendi

Muhacirin Komisyonu tarafından muhacirlere “yol masrafları, yevmiye (gündelik), yerleşim için verilen araziler ve yapılan evler, tarımda ihtiyaç duyacakları tohumlar ve hayvanlar v.b.” yardımlar yapılmıştır. Yapılan yardımlar arasında en büyük payı yevmiyeler ve evler için harcanan ücretler oluşturmaktadır. Evlerin inşa masrafları ise

²⁷⁴ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 67.

²⁷⁵ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 102.

²⁷⁶ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 185.

²⁷⁷ H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 85.

bölgeden bölgeye farklılık göstermiştir. Örneğin; 1902 yılında gelen Karabağ muhacirleri için Hamidiye Kazası'nda ottan ve kamıştan yapılan "huğ" evlerinin her biri 300 kuruşa mâl olurken, Cebel-i Bereket'te ahşap bir ev 3750 kuruşa mâl olmuştur.²⁷⁸

Fotoğraf 1: Evler Yapılmadan Önce Muhacirlerin Geçici Olarak Yerleştirildiği Huğ Evleri

Kaynak: Uğuz ve Öz, *a.g.e.*, s.49.

Fotoğraf 2: 40 Haneden Oluşan ve Muhacirleri Yerleştirmek Üzere Yapılan Evler (12 Temmuz 1900)

Kaynak: (Servet-i Fünûn, No:487 d:165) <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/47-48.jpg?width=850>

²⁷⁸ Bayraktar, *Kırım ve Kafkasya'dan...*, s. 420-422.

Fotoğraf 3: Adana'ya Sevk edilen Muhacirler İçin Yapılan Evlerin Teslim Töreni (12 Haziran 1900)

Kaynak: (Servet-i Fünûn, No:484 g:136) <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/45-46.jpg?width=850>

Fotoğraf 4: Karahisar-ı Sahip Kasabasında İskânları Kararlaştırılan Muhacirlere Mahsus Cami, Mektep ve Meskenlerin Temel Atma Töreni

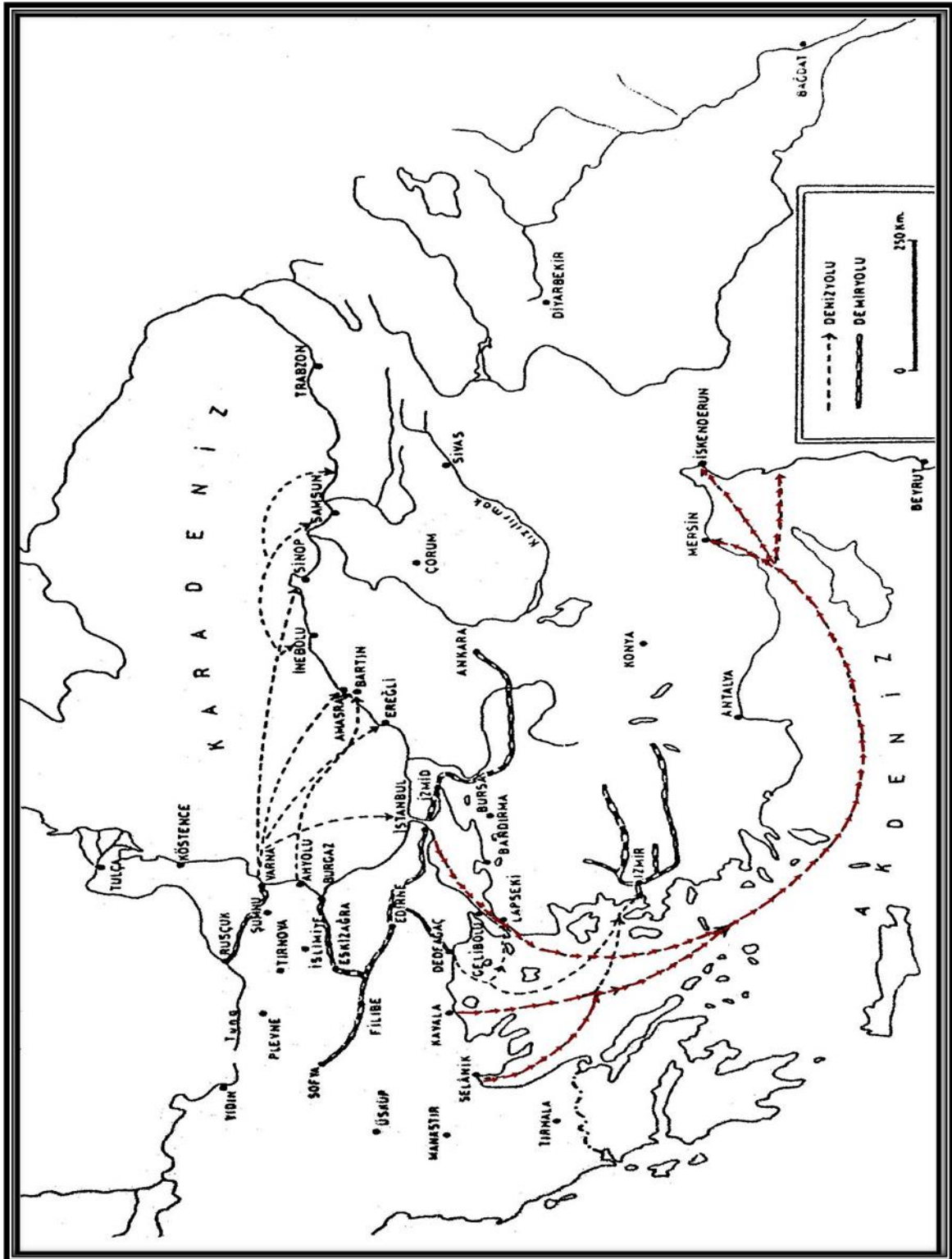
Kaynak: (Servet-i Fünûn, sene: 1315, Nr.442, s.405) İpek, Rumeli'den Anadolu'ya..., (sayfa numarası verilmemiş).

Fotoğraf 5: Mersin'e Sevkolunan Muhacirler İçin Kasaba Civarında İna Edilen Evler

Kaynak: (Servet-i Fünûn, sene: 1315, Nr.476, s.120) İpek, Rumeli'den Anadolu'ya..., (sayfa numarası verilmemiş).

Harita 9: Göç Yollarını Gösteren Harita

Kaynak: İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya...*, (sayfa numarası verilmemiş). (Göç yolları ön plana çıkarılmak için harita üzerinde renk düzenlemeleri yapılmıştır.)

III. BÖLÜM: ADANA VİLÂYETİ’NİN KÜLTÜREL YAPISI

III. 1. Eğitim

Avrupa devletlerinin üstünlüğünü sadece askerî alanda gören ve bu nedenle sadece askerî kurumları Batı bilim, teknik ve eğitim tarzına göre düzenleyen Osmanlı; II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerinde, Batının her alanda üstünlüğünü kabul ederek devletin bütün kurumlarında ıslahat yapma ihtiyacını hissetmiştir.²⁷⁹ Bunun ardından devlet askeri mühendis okulları, tıbbiye ve harbiye, siviller için de rüşdiyeler açmaya; eğitimde ilk Batı modellerinin denemeye başladı.²⁸⁰

Eğitim alanında liderlik ise II. Mahmut’un, Tanzimat’ın ilk yıllarında Ticaret Bakanlığı’nın bir bölümü olan Meclis-i Umur-ı Nafia’sına (1838) düşmüştür.²⁸¹ Osmanlı’da önceleri vakıfların elinde bulunan eğitim işleri, modern eğitim için gerekli bir teşkilatlanma olan Meclis-i Umur-ı Nafia’ya verilmiş ve böylece eğitimin planlanması bir bakıma medresenin elinden alınarak daha laik görünümlü bir makamın eline verilmiştir.²⁸² Meclis-i Umur-ı Nafia hazırladığı layihaya göre askeri amaçlarla da olsa, ilk defa ilk ve ortaöğretimle, yükseköğretim arasındaki bağlantının gereği üzerinde durulmuştur. Buna göre, “*Osmanlı Devleti’nde ziraat, ticaret ve sanayinin yeni baştan diriltilmesi, ancak ve her şeyden önce ilim ve maarifin öğretilmesine önem ve hız vermekle mümkündür*”. Bunun için de mevcut okullara yeni bir düzen getirilmesi gerekmektedir. Layihada bu sorunları çözmek üzere iki görüş ileri sürülmüştür: Mevcut sıbyan ve mahalle mekteplerindeki

²⁷⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Hareketleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 1.

²⁸⁰ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, Ekim 1993, s. 60.

²⁸¹ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt:2, e yayınları, İstanbul, 2000, s. 142.

²⁸² Teyfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı-1”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Oral Sander’e Armağan)*, Cilt: 51, Sayı: 1-4, 1996, s. 190; Kodaman, a.g.e., s. 3.

ilköğretiminin yeniden düzenlenmesi ve sıbyan mekteplerinin üzerinde yeni tip okulların açılması.²⁸³

Meclis-i Umur-ı Nafia'nın hazırladığı bu layihada geçen “*Birinci Sınıf*” yani birinci kısım sayılan sıbyan mekteplerine karşılık yeni açılacak olan mekteplere “*İkinci Sınıf*” adının verilmesi düşünülmüştür. Fakat II. Mahmut bu adı beğenmemiş ve çocuklar rüşd çağına gelinceye kadar yeni tip okullarda okuyacakları ve ancak bunlardan mezun olunca yüksek öğretime geçilebilecek bir rüşde erişilebileceği düşünülerek bizzat kendisi tarafından “Rüşdiye” ismiyle değiştirmiştir.²⁸⁴ Diğer taraftan bu okulların kuruluşlarını sağlamak amacıyla 1 Mart 1839’da bir irade ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti bünyesi içinde “Mekatib-i Rüşdiyye Nezareti” kurulmuştur.²⁸⁵ Bu nezaret ile geleneksel Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminde önemli bir değişim olmuştur. Diğer bir deyişle geleneksel medrese anlayışından ayrı olarak, modern bir eğitim sistemi geliştirmek isteyen kişilerin çabalarıyla “*Mekatib-i Rüşdiyye Nezareti*” kurulmuştur.²⁸⁶

Batılılaşmanın ikinci safhası Tanzimat’la birlikte başlamıştır.²⁸⁷ Her ne kadar Tanzimat Fermanı’nda eğitime ilişkin ilkeler yoksa da, Tanzimat, eğitim örgütlenmesine önemli değişiklikler getirmiştir. Artık, devlet adamları girişilen yeniliklerin kalıcı olabilmesi için bilgili bir toplum, yeni bir aydın tipi ve kadro oluşturmak gerektiğini anlamıştır.²⁸⁸

²⁸³ Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 83-84.

²⁸⁴ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.384-386; Kafadar, *a.g.e.*, s. 84

²⁸⁵ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 192; Kafadar, *a.g.e.*, s. 84.

²⁸⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s. 6-7.

²⁸⁷ Kafadar, *a.g.e.*, s. 90

²⁸⁸ İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 466; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S.2013)*, Pegem Akademi, 25. Baskı, Ankara, 2013, s. 159.

Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre sonra meclis, laik eğitim programı hazırlanması için 12 Nisan 1845'te Meclis-i Vala'nın bir komisyonu olarak Muvakkat Meclis-i Maarif oluşturulmuş ve bir yıl sonra da ülkenin tüm eğitim ve öğretim işlerini görüşüp karar almakla yetkili “*Meclis-i Maarif-i Umumiye*” (17 Temmuz 1846) kurulmuştur.²⁸⁹ Meclis-i Maarif-i Umumiye, kademeli bir eğitim sisteminin (ilk, orta ve yüksek) kurulması kararlaştırmıştır. Meclisin amacı ise ıslahatları belirlemek, Darülfünun'u kurmak, orta eğitim kurumlarını oluşturmak, eğitim reformları yapmak ve bunları denetlemektir.²⁹⁰

Meclis-i Maarif-i Umumiye karar organı niteliği taşıdığından, aldığı kararları uygulamaya koyacak ve denetleyecek bir icra yetkisine sahip değildi. Bu nedenle Evkaf Nezareti'nin elinde bulunan okulları ayrı bir yönetime kavuşturmak için 13 Kasım 1846'da “*Mekâtib-i Umumiye Nezareti*” oluşturuldu.²⁹¹ Tasarıya göre eğitim sistemi ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç kademeli olarak düşünülmüş; bu okulların saptanacak kurallar doğrultusunda öğretim yapması öngörülmüştür.²⁹²

Osmanlı Devleti'nde, 1839'dan beri yapılmaya çalışılan reformların yetersiz kaldığı görülmüş ve hükümet geniş bir reform projesi hazırlayarak “*Islahat Fermanı*” adıyla ilan etmiştir.²⁹³

Fermanın ilanından sonra ilk olarak Mekâtib-i Umumiye Nezareti yerine 29 Nisan 1857'de *Maarif-i Umumiye Nezareti*'ni kurdu. Bu yeni nezaret Türk eğitim tarihinin bakanlık seviyesinde kurulan ilk teşkilatı olmuştur ve aynı zamanda bugünkü Milli Eğitim Bakanlığı'nın temelini oluşturmuştur.²⁹⁴

²⁸⁹ Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 142; Erdoğan, *a.g.e.*, s. 193-195; Çadırcı, *a.g.e.*, s. 285.

²⁹⁰ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 195.

²⁹¹ Kodaman, *a.g.e.*, s. 12.

²⁹² Çadırcı, *a.g.e.*, s. 285.

²⁹³ Kodaman, *a.g.e.*, s. 15-16.

²⁹⁴ Kafadar, *a.g.e.*, s. 97.

Tanzimat'ın ilanından 1869 yılına kadar geçen sürede eğitim ve öğretim alanında yapılan düzenlemelerle modern eğitim anlayışının yavaş da olsa yerleştiği görülmektedir. Ne var ki mektep açmakla sorun bitmiyordu.²⁹⁵ Nitekim Maarif Nazırı Saffet Paşa'nın başkanlığında oluşturulan kurulda, eğitim-öğretim işlerini yeniden düzenlemek için bir yönetmelik hazırlanarak “1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi” yayımlandı.²⁹⁶ Fransız Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy'un karışık mezhepleri bir çatıda barındıran ortaokullar, laik bir üniversite, yeni mesleki teknik okullar ve bir kamu kitaplığı düzeni kurulması konusundaki raporu Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin temelini oluşturmuştur.²⁹⁷

Nizamname her şeyden önce maarif idare ve teşkilatını ve görevlerini kanuni bir hükme bağlamıştır.²⁹⁸ Nizamnameye göre okullarda okutulacak kitapları belirlemek, gerekli kitapları tercüme ettirmek, Avrupa okullarını yakından izlemek amacıyla, çeşitli meclis ve kurullar oluşturulmuştur.²⁹⁹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hükümleri doğrultusunda, vilayet teşkilatının kurulması ile her derecedeki okulların taşrada yaygınlaştırılması sağlanmıştır.³⁰⁰ 1869 yılından sonra vilayet teşkilatlarının ihtiyacı karşılanacak şekilde maarif işlerinin düzenlenmesine de özen gösterilmiştir.³⁰¹ Nizamnameyle, ilk kez vilayetlerde de bir maarif teşkilatı kurulmasını öngörülmüştür. İstanbul'da “*Meclis-i Kebir-i Maarif*”, idari ve ilmi olarak ayrıldığı iki dairesiyle maarif idaresinin merkezi yönlendirmesini sağlamıştır.³⁰² Nitekim İstanbul'daki Meclis-i Kebir-i Maarif'in şubeleri olmak üzere vilayetlerde birer *Meclis-i Maarif* kurulmuş, vilayetlerdeki mektepler artık

²⁹⁵ Çadircı, *a.g.e.*, s. 287-288.

²⁹⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s. 22; Tekeli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim...*, s. 470.

²⁹⁷ Shaw ve Shaw, *a.g.e.*, s. 144.

²⁹⁸ Kodaman, *a.g.e.*, s. 22; Tekeli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim...*, s. 470.

²⁹⁹ Çadircı, *a.g.e.*, s. 288.

³⁰⁰ Kafadar, *a.g.e.*, s. 102.

³⁰¹ Erdoğan, *a.g.e.*, s. 221.

³⁰² Tekeli, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim...*, s. 470.

Maarif Nezareti'nin yetkisi dâhiline girmiştir. Ancak nezaret her bir mektebi ayrı ayrı kavrayacak derecede bunlarla ilgilenememiş, bu nedenle vilayetlerde, merkez ile çevre arasında bağlantıyı sağlayacak yardımcı kurumlar olan, maarif müdürlükleri, meclisleri ve müfettişleri kurulmaya başlanmıştır.³⁰³ Ayrıca 1881 tarihinde vilayetlere maarif müdürleri tayin edilmiştir. 1892'de Adana Vilayeti'ne de bir maarif müdürü tayin edilmiştir.³⁰⁴

Salnâmelerde eğitimle ilgili idari kurum olarak önceleri maarif komisyonları daha sonra maarif idareleri verilmiştir. Salnâmelerde Adana Vilayeti'nde maarif komisyonunun kaydedildiği tarih 1870 (H.1287)'dir. Komisyon başkanı Şerafettin Bey'di. Maarif komisyonunda gayrimüslim Osmanlı tebaasından da üyeler bulunmaktaydı.

³⁰³ Erdoğdu, *a.g.e.*, s. 221.

³⁰⁴ Kodaman, *a.g.e.*, s. 12.

Tablo 62: Vilayet Maarif Komisyonu Görevlileri

Vilayet Maarif Komisyonu Görevlileri 1970 (H.1287) ³⁰⁵		Vilayet Maarif Komisyonu Görevlileri 1872-1873 (H.1289-1290) ³⁰⁶	
Reis	Mektûbî-i Vilayet Şerafeddin Bey	Reis	Nâ'ib-i Merkez-i Vilayet
Â'zâ	Defterdâr Mu'âvini Zekâ (?) Efendi	Â'zâ	Müftü Salih Efendi
	Harbutizade Emin Efendi (Müderris)		Mektûbî Kalemi Mümeyyizi İsmail Efendi
	'Ulemâdan Salih Efendi		Hacı Mustafa Efendi
	'Ulemâdan Ömer Efendi		Bızdızkade Kırkor Ağa
	Rum Milleti'nden Musa Efendi		Semurkaşzade Manok Ağa
	Ermeni Milleti'nden Kamışlıoğlu Kırkor Efendi		Epistolzade Nikola Ağa
	Katolik Milleti'nden Fettullah Taniye Efendi		Katolik Rahibi Karabet Efendi
	Ömer Ali Efendi (Başkâtib)		Protestan Milletinden Karabet Efendi
Baki Efendi (Mukayyid)	Başkâtib Ömer Ali Efendi		
		Mukayyid Abdülbaki Efendi	
Vilayet Maarif Komisyonu Görevlileri 1876 (H. 1293) ³⁰⁷		Vilayet Maarif Komisyonu Görevlileri 1877 (H. 1294) ³⁰⁸	
Re'is	Müftü-i Merkez Vilayet Sadık Efendi	Re'is	Müftü-i Merkez Vilayet Sadık Efendi
Â'zâ	Mektûbî Kalemi Mümeyyizi Ademi Efendi	Â'zâ	Mektûbî-i Vilayet Kalemi Mümeyyizi Ademi Efendi
	Tahrîr Mümeyyizi Hasan Efendi		Tahrîr Mümeyyizi Hasan Rıza Efendi
	Abdülhadi Efendi		Abdülhadi Efendi
	Rüşdiye Mektabi Mu'allim-i Evveli Hulusi Efendi		Rüşdiye Mektabi Mu'allim-i Evveli Hulusi Efendi
	'Ulemâdan Osman Efendi		Meclis-i Temyiz Mümeyyizânından Osman Efendi
	'Ulemâdan Lutfi Efendi		'Ulemâdan Lutfi Efendi
	'Ulemâdan Hacı Ahmed Efendi		'Ulemâdan Hacı Ahmed Efendi
	Meclis-i İdâre A'zâsından Kırkor Ağa		Bezdikzâde Kırkor Ağa Kapıcıbaşı
	Fetullah Efendi		Fetullah Efendi
	Kozma Efendi		Kozma Efendi
	Hoca Avadin		Hoca Avedik

1891'den itibaren vilayette Maarif İdaresi ve Maarif Meclislerinin kurulduğu görülmektedir. Bu tarihte Maarif Müdürü ve Maarif Meclisi Reisi olarak Kenan Bey görev yapmaktadır. Maarif İdarelerinde ayrıca Muhasebe Memuru, Maarif Kâtibi, Sandık Emni ve Tahsildar görevlendirilmiştir.

³⁰⁵ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 36.

³⁰⁶ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 39; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 40

³⁰⁷ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 45.

³⁰⁸ H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 43.

Tablo 63: Vilayet Maarif İdaresi Görevlileri

Maarif İdaresi Görevlileri 1891 (H. 1308) ³⁰⁹			Maarif İdaresi Görevlileri 1892 (H.1309) ³¹⁰		
Müdür	Kenan Bey		Müdür	Hamid Efendi (Sâlise)	
Muhâsebe Memuru	Halid Efendi (Sâlise)		Muhâsebe Memuru	Halid Efendi (Sâlise)	
Maarif Kâtibi	Mahmud Bedii Efendi		Maarif Kâtibi	Mahmud Bedii Efendi	
Sandık Emînî	Keragus Efendi		Sandık Emînî	Aleksan Efendi	
			Tahsildâr	Faruk Efendi	
Maarif Meclisi			Maarif Meclisi		
Re'îs	Kenan Bey		Re'îs	Hamid Efendi	
Â'zâ	Kerkerizade Ali Efendi		Â'zâ	İstinâf Cezâ Reîsi Şükrü Efendi	
Â'zâ	Bağdadizade Abdurrahman Efendi		Â'zâ	Müftü Sadık Efendi	
Â'zâ	Halil Efendizade İbrahim Efendi		Â'zâ	Abdülrahim Efendi Sâniye	
Â'zâ	Tercümân-ı Vilayet Agah Bey		Â'zâ	Oseb Efendi	Katolik
Â'zâ	Parsiyan Karabet Efendi	Protestan	Â'zâ	Ohannes Efendi	Protestan
Â'zâ	Musa Efendi	Rum	Â'zâ	Karabet Efendi	Protestan
Â'zâ	Rupen Efendi	Katolik	Â'zâ	Lütfü Efendi	
Â'zâ	Boyacıyan Avadis Efendi	Ermeni	Â'zâ	Ahmed Efendi	
Kâtib	Mahmud Bedi Efendi		Â'zâ	Halil Efendizade İbrahim Efendi	
Tahsildâr	Faruk Efendi		Â'zâ	Musa Efendi	Rum
			Kâtib	Mahmud Bedii Efendi	
Maarif İdaresi Görevlileri 1894 (H.1312) ³¹¹			Maarif İdaresi Görevlileri 1900 (H.1318) ³¹²		
Maarif Müdürü	Hamid Efendi Sâlise M 5 Fransa Devleti'nin (???) (???) Akademi Nişânı		Maarif Müdürü	Ahmed Feyzi Efendi Sâlise	
			Muhâsebe Memuru	Ali Efendi	
			Muhâsebe Memuru Refikî	Abdülkadir Efendi	
Muhasebe Memuru	Hamdi Efendi		Maarif Kâtibi	Ahmed Muhtar Efendi	
Muhâsebe Memuru Refik	Mahmud Celaledin Efendi		Mübeyyiz ve Mukayyid	Mahmud Kemal Efendi	
Maarif Kâtibi	Ali Galib Efendi		Avarız Kâtibi	İzzet Efendi	
Mübeyyiz Hüseyin Cemil Efendi	Mukayyid Ahmed Efendi		Sandık Emîni	Abdülkadir Efendi	
Sandık Emîni	Dimiston Efendi		Tahsildâr	Mehmed Efendi	
Tahsildâr	Mehmed Hilmi Efendi				
Maarif Meclisi			Maarif Meclisi		
Reîs	Hamid Efendi		Re'îs	Maarif Müdürü Ahmed Feyzi Efendi	
Â'zâ	Müftü Sadık Efendi		Â'zâ	Müderriş Halil Asım Efendi	
Â'zâ	Cemal Efendi		Â'zâ	Müderriş Musa Kazım Efendi	
Â'zâ	Mekteb Müdürü Hazım Efendi		Â'zâ	Hüseyin Efendi Sâniye	
Â'zâ	Nâbi Bey Râbi'a		Â'zâ	Mustafa Efendi	
Â'zâ	Nazım Bey /Diğeri Lütfü Efendi		Â'zâ	Urfaliyan Agob Ağa	
Kâtib	Ali Galib Efendi		Kâtib	Ahmed Muhtar Efendi	

³⁰⁹ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 53-54.

³¹⁰ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 54-55.

³¹¹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121-122.

³¹² H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97.

Tablo 64: Vilayet Maarif İdaresi Görevlileri

Adana Vilayeti Maarif İdaresi Görevlileri			
1898 (H. 1316) ³¹³		1899 (H. 1317)	
Memuriyet	Esami	Memuriyet	Esami
Maarif Müdürü	Ahmed Feyzi Efendi	Maarif Müdürü	Ahmed Feyzi Efendi
Maarif Muhasebe Memuru	Ali Vefa Efendi	Muhasebe Memuru	Ali Vefa Efendi
Maarif Kâtibi	Ali Galip Efendi	Maarif Muhasebe Memuru	Ali Vefa Efendi
Maarif Sandık Emni	Aleksan Efendi	Katib	Ahmed Mehmar (?) Efendi
Maarif Muhasebe Memuru Refiki	Abdülkadir Efendi	Muhasebe Memuru Refiki	Abdülkadir Efendi
Mukayyid ve Mübeyyiz	Mahmud Kemal Efendi	Mukayyid ve Mübeyyiz	Mahmud Kemal Efendi
-	-	Avarız Kâtibi	İzzet Efendi
-	-	Sandık Emni	Aleksan Efendi
1900-1901 (1318-1319)		1902 (H. 1321)	
Memuriyet	Esami	Memuriyet	Esami
Maarif Müdürü	Ahmed Feyzi Efendi	Maarif Müdürü	Ahmed Feyzi Efendi
Muhasebe Memuru	Ali Efendi	Muhasebe Memuru	Süleyman Fehmi Efendi
Katib	Ahmed Mehmar (?) Efendi	Maarif Kâtibi	Ahmed Mehmar (?) Efendi
Muhasebe Memuru Refiki	Abdülkadir Efendi	Muhasebe Memuru Refiki	Abdülkadir Efendi
Mukayyid ve Mübeyyiz	Mahmud Kemal Efendi	Sandık Emni	Abdülkadir Efendi
Avarız Kâtibi	Mehmed İzzet Efendi	Mukayyid ve Mübeyyiz	Mahmud Kemal Efendi
Avarız Tahsildarı	Mehmed Efendi	Muavini	Şükrü Efendi
Sandık Emni	Aleksan Efendi	Avarız Kâtibi	Mehmed İzzet Efendi

III. 1. 1. Okullar

III. 1. 1. 1. Sıbyan Mektepleri

Sıbyan mektepleri “sabi” denilen beş altı yaşındaki kız ve erkek çocukları için açılmış olan ilk eğitim-öğretimin yapıldığı okullardı.³¹⁴ Neredeyse her mahalde bir sıbyan mektebi bulunduğu için “mahalle mektebi” olarak da adlandırılmışlardır.³¹⁵ Bir “külliye” içinde ya da ayrı olarak mahalle ve köylerde bulunan Sıbyan mekteplerin büyük çoğunluğu

³¹³ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 830; H.1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 928; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1031; H.1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 354; H.1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 323.

³¹⁴ Ergin, *a.g.e.*, s. 82; Kodaman, *a.g.e.*, s. 57.

³¹⁵ Ergin, *a.g.e.*, s. 82.

tek katlı, tek odalı taş binalardı.³¹⁶ Sınıflarda kızlar için ayrı bir köşe ayrılmak şartıyla, Sıbyan Mekteplerinde kız ve erkek öğrenciler birlikte eğitim alabiliyordu.³¹⁷

Sıbyan mektepleri çocuklara Kuran okumayı, namaz kılmayı, ayet ve duaları ve biraz da yazı yazmayı öğretmek için kurulmuşlardı.³¹⁸ İslam dininin okumaya verdiği önemden ötürü Sıbyan mektepleri oldukça yaygındı. Fakat eğitimdeki denetimsizlik ve ilgisizlik sonucu bu okulların hiçbiri, bu amaca hizmet edebilecek durumda değildi. Mektebin hocaları ve muallimler, genellikle yazma bilmeyen, sadece Kuran okuyabilen müezzinler, imamlar ve yaşlılardan oluşuyordu.³¹⁹

İncelediğimiz dönemde Adana Vilayeti'nde de çok sayıda sıbyan mektebi bulunmaktaydı. Vilayet salnâmelerinde bu mekteplerin isimleri, açılış tarihleri gibi bilgilere yer verilmemiş, sadece mekteplerin sayıları belirtilmiştir. Buna göre Adana Kazası'nda 1882-1892 (H. 1299-1309) yılları arasında 25 adet sıbyan mektebi vardı.³²⁰ 1872-1880 (H.1289-1297) arasında Mersin Kazası'na bağlı Mersin Kasabası'nda ise 1 ve köylerinde 9 olmak üzere toplam 10 adet sıbyan mektebi bulunmaktaydı.³²¹ 1872 (H. 1289)'de Karaisalı Kazası'nda, 1 tanesi Ciceli Karyesi'nde olmak üzere, 63 sıbyan mektebi vardı.³²² 1879-1891 (H. 1296-1308) yılları arasında kazadaki sıbyan mekteplerinin sayısı 30'a düşmüştür.³²³ 1892 (H. 1309)'de kazadaki sıbyan mektebi sayısının 40'a, 1894 (H.

³¹⁶ Özgönül Aksoy, *Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1968, s. 153.

³¹⁷ Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 19.

³¹⁸ Ergin, *a.g.e.*, s. 86.

³¹⁹ Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 19.

³²⁰ H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 39-40; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 76; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 25.

³²¹ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 70; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 73-74; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 72; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 150; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 95.

³²² H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74-75.

³²³ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 157; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 101; H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 46; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 79.

1312)'de 42'ye ve 1900 (H. 1318)'de 89'a yükseldiği görülmektedir.³²⁴ Tarsus Kazası'nda 1872-1882 (H. 1289-1299) yılları arasında 60 sıbyan mektebi vardı.³²⁵

Tablo 65: Adana Sancağı Sıbyan Mektepleri

Adana Sancağı Sıbyan Mektepleri			
Adana Sancağı	Okulun Türü	Tarih	Okul Sayısı
Adana Kazası	Sıbyan Mektebi	1882-1892	25
Mersin Kasabası ve Köyleri	Sıbyan Mektebi	1872-1880	10
Karaisalı Kazası	Sıbyan Mektebi	1872	63
		1900	89
Tarsus Kazası	Sıbyan Mektebi	1872-1882	60

Payas Sancağı'na bağlı Osmaniye Kazası'nda 1872 (H. 1289) tarihinde 20 Sıbyan Mektebi,³²⁶ 1900 (H. 1318)'de ise Payas Kazası'nda 250 öğrencinin eğitim aldığı 15 sıbyan mektebi bulunmaktaydı.³²⁷

İçil Sancağı Silifke Kasabası'nda 1876 (H. 1293)'da 3 sıbyan mektebi varken 1880 (H. 1297)'de kazada bulunan sıbyan mektebi sayısı 5'e yükselmiştir.³²⁸ 1876-1880 (H. 1293-1297) tarihleri arasında Gülnar Kazası'nda 22 sıbyan mektebi vardı.³²⁹ Maarif salnâmesinde ise Gülnar'ın köylerinde halkın yardımıyla açılmış 32 sıbyan mektebi olduğu belirtilmiştir. Mut Kazası'nda 1891 (H. 1308)'de 1 sıbyan mektebi bulunmaktaydı.³³⁰ 1892 (H. 1309)'de sıbyan mektebi sayısı 3'e yükselmiş, 1900 (H. 1318)'de 2'ye düşmüştür.³³¹ Ancak 1901 (H. 1319) tarihli maarif salnâmesine göre Mut Kazası'na bağlı köylerde 52 sıbyan mektebi bulunduğu belirtilmiştir.³³² 1876 (H. 1293)'da Ermenek Kazası'nda 62

³²⁴ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 84; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 50; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 73.

³²⁵ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 62-63; H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 42-43

³²⁶ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 125.

³²⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 132.

³²⁸ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 120; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 108-109.

³²⁹ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 119; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 185; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 113.

³³⁰ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 112.

³³¹ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 118; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 225.

³³² H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 362-363.

sıbyan mektebi bulunmaktaydı.³³³ 1877 (H. 1294)'de sıbyan mektebinin sayısı 64'e yükselmiştir,³³⁴ 1880 (H. 1297)'de tekrar 62'ye düşmüştür.³³⁵ 1882 (H. 1299)'de Anamur Kazası'nda 1 sıbyan mektebi vardı.³³⁶ 1901 (H. 1319) tarihli maarif salnâmesine göre Anamur Kazası köylerinde 10 sıbyan mektebi bulunmaktaydı.³³⁷

Tablo 66: İçil Sancağı Sıbyan Mektepleri

İçil Sancağı Sıbyan Mektepleri			
İçil Sancağı	Okulun Türü	Tarih	Okul Sayısı
Silifke Kasabası	Sıbyan Mektebi	1876	3
		1880	5
Gülнар Kazası	Sıbyan Mektebi	1876-1880	22
Mut Kazası	Sıbyan Mektebi	1891	1
		1892	3
		1900	2
Ermenek Kazası	Sıbyan Mektebi	1876	62
		1877	64
		1880	62
Anamur Kazası	Sıbyan Mektebi	1882	1
		1901	10

Kozan Sancağı'na bağlı Sis Kazası'nda 1876 (H. 1293)'da 1 sıbyan mektebi vardı.³³⁸ 1877 (H. 1294)'de çend adet sıbyan mektebi olduğu belirtilmiş, kesin bir rakam verilmemiştir.³³⁹ 1891 (H. 1308) tarihli salnâmeye göre 2 olan sıbyan mektebi sayısı 1892 (H. 1309)'de 1'e düşmüştür.³⁴⁰ Kars-ı Zülkadriye Kazası'nda 1876 (H. 1293)'da 50, 1877 (H. 1294)'de 6, 1882 (H. 1299)'de 3, 1891 (H. 1308)'de 2, 1892 (H. 1309)'de 1 sıbyan

³³³ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 129; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 109; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 116; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 62.

³³⁴ H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 126.

³³⁵ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121.

³³⁶ H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 69.

³³⁷ H. 1319 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 362-363.

³³⁸ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 87.

³³⁹ H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 86.

³⁴⁰ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 146; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 134.

mektebi bulunmaktaydı.³⁴¹ Haçin Kazası'nda 1891-1894 (H.1308-1312)'de 2 sıbyan mektebi vardı.³⁴²

1887'de sancak statüsü alan Mersin Sancağı'nın Tarsus Kaza'sında 1891-1894 (H. 1308-1312) yılları arasında 66 sıbyan mektebi bulunmaktaydı, 1900 (H. 1318)'de sıbyan mektebi sayısı 51'e düşmüştür.³⁴³ 1900 (H. 1318)'de Mersin Kazası Mersin Kasabası'nda 4 sıbyan mektebi vardı.³⁴⁴

III. 1. 1. 2. İbtidai Mektepleri

Tanzimat'ın eğitim alanında getirdiği yeniliklerle birlikte, geleneksel sıbyan mekteplerinin yanında “mekteb-i ibtidai”, “usûl-i cedide mektebi” adıyla yeni ilkokullar kurulmaya başlanmıştır.³⁴⁵

İbtidai mekteplerinin açılmasıyla ilköğretimde ikili bir sistem ortaya çıkmıştır. Bu ikilik, ilköğretimde “usûl-i atika” ve “usûl-i cedide” olarak uzun bir süre devam etmiş, 1882'den sonra Maarif Nezareti bu ikiliği kaldırmak için, ağırlığı ibtidai okullarına vermeye başlamıştır. Bundan sonra da sıbyan okullarının usûl-i cedideye dönüştürülmesi hızlanmış ve pek çok okul yeni usulü uygular hale getirilmiştir.³⁴⁶ Ancak, eski usullere göre eğitime devam eden bazı sıbyan mektepleri, Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak eski durumlarını korumuştur.³⁴⁷

İptidailerin programı, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde usûl-i cedide ile elifbâ, Kuran-ı Kerim, tecvit, ahlak, ilmihal, yazı, hesap, tarih-i Osmanî, coğrafya,

³⁴¹ H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 80; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 138; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 152; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 95; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 93-94.

³⁴² H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 136; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 149; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74.

³⁴³ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 105; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 96; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 189.

³⁴⁴ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 174.

³⁴⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S.2011*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2011, s. 209.

³⁴⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s. 68-69.

³⁴⁷ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, Alfa yayınları, İstanbul 1999, s. 72.

malumat-ı nafia (faydalı bilgiler)'dir. İptidailerin öğrenim süresi ise 4 yıl olarak belirlenmiş, kızların 6-10 ve erkeklerin 7-11 yaş arasında okula devamları zorunlu kılınmıştır.³⁴⁸

1880 (H. 1297) tarihli Adana Vilayet Salnâmesi'nden anlaşıldığına göre Adana Kazası'nda, yeni usulle eğitim yapmak amacıyla, iki tane Numune Mektebi (Örnek Okullar) açılmıştır. Numune mekteplerinde görevli öğretmenler yeni usul konusunda eğitim almışlardı ve görevleri çocuklara, yeni eğitim anlayışıyla dört ayda gazete okuma ve yazı yazabilme eğitimini vermektir. Bu okullarda yapılan eğitim gün geçtikçe amacına ulaşmış, öğretmenlerin yeni usulü tamamen öğrendikten sonra vilayete bağlı diğer numune mekteplerinde görevlendirilmeleri sağlanmıştır.

*Bu mekteplerde bulunan çocuklara dört ayda gazete okumak ve yazı yazdırmak üzere muallimlere gösterilen usûl-i cedîde ve cümle emr-i tadrîs ve tâ'lîm icrâ olunmakta ve maksat günbegün rehîn-i husûl olmaktadır. Muallim efendiler usûl-i mezbûreyi tamamen öğrendikten sonra mülhakâta dahi açılacak numûne mekteplerine gönderilerek iş bu suhûlet fevkalâde ta'mîm olunacaktır.*³⁴⁹

Her iki numune mektebinde de 6 öğretmen görev yapmakta ve 40 öğrenci eğitim almaktaydı. Bunlardan dördünün unvanları "Muallim" olarak belirtilmiştir, fakat diğer iki görevlinin unvanlarına dair bir bilgi verilmemiştir.

Tablo 67: I. ve II. Numune Mektepleri

Birinci Numune Mektebi	
Muallim Hacı Muhammed Efendi	Diğeri Hafız Abdullah Efendi
Diğeri Derviş Efendi	Diğeri Halil Efendi
Osman Efendi	Musa Efendi
Sıbyan 40	
İkinci Numune Mektebi	
Muallim Abdülkadir Efendi	Diğeri Hacı Muhammed Efendi
Diğeri Muhammed Emin Efendi	Diğeri Lütfü Efendi
Mustafa Efendi	Abdurrahman Efendi
Sıbyan 40	

³⁴⁸ Sakaoğlu, a.g.e., s. 87.

³⁴⁹ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71-72.

1891 ve 1892 (H. 1309-1308) yıllarında Adana Kazası'nda 9 adet ibtidai mektebi vardı ve 329 öğrenci bu mekteplerde eğitim almaktaydı. Her mektepte sadece bir muallim görevlendirilmiştir. Tablo 68'de ibtidai mekteplerinde görev alan öğretmenlerin isimleri verilmiştir.

Tablo 68: İbtidai Mektepleri 1891-1892 (H. 1308-1309)

İbtidai Mektepleri 1891-1892 (H. 1308-1309)				
	1891 (H. 1308)		1892 (H. 1309)	
Mektebin Adı	Öğretmenin Adı	Öğrenci	Öğretmenin Adı	Öğrenci
Birinci Mektep	Mustafa Efendi	42	Mustafa Efendi	42
İkinci Mektep	Hüsni Efendi	25	Ahmed Efendi	25
Üçüncü Mektep	Ahmed Efendi	27	Veysel Efendi	27
Dördüncü Mektep	Nuh Abdülkadir Efendi	25	Hacı Ahmed Efendi	25
Beşinci Mektep	Hacı Ahmed Efendi	30	Hafız Mehmed Efendi	30
Altıncı Mektep	Süleyman Efendi	18	Nuh Abdülkadir Efendi	18
Yedinci Mektep	Veysel Efendi	90	Mehmed Efendi	90
Sekizinci Mektep	Mehmed Efendi	22	Süleyman Efendi	22
Dokuzuncu Mektep ³⁵⁰	Hafız Mehmed Efendi	50	-	-

Kaynak: H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60-61; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 61-62.

1894 (H. 1312) yılına gelindiğinde Adana Sancağı'nda 14 adet ibtidai mektebi bulunmaktaydı, bunlardan üçü numune mektebiydi. Tablo 69'da de görüldüğü üzere mektepler artık numaralarla değil buldukları mahallenin isimleriyle adlandırılmıştır. Numune mektepleri dışında diğer ibtidailerde sadece bir muallim görev yapmakta ve bu 14 ibtidaide toplamda 751 öğrenci eğitim almaktaydı. 1900 (H. 1318) yılında sancakta bulunan ibtidai sayısı 17'ye, bu ibtidailerde eğitim alan öğrenci sayısı da 870'e yükselmiştir.

³⁵⁰ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi'nde 9 Mektep gösterilmemiş.

Tablo 69: Adana Sancağı İbtidai Mektepleri ve Görevlileri 1894 (H. 1312) ve 1900 (H. 1318)

Adana Sancağı İbtidai Mektepleri ve Görevlileri 1894 (H. 1312) ve 1900 (H. 1318)	
İbtidai Mektepleri 1894 (H.1312)³⁵¹	İbtidai Mektepleri 1900 (H.1318)³⁵²
Müfettişi Ahmed Efendi	Müfettiş İzzet Efendi
Numune Mektebi İbtidaiyyesi	Numune Mektebi İbtidaiyyesi
Müdür Durmuş Efendi	Muallimi Ahmed Efendi
Muallimi Tevfik Efendi	Diğeri Osman Efendi
Diğeri Ahmed Şükrü Efendi	Diğeri Hacı Yunus Efendi
Diğeri Mustafa Efendi	-
Bevvab Mustafa Ağa	-
Öğrenci Sayısı: 330	Öğrenci Sayısı: 200
Hükümet Civarında Numune-i Terakkî Mektebi	Numune-i Terakkî Mektebi
Muallimi Danyal Efendi	Muallimi Danyal Efendi
Fahri Fransızca Muallimi Avadis Efendi	Fahri Fransızca Muallimi Abdullah Efendi
Fahri İmla Muallimi Mustafa Efendi	Fahri İmlâ Muallimi Mustafa Efendi
Fahri Hüsn-ü Hatt Muallimi Abdullah Efendi	Hüsn-ü hatt Muallimi Mustafa Efendi
Öğrenci Sayısı: 45	Öğrenci Sayısı: 45
Turunçlu Dâ'ire-i Numune Mektebi	Müşrik-i Füyuzat Numune Mektebi
Muallimi Ahmed Efendi	Muallimi Hamza Efendi
Öğrenci Sayısı: 35	Öğrenci Sayısı: 92
Gani Sofuzade Mahallesi Mektebi	Gani Sofuzade Mahallesi Mektebi
Muallimi Veysel Efendi	Muallimi Vasil Efendi
Öğrenci Sayısı: 65	Öğrenci Sayısı: 34
Hurmalı Mahallesi Mektebi	Ramazanzade Mektebi
Muallimi Süleyman Efendi	Muallimi Abdurrahman Efendi
Öğrenci Sayısı: 60	Öğrenci Sayısı: 15
Muallimi Abdurrahman Efendi	-
Öğrenci Sayısı: 15	-
Şeyhzade Mektebi	Harap Bahçe'de Ravzatü'l-Sıbyan Mektebi
Muallimi Ahmed Turan Efendi	Muallimi Şevki Efendi
Öğrenci Sayısı: 45	Öğrenci Sayısı: 60
Kalekapısı Mektebi	Kalekapısı Mektebi
Muallimi Hacı Abdullah Efendi	Muallimi Abdullah Efendi
Öğrenci Sayısı: 18	Öğrenci Sayısı: 18
Hanedan Mahallesi Mektebi	Hanedan Mahallesi
Muallimi Edhem Efendi	Muallimi Edhem Efendi
Öğrenci Sayısı: 55	Öğrenci Sayısı: 55
Kocavezir Mahallesi Mektebi	Kocavezir Mahallesi Mektebi
Muallimi Abdülaziz Efendi	Muallimi Abdülaziz Efendi
Öğrenci Sayısı: 5	Öğrenci Sayısı: 35
Sarıyakup Mahallesi Mektebi	Sarıyakup Mahallesi

³⁵¹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 132-135.

³⁵² H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 105-108.

Muallimi Mehmed Hayri Efendi Öğrenci Sayısı :6	Muallimi Mehmed Hayri Efendi Öğrenci Sayısı :16
Yortan Mahallesi Mektebi	Yortan Mahallesi Mektebi
Muallimi Hüseyin Efendi Öğrenci Sayısı: 12	Muallimi Hüseyin Efendi Öğrenci Sayısı: 12
Eski Hamam Mahallesi Mektebi	Eski Hamam Mahallesi Mektebi
Muallimi Abdurrahman Efendi Öğrenci Sayısı: 32	Muallimi Abdurrahman Efendi Öğrenci Sayısı: 32
Alidede Mahallesi Mektebi	Ali Dede Mahallesi Mektebi
Muallimi Mehmed Suphi Efendi Öğrenci Sayısı: 10	Muallimi Halil Efendi Öğrenci Sayısı: 10
Kayalıbağ Mahallesi Mektebi	Hızırh Karyesi (Silinmiş) Mâ'rif Mektebi
Muallimi Şevki Efendi Öğrenci Sayısı: 18	Muallimi Mustafa Asım Efendi Öğrenci Sayısı: 35
-	Akkapı Sokağı Darü'l-'irfân Mektebi
-	Muallimi Ahmed Efendi Öğrenci Sayısı: 74
-	Hemund Aşireti Darü'l-feyz Hamidi Mektebi
-	Muallimi Mehmed Efendi Öğrenci Sayısı: 35
-	Numune-i Terakkî İbtidâ'i Mektebi
-	Muallimi Ahmed Turan Efendi Öğrenci Sayısı: 54

1894-1900 (H. 1312-1318) tarihli vilayet salnâmelerinde yer alan bilgilere göre Adana Sancağı'nda kız öğrencilerin eğitim aldığı 13 adet de kız ibtidai mektebi bulunmaktaydı ve her mektepte bir muallime görev yapmaktaydı. 70 numaralı tabloda ibtidai mekteplerinde görev yapan öğretmenlerin isimleri ve öğrenci sayıları yer almaktadır. Tabloda da görüldüğü üzere kız ibtidai mektepleri de buldukları mahallerin isimleriyle anılmaktaydı. Mekteplerde 1894 yılında 147, 1900 yılında ise 156 öğrenci eğitim almıştır.

**Tablo 70: Adana Sancağı Kız (İnas) İbtidai Mektepleri ve Görevlileri 1894 (H.1312)
ve 1900 (1318)**

Adana Sancağı Kız (İnas) İbtidai Mektepleri ve Görevlileri	
İnas İbtidâ'isi ³⁵³ 1894 (H. 1312)	İnas İbtidaisi ³⁵⁴ 1900 (H.1318)
Gani Asafzade Mahallesi Mektebi	Gani Asafzade Mahallesi Mektebi
Muallimesi Güllü Hanım Öğrenci Sayısı: 8	Muallime Güllü Hanım Öğrenci Sayısı: 8
Debbâğhâne Mahallesi Mektebi	Debbâğhâne Mahallesi Mektebi
Muallimesi Emine Hanım Öğrenci Sayısı: 16	Muallime Emine Hanım Öğrenci Sayısı: 18
Şeyhzade Mahallesi Mektebi	Şeyhzade Mahallesi Mektebi
Muallimesi Ümmügülsüm Hanım Öğrenci Sayısı: 7	Muallime Ümmügülsüm Hanım Öğrenci Sayısı: 7
Kayalibağ Mahallesi Mektebi	Kayalibağ Mahallesi Mektebi
Muallimesi Fatma Hanım Öğrenci Sayısı: 7	Muallime Fatma Hanım Öğrenci Sayısı: 7
Ağa Mehmed Mahallesi Mektebi	Ağa Mehmed Mahallesi Mektebi
Muallimesi Fatma Hanım Öğrenci Sayısı: 7	Muallimesi Fatma Hanım Öğrenci Sayısı: 5
Ağca Mescid Mahallesi Mektebi	Ağca Mescid Mahallesi Mektebi
Muallimesi Zeynep Hanım Öğrenci Sayısı: 4	Muallimesi Zeynep Hanım Öğrenci Sayısı: 8
Neccaran Mahallesi Mektebi	Neccaran Mahallesi Mektebi
Muallimesi Esmâ Hanım Öğrenci Sayısı: 26	Muallimesi Esmâ Hanım Öğrenci Sayısı: 29
Sofu Bahçe Mahallesi Mektebi	Sofu Bahçe Mektebi
Muallimesi Dudu Hanım Öğrenci Sayısı: 25	Muallimesi Dudu Hanım Öğrenci Sayısı: 25
Camii Cedid Mahallesi Mektebi	Camii Cedid Mahallesi Mektebi
Muallimesi Ümmügülsüm Hanım Öğrenci Sayısı: 25	Muallimesi Ümmügülsüm Hanım Öğrenci Sayısı: 25
Kayalibağ Mahallesi Mektebi	Kayalibağ Mahallesi Mektebi
Muallimesi Şerife Hanım Öğrenci Sayısı: 8	Muallimesi Şerife Hanım Öğrenci Sayısı: 8
Çukur Mescid Mahallesi Mektebi	Çukur Mescid Mahallesi Mektebi
Muallimesi Zeynep Hanım Öğrenci Sayısı: 4	Muallimesi Zeynep Hanım Öğrenci Sayısı: 8
Kuruköprü Mahallesi Mektebi	Kuruköprü Mahallesi Mektebi
Muallimesi Emine Hanım Öğrenci Sayısı: 4	Muallimesi Emine Hanım Öğrenci Sayısı: 4
Kasap Bekir Mahallesi Mektebi	Kasap Bekir Mahallesi Mektebi
Muallimesi Ayşe Hanım Öğrenci Sayısı: 6	Muallimesi Ayşe Hanım Öğrenci Sayısı: 4

³⁵³ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 135-138.

³⁵⁴ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 108-109.

1900 (H. 1318) tarihli maarif salnâmesinde Adana Sancağı'nda bulunan ibtidai mektepleri ile ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. Salnâmeye göre sancakta 7'si Adana, 24'ü Hamidiye, 6'sı Karaisalı ve 1'i de Karataş Kazası'nda olmak üzere 38 ibtidai mektebi bulunmaktaydı ve bunların üçü kızlar için açılmış ibtidailerdi. İbtidai inşaatları genelde bölge halkının yardımlarıyla, İnas ibtidailerini ise "avâriz varidatından icarla"³⁵⁵ yaptırılmıştır. Yine salnâmede mekteplerin buldukları yerler, yapım tarihleri ve inşaat masrafları hakkında bilgileri bulmak mümkündür.

Tablo 71: Adana Sancağı İbtidai Mektepleri 1900 (H.1318)

Adana Sancağı Bulunan İbtidailer 1900 (H.1318)						
Liva	Kaza	Mektebin Derecesi	Mektebin Bulunduğu Mevkii	Tarih-i Küşadı	Masrafı	Mülâhazat
Adana	Adana	İbtidai	Akkapı Sokağı	1897/1315	14000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Adana	İbtidai	Köprü Ciheti	1888/1305	9200	Hisse-i İane Bakayasından
Adana	Adana	İbtidai	Köprü Ciheti	1888/1305	10000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Adana	İbtidai	Hızırlı Karyesi	1888/1305	5000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Adana	İnas İbtidai	Kasaba	1888/1305	0	Avarız Varidatından İcarla
Adana	Adana	İnas İbtidai	Kasaba	1888/1305	0	Avarız Varidatından İcarla
Adana	Adana	İnas İbtidai	Kasaba	1888/1305	0	Avarız Varidatından İcarla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Mankıt Karyesi	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Mercin Karyesi	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Bozağaç	1897/1315	2000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Yılan Kale	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Karamezar	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Toktamış	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Çakalderesi	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Hikmeti Karyesi	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Hurşidiye	1897/1315	2000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Kurt Köyü	1897/1315	2500	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Kılınçkaya	1897/1315	1500	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Veysiye	1897/1315	2000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Kuru Kili	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Keserhane Köprüsü	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla

³⁵⁵ Harp gibi olağan üstü durumlarda alınan vergilerin/gelirlerin bir bedel karşılığında kiraya verilmesiyle yaptırılmıştır.

Adana	Hamidiye	İbtidai	Değirmendere	1897/1315	2500	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Küçük Mankıt	1897/1315	2000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Muradiye Mahallesi	1897/1315	5000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Taşoba	1897/1315	4000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Kaşoba	1897/1315	5000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	İncir Gediği	1897/1315	2000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Aladanlı	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Topçu	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Aşağı Cıtravveli (?)	1897/1315	2000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Hamidiye	İbtidai	Pos Hacıdedeli	1897/1315	2000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Karaisalı	İbtidai	Merkezde Ciceli	1897/1315	4000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Karaisalı	İbtidai	Çakallı	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Karaisalı	İbtidai	Kocaveliler	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Karaisalı	İbtidai	Kırklı	1897/1315	5000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Karaisalı	İbtidai	Dörtler	1897/1315	2000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Karaisalı	İbtidai	Kuzgun	1897/1315	3000	Halkın yardımlarıyla
Adana	Karataş	İbtidai	İskele Merkezi	1897/1315	3990	Halkın yardımlarıyla

Kaynak: H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1046-1053; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 338-341.

1903 (H. 1321) yılında Adana Sancağı'nda ibtidai mekteplerinin sayısı 89'a yükselmiştir. Bunların 59'u Adana, 13'ü Karaisalı ve 17'si Hamidiye Kazası'nda bulunmaktaydı. Tablo 72'de henüz iptidailerin hepsinde yeni usullerle eğitime geçilmediği görülmektedir.

Tablo 72: Adana Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H.1321)

Adana Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H.1321)									
Sancağ	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli		Sancağ	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli	
			Yeni (Cedide)	Eski (Atika)				Yeni (Cedide)	Eski (Atika)
Adana	Adana	Sofubahçe	1	0	Adana	Adana	Şahin Ağa	0	1
Adana	Adana	Sofubahçe	1	0	Adana	Adana	Kopuruklu	0	1
Adana	Adana	Sofubahçe	1	0	Adana	Adana	Bircedganlı	0	1
Adana	Adana	Sofubahçe	1	0	Adana	Adana	Ceylanlı	0	1
Adana	Adana	Kuruköprü	1	0	Adana	Adana	Tumlu	0	1
Adana	Adana	Hurmali	1	0	Adana	Adana	Soysallı	0	1
Adana	Adana	Kasapbekir	1	0	Adana	Adana	Yuruk	0	1
Adana	Adana	Karasofu	1	0	Adana	Adana	Kılınçlı	0	1
Adana	Adana	Hükümet dairesi	1	0	Adana	Adana	Karnı	0	1
Adana	Adana	Ganisofuzade	1	0	Adana	Adana	İncirlik	0	1
Adana	Adana	Harap Bahçe	1	0	Adana	Adana	Abdülhadi	0	1
Adana	Adana	Çukur Mescid	1	0	Adana	Adana	Camili	0	1
Adana	Adana	Akkapı Sokağı	1	0	Adana	Adana	Zabakcı	0	1
Adana	Adana	Varicisr (?)	1	0	Adana	Adana	Akoran	0	1
Adana	Adana	Varicisr (?)	1	0	Adana	Karaisalı	İncir Gedigi	1	0
Adana	Adana	Hanedan	1	0	Adana	Karaisalı	Aladanlı	1	0
Adana	Adana	Hıdırlı	1	0	Adana	Karaisalı	Topçu	1	0
Adana	Adana	Emirler mahallesi	1	0	Adana	Karaisalı	Aşağı Cıtravveli	1	0
Adana	Adana	Ali Dede	1	0	Adana	Karaisalı	Boshacı Dedeli	1	0
Adana	Adana	Sarracan	1	0	Adana	Karaisalı	Aşağı Yörükler	1	0
Adana	Adana	Misisi	1	0	Adana	Karaisalı	Çakallı	1	1
Adana	Adana	Karataş	1	0	Adana	Karaisalı	Kocaveliler	1	1
Adana	Adana	Karıhdı	1	0	Adana	Karaisalı	Çiçeli	1	0
Adana	Adana	Hocavezir	1	0	Adana	Karaisalı	Kırıklı	1	0
Adana	Adana	Akçamescid	0	1	Adana	Karaisalı	Kuzgun	1	0
Adana	Adana	Kuruköprü	0	1	Adana	Karaisalı	Taşobası	1	0
Adana	Adana	Kuruköprü	0	1	Adana	Karaisalı	Kaşobası	1	0
Adana	Adana	Neccaran	0	1	Adana	Hamidiye	Merkezde	1	0
Adana	Adana	Ali Dede	0	1	Adana	Hamidiye	Mankıt	1	0
Adana	Adana	Han Kurbu	0	1	Adana	Hamidiye	Mercin	1	0
Adana	Adana	Eski Hamam	0	1	Adana	Hamidiye	Bozağaç	1	0
Adana	Adana	Mestanzade	0	1	Adana	Hamidiye	Yılan Kale	1	0
Adana	Adana	Balmanlı	0	1	Adana	Hamidiye	Karamezar	1	0
Adana	Adana	Gerdan	0	1	Adana	Hamidiye	Toktamış	1	0
Adana	Adana	Dikili	0	1	Adana	Hamidiye	Çakaldere	1	0
Adana	Adana	Yolgeçen	0	1	Adana	Hamidiye	Hurşidiye	1	0
Adana	Adana	Eşkici	0	1	Adana	Hamidiye	Kurtköyü	1	0
Adana	Adana	Kazıköyü	0	1	Adana	Hamidiye	Kılınçkaya	1	0
Adana	Adana	Yeniköy	0	1	Adana	Hamidiye	Veysiye	1	0
Adana	Adana	Carik	0	1	Adana	Hamidiye	Kurukili	1	0
Adana	Adana	Neşadiye	0	1	Adana	Hamidiye	Kârhâne Köprüsü	1	0
Adana	Adana	Kelhür	0	1	Adana	Hamidiye	Değirmen deresi	1	0
Adana	Adana	Havutlu Bucağı	0	1	Adana	Hamidiye	Küçük Mankıt	1	0
Adana	Adana	Mihmandar	0	0	Adana	Hamidiye	Kırım	1	0
Adana	Adana	Denizkapısı	0	1	-	-	-	-	-

Kaynak: H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 330-331.

1891-1894 (H.1308-1312) yılları arasında Mersin Sancağı Tarsus Kazası'nda 4 ibtidai vardı,³⁵⁶ 1900 (H. 1318)'de ibtidai sayısı 5'e yükselmiştir.³⁵⁷ Bu mektepler Sofular, Sakızlı, Kızıl murad ve Musalla Mahallelerinde açılmış ve mahallerinin isimleriyle anılmıştır. Bu mekteplerde 1900 (H.1318) tarihinde 520 öğrenci eğitim almıştır. Tablo 73'te bu ibtidailerde görevli öğretmenlerin isimleri verilmiştir.

Tablo 73: Tarsus Kazası İbtidai Mektepleri ve Görevlileri 1900 (H.1318)

Tarsus Kazası İbtidai Mektepleri ve Görevlileri 1900 (H. 1318)	
Sofular Mahallesi İbtidai Mektebi	
Muallim-i Evvel Hafız İsmail Efendi	Muallim-i Sâni Osman Efendi
Öğrenci Sayısı: 130	
Hastahane Civarındaki İbtidai Mektebi	
Muallim-i Evvel Hakkı Efendi	Muallim-i Sâni Ömer Efendi
Öğrenci Sayısı: 80	
Câmi'-i 'Atık Mahallesi İbtidai Mektebi	
Muallim-i Evvel Abdullah Efendi	Muallim-i Sâni Ahmed Efendi
Öğrenci Sayısı: 125	
Okçuzade İbtidai Mektebi	
Muallim-i Evvel Faik Efendi	Muallim-i Sâni Osman Efendi
Öğrenci Sayısı: 100	
Musalla Mahallesi İbtidai Mektebi	
Muallim-i Evvel Habib Efendi	Muallim-i Sâni Hafız Mehmed Efendi
Öğrenci Sayısı: 85	

Kaynak: H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 196-197.

Tarsus'ta bulunan ve haklarında bilgiye ulaşılabilen ibtidaî mektepler şunlardır:

Sakızlı Mahallesi İbtidaî Mektebi, 1892³⁵⁸ yılında 8.000 lira masrafla açılmıştır.

1893 yılında Darümuallimîn mezunu Yozgatlı İbrahim Hakkı Efendi birinci muallimlim olarak mektebe atanmıştır.³⁵⁹ 1894 yılında Yozgatlı İbrahim Hakkı Efendi'nin yerine İsmail Hakkı Efendi görevlendirilmiştir. Salnâmede ikinci muallim kadrosu için "Münhal"

³⁵⁶ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

³⁵⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 189.

³⁵⁸ Açılış tarihi 1891 olarak verilmiş. Bkz. H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 360-363.

³⁵⁹ Sacit Uğuz, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Tarsus'ta Eğitim", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 47, Erzurum, 2012, s. 329; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 360-363.

ibaresi yer almaktadır, yani bir görevli atanmamıştır.³⁶⁰ 1900 yılında okulun ismi “*Hastane Civarındaki Mekteb-i İbtidâîsi*” şeklinde kaydedilmiştir. Aynı yıl okulun Birinci Muallim Hakkı Efendi’dir ve boş durumda olan İkinci Muallimlik görevine de Ömer Efendi atanmıştır. Mektepte 1900 yılında 80 öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir.³⁶¹

Kızılmurad Mahallesi İbtidai Mektebi de 1892 yılında açılmıştır. 1893 yılında da Sungurlulu Abdullah Efendi birinci muallim olarak okula atanmıştır. Bir yıl sonra ikinci muallim olarak Fâik Efendi görevlendirilmiştir, fakat 1901’de Faik Efendi’nin yerine İkinci Muallim Ahmed Efendi geçmiştir. Aynı yıl okulda 120 öğrenci öğrenim görmektedir.³⁶² Bu okul, 1901 tarihli salnâmede *Câmi-i Atik Mekteb-i İbtidâîsi* olarak verilmiştir. Uğuz’a göre bu karışıklığın sebebi “*birbirine komşu olan bu mahallelerin sınırlarının kesin çizgilerle birbirlerinden ayrılmamasıdır.*”³⁶³

Musalla Mahallesi İbtidai Mektebi 8.000 lira masrafla 1892³⁶⁴ yılında açılmıştır. 1893 yılında Habib Efendi birinci muallim olarak tayin edilmiştir. Bir yıl sonra İsmail Efendi de ikinci muallimlik görevine getirilmiştir.³⁶⁵ 1894’te ibtidainin Birinci Muallimi Habib Efendi, İkinci Muallimi ise İsmail Efendi idi. 1900 yılında 85 öğrencinin bulunduğu okulda, Birinci Muallim yine Habib Efendi, İkinci Muallim ise Hafız Ahmed Efendi idi.³⁶⁶

³⁶⁰ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 180-181.

³⁶¹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 196-197; Uğuz, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme....*, s. 329; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 360-363

³⁶² H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 180-181; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 196-197; Uğuz, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme....*, s. 329-330.

³⁶³ Uğuz, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme....*, s. 329-330.

³⁶⁴ Açılış tarihi 1891 olarak verilmiş. Bkz. H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 360-363.

³⁶⁵ Uğuz, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme....*, s. 330; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 360-363.

³⁶⁶ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 180-181.; H.1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 196-197.

Bunların dışında 1900 yılında Tarsus'ta *İnas Mektebi İbtidaisi* adında, kızların eğitim aldığı, bir mektep bulunmaktaydı ve Birinci Muallimi Zehra Hanım, İkinci Muallimi Dudu Hanım'dı.³⁶⁷

1901 (M. 1319) tarihli maarif salnâmesinde verilen bilgiye göre de Mersin Sancağı genelinde 4'ü Mersin, 4'ü Tarsus Kazası'nda olmak üzere 8 ibtidai bulunmaktaydı. Aynı salnâmede yer alan bilgilere göre Mersin'in köylerinde 66 adet usûl-i atika ve bir de usûl-i cedideye uygun olmak üzere 67 adet mektep ve Tarsus'un köylerinde de 70 sıbyan mektebi bulunduğu belirtilmiştir.

Tablo 74: Mersin Sancağı İbtidai Mektepleri 1319 (H.1901)

Mersin Sancağı İbtidai Mektepleri 1319 (H.1901)						
Sancak	Kaza	Okulun Derecesi	Bulunduğu Yer	Açılış Tarihi	Masrafı	Açıklama
Mersin	Mersin	Zükûr İbtidai	Bahçe Mahallesi	1896/1314	12000	Halkın yardımlarıyla
Mersin	Mersin	Zükûr İbtidai	Bahçe Mahallesi	1892/1309	8000	Halkın yardımlarıyla
Mersin	Mersin	Zükûr İbtidai	Hükümet Konağı Yakınında	1893/1310	60000	Halkın yardımlarıyla
Mersin	Mersin	Nim İbtidai	Gülek Nâhiyesi	1897/1315	6500	Mersin'in köylerinde 66 Usûl-i 'Atika ve 1 Usûl-i Cedide Üzere toplam 67 mektep vardır.
Mersin	Tarsus	İbtidai	Musalla Mahallesi	1891/1308	8000	Halkın yardımlarıyla
Mersin	Tarsus	İbtidai	Sakızlı Mahallesi	1891/1308	8000	
Mersin	Tarsus	İbtidai	Bahçe Mahallesi	1891/1308	7000	
Mersin	Tarsus	İbtidai	Hükümet Konağı Civarı	1891/1308	7000	Tarsus'un köylerinde 70 sıbyan mektebi vardır.

Kaynak: H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 360-363.

1903 (H. 1321) yılında yayınlanan maarif salnâmesine göre Mersin Sancağı'nda yeni usullere göre eğitim yapan 23 adet ibtidai mektebi vardı. Bunların 17'si Tarsus, 16 tanesi Mersin Kazası'ndaydı.

³⁶⁷ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 180-181.

Tablo 75: Mersin Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1312)

Mersin Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)									
Sancak	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli		Sancak	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli	
			Yeni (Cedide)	Eski (Atıka)				Yeni (Cedide)	Eski (Atıka)
Mersin	Mersin	Camiîşerif	1	0	Mersin	Tarsus	Sakızlı	1	0
Mersin	Mersin	Bahçe Mahallesi	1	0	Mersin	Tarsus	Müftü	1	0
Mersin	Mersin	Hamidiye	1	0	Mersin	Tarsus	Muslu	1	0
Mersin	Mersin	Camiîşerif	1	0	Mersin	Tarsus	Panzin Çukuru	1	0
Mersin	Mersin	Epsun	1	0	Mersin	Tarsus	Müftü Mahallesi	1	0
Mersin	Mersin	Ercil	1	0	Mersin	Tarsus	Kasaba	1	0
Mersin	Mersin	Bozok	1	0	Mersin	Tarsus	Panzin Çukuru	1	0
Mersin	Mersin	Akarca	1	0	Mersin	Tarsus	Küçük Minare	1	0
Mersin	Mersin	Kozucu	1	0	Mersin	Tarsus	Kasaba	1	0
Mersin	Mersin	Alatna	1	0	Mersin	Tarsus	Afgan	1	0
Mersin	Mersin	Kara Hıdır Maa Dağı	1	0	Mersin	Tarsus	Kargılı	1	0
Mersin	Mersin	Horkun	1	0	Mersin	Tarsus	Baltalı	1	0
Mersin	Mersin	Efrenk	1	0	Mersin	Tarsus	Frenklos	1	0
Mersin	Mersin	Efrenk	1	0	Mersin	Tarsus	Yüksek	1	0
Mersin	Mersin	Dinikar	1	0	Mersin	Tarsus	Yenice	1	0
Mersin	Mersin	-	1	0	Mersin	Tarsus	Hacı	1	0
Mersin	Tarsus	Sofular	1	0	-	-	-	-	-

Kaynak: H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 331.

1899-1901 (H.1317-1319) yılları arasında Cebel-i Bereket Sancağı'nda da 31 adet ibtidai mektebi bulunmaktaydı. Bunların 1'i Cebel-i Bereket, 10'u Bahçe, 1'i Osmaniye, 3'ü Yarpuz, 6'sı Hassa, 7'si Payas ve 3'ü Islahiye Kazasındaydı. Okulların neredeyse tamamı yöre halkının yardımlarıyla açılmıştır. İbtidilerin bulunduğu kazalar, masrafı ve kim tarafından karşılandığı ayrıntılı şekilde Maarif Salnâmelerinde verilmiştir.

Tablo 76: Cebel-i Bereket Sancağı İbtidai Mektepleri 1899-1901 (1317-1319)

Cebel-i Bereket Sancağı İbtidai Mektepleri 1899-1901 (1317-1319)						
Liva	Kaza	Mektebin Derecesi	Bulunduğu Yer	Tarihi	Masrafı	Mülâhazat
Cebel-i Bereket	Cebel-i Bereket	İbtidai	Yarpuz'da	1304	0	-
Cebel-i Bereket	Bahçe Kazası	İbtidai	Kasabada	1310	10000	-
Cebel-i Bereket	Osmaniye	İbtidai	Kasabada	315	3000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Yarpuz	İbtidai	Karayiğid	315	2000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Yarpuz	İbtidai	İsbece	315	3000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Yarpuz	İbtidai	Kaypak	315	4000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Hassa	İbtidai	Kasabada	315	3000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Hassa	İbtidai	Söğüt Köyü	315	2000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Hassa	İbtidai	Ekbaz	315	5000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Hassa	İbtidai	Göreci	315	4000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Hassa	İbtidai	Gülinar	315	3000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Hassa	İbtidai	Tiyek	315	2500	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Payas	İbtidai	Kasaba	315	4000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Payas	İbtidai	Tortul Köyü	315	5560	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Payas	İbtidai	Yumurtalık	315	3570	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Payas	İbtidai	Çaylı Azırlı	315	1580	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Payas	İbtidai	Ocaklı	315	4000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Payas	İbtidai	Erzin	315	3455	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Payas	İbtidai	Kasabada	315	2400	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Bahçe	İbtidai	Cumafakılı	315	5000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Bahçe	İbtidai	Kazdere	315	3980	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Bahçe	İbtidai	Çolaklı	315	2980	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Bahçe	İbtidai	Anıklıkaş Köyü	315	4000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Bahçe	İbtidai	Balaban (?)	315	3500	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Bahçe	İbtidai	Balaban (?)	315	2500	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Bahçe	İbtidai	Bucaklı	315	4000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Bahçe	İbtidai	Haruni	315	5000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	Bahçe	İbtidai	Gökçayır	315	3800	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	İslahiye	İbtidai	Sarıfet	315	2890	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	İslahiye	İbtidai	Katder/Tatar	315	4000	Halkın yardımı
Cebel-i Bereket	İslahiye	İbtidai	Kasabada	315	5000	Halkın yardımı

Kaynak: H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 846-847; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1048-1053; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 362-363.

1903 (H. 1321) tarihinde Cebel-i Bereket Sancağı'nda bulunan ibtidailerin sayısı 28'e düşmüştür ve hepsi yeni usule göre eğitim vermiştir.

Tablo 77: Cebel-i Bereket Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)

Cebel-i Bereket Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)									
Sancak	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli		Sancak	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli	
			Yeni (Cedide)	Eski (Atika)				Yeni (Cedide)	Eski (Atika)
C.Bereket	Yarpuz ³⁶⁸	Merkez	1	0	C.Bereket	Payas	Çokharzemiş	1	0
C.Bereket	Yarpuz	Karayiğit	1	0	C.Bereket	Payas	Çokharzemiş	1	0
C.Bereket	Yarpuz	İsisce	1	0	C.Bereket	Bahçe	Kasaba	1	0
C.Bereket	Yarpuz	Kıbyak	1	0	C.Bereket	Bahçe	Kasaba	1	0
C.Bereket	Osmaniye	Merkez	1	0	C.Bereket	Bahçe	Çolaklı	1	0
C.Bereket	Osmaniye	Merkez	1	0	C.Bereket	Bahçe	Cumafaklı	1	0
C.Bereket	Payas	Merkez	1	0	C.Bereket	Bahçe	Kardere	1	0
C.Bereket	Payas	Gürtül	1	0	C.Bereket	Bahçe	Haruniye	1	0
C.Bereket	Payas	Çaylı	1	0	C.Bereket	Bahçe	Merkez	1	0
C.Bereket	Payas	Uzeyirli	1	0	C.Bereket	Bahçe	Söğüd	1	0
C.Bereket	Payas	Ocaklı	1	0	C.Bereket	Bahçe	Ekbaz	1	0
C.Bereket	Payas	Erzin	1	0	C.Bereket	Bahçe	Güreci	1	0
C.Bereket	Payas	Yumurthalık	1	0	C.Bereket	Bahçe	Gülbar	1	0
C.Bereket	Payas	Kurtkulağı	1	0	C.Bereket	Bahçe	Tiyek	1	0

Kaynak: H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 332.

1899-1900 (H. 1317-1318) yılları arasında İçil Sancağı'nda biri İçil ve biri de Gülnar Kazası'nda olmak üzere 2 ibtidai mektep vardı. İçil Kazası'nın Silifke Kasabası'nda 1294'te açılan okulun derecesi rüşdiye ve ibtidai idi. 1901 (H.1319) yılında ise sancaktaki iptidailerin sayısı 10'a yükselmiştir.

Tablo 78: İçil Sancağı İbtidai Mektepleri 1899-1900 (H. 1317-1318)

İçil Sancağı İbtidai Mektepleri 1899-1900 (H. 1317-1318)						
Sancak	Kaza	Okulun Derecesi	Bulunduğu Yer	Açılma Tarihi	Masrafı	Açıklama
İçil	Gülnar	İbtidai	Kasabada	1893/1311	80000	-
İçil	İçil	Rüşdi ve İbtidai	Silifke	1877/1294	60000	-

Kaynak: H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 846-847; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1046-1049.

³⁶⁸ Maarif Salnamesinde "Yarpuz" Kazası, "Ermenek" şeklinde hatalı yazılmıştır. Bkz. H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 332.

Tablo 79: İçil Sancağı İbtidai Mektepleri 1901 (H. 1319)

İçil Sancağı İbtidai Mektepleri 1901 (H. 1319)						
Sancak	Kaza	Okulun Derecesi	Bulunduğu Yer	Açılma Tarihi	Masrafı	Açıklama
İçil	İçil	İbtidai	Kasaba İçinde	1888/1305	8000	İçil'in köylerinde halkın yardımıyla açılmış 30 sıbyan mektebi vardır.
İçil	İçil	İbtidai	Kasaba İçinde	1897/1315	6500	
İçil	İçil	İbtidai	Kasaba İçinde	1892/1309	7000	
İçil	İçil	İbtidai	Kasaba İçinde	1892/1309	7400	Mut'un köylerinde 52 sıbyan mektebi vardır.
İçil	Mut	İbtidai	Kasaba İçinde	1898/1316	6000	
İçil	Mut	İbtidai	Kasaba İçinde	1898/1316	7000	Anamur'un köylerinde halkın yardımıyla açılmış 10 sıbyan mektebi vardır.
İçil	Anamur	İbtidai	Kasaba İçinde	1898/1316	6000	
İçil	Gülнар	İbtidai	Kasaba İçinde	1893/1311	8000	Halkın yardımlarıyla
İçil	Gülнар	İbtidai	Kasaba İçinde	1898/1316	7000	Gülнар'ın köylerinde halkın yardımıyla açılmış 32 sıbyan mektebi vardır
İçil	Ermenek	İbtidai	Kasaba İçinde	1896/1314	6000	Ermenek'te halkın yardımıyla açılmış 63 sıbyan mektebi vardır

Kaynak: H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 846-847.

1903 (H. 1321)'te İçil Sancağı'nda ibtidai mektep sayısı 13'e yükselmiştir. Bunların 4'ü Silifke, 2'si Mut, 2'si Ermenek, 2'si Anamur ve 3'ü Gülнар bulunmaktadır. Bunlardan Gülнар'ın merkezinde bulunan bir ibtidai dışında hepsi yeni usullere göre eğitim vermekteydi.

Tablo 80: İçil Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)

İçil Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)									
Sancak	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli		Sancak	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli	
			Yeni (Cedide)	Eski (Atika)				Yeni (Cedide)	Eski (Atika)
İçil	Silifke	Merkez	1	0	İçil	Ermenek	-	1	0
İçil	Silifke	Taşucu	1	0	İçil	Anamur	Merkez	1	0
İçil	Silifke	Yağdemerkezi	1	0	İçil	Anamur	Merkez	1	0
İçil	Silifke	Merkez	1	0	İçil	Gülнар	Merkez	0	0
İçil	Mut	Kürekeçi	1	0	İçil	Gülнар	Anay Pazarı	1	0
İçil	Mut	Yalnızcabağ	1	0	İçil	Gülнар	-	1	0
İçil	Ermenek	Merkez	1	0	-	-	-	-	-

Kaynak: H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 331-332.

1900 (H.1318) tarihli vilayet salnâmesine göre Kozan Sancağı'na bağlı Sis Kazası'nda 1³⁶⁹ ve Kars-ı Zülkadriye Kazası'nda 103 öğrencili bir ibtidai mektebi vardı.³⁷⁰ Fakat aynı yıla ait maarif salnâmesinde yer alan bilgiye göre sancakta 14 ibtidai mektebinin bulunduğu görülmektedir. Bunların 6'sı Bahçe, 1'i Feke, 4'ü Kozan ve 3'üde Kars Kazası'ndaydı. Bu ibtidailerin tamamı yöre halkının yardımlarıyla yapılmıştır.

Tablo 81: Kozan Sancağı İbtidai Mektepleri 1900 (H. 1318)

Kozan Sancağı İbtidai Mektepleri 1900-1903 (H. 1318-1321)						
Sancak	Kaza	Okulun Derecesi	Bulunduğu Yer	Açılma Tarihi	Masrafı	Açıklama
Kozan	Bahçe	İbtidai	Cumafakılı	1897/1315	5000	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Bahçe	İbtidai	Kazdere	1897/1315	3980	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Bahçe	İbtidai	Çolaklı	1897/1315	2980	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Bahçe	İbtidai	Aıklıkış Karyesi	1897/1315	4000	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Bahçe	İbtidai	Bulanık	1897/1315	3500	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Bahçe	İbtidai	Karacaören	1897/1315	2500	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Feke	İbtidai	Kasabada	1897/1315	3500	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Kozan	İbtidai	Kasaba Derununda	1898/1316	10000	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Kozan	İnas İbtidai	Kasaba Derununda	1898/1316	8000	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Kozan	Zükür İbtidai	Hamam Köyü	1898/1316	3000	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Kozan	Zükür İbtidai	Arsanlı	1898/1316	2000	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Kars	Zükür İbtidai	Kasaba Derununda	1898/1316	10000	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Kars	Zükür İbtidai	Kasaba Derununda	1898/1316	1000	Halkın yardımlarıyla
Kozan	Kars	Zükür İbtidai	Kasaba Derununda	1898/1316	1000	Halkın yardımlarıyla

Kaynak: H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1052-1053; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 339-341.

1903 (H. 1321)'de ibtidailerin sayısı 24'e çıkmıştı ve bunların neredeyse hepsi yeni usuller ile eğitim yapmaktaydı.

³⁶⁹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 150.

³⁷⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 165.

Tablo 82: Kozan Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)

Kozan Sancağı İbtidai Mektepleri 1903 (H. 1321)									
Sancak	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli		Sancak	Kaza	Bulunduğu Yer	Eğitim Şekli	
			Yeni (Cedide)	Eski (Atika)				Yeni (Cedide)	Eski (Atika)
Kozan	Sis	Merkez	1	0	Kozan	Feke	Ayşepınarı	1	0
Kozan	Sis	Mahmudlu	0	0	Kozan	Feke	Çataloluk	1	0
Kozan	Sis	-	1	0	Kozan	Feke	-	1	0
Kozan	Kars	Merkez	0	0	Kozan	Feke	-	1	0
Kozan	Kars	Çukurköprü	1	0	Kozan	Feke	-	1	0
Kozan	Kars	Çofak	0	0	Kozan	Haçin	Gürleşen	1	0
Kozan	Kars	Altınboğa	1	0	Kozan	Haçin	Yardibi	1	0
Kozan	Kars	(?????)	1	0	Kozan	Haçin	Karakuyu	1	0
Kozan	Kars	Akifiye	0	0	Kozan	Haçin	Çamurlu	1	0
Kozan	Feke	Merkez	1	0	Kozan	Haçin	Çamurlu	1	0
Kozan	Feke	Şeyhli	1	0	Kozan	Haçin	Himmetli	1	0
Kozan	Feke	Yeniköy	0	0	Kozan	Haçin	-	1	0

Kaynak: H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 332.

1902 (H. 1320) tarihli Vilayet Salnâmesi'nin ek kısmında yer alan ve vilayet genelinde ibtidai mekteplerinin dağılımını gösteren tabloya göre 682 adet ibtidai mektep vardı. Bu mekteplerde 15.500 erkek, 2.320 kız öğrenci eğitim almıştır. İbtidai mekteplerin sayıca en çok olduğu sancağın 197 mekteple İçil olduğu, bunu da 162 mekteple Adana'nın, 129 mekteple Mersin'in, 103 mekteple Kozan'ın ve 91 mekteple Cebel-i Bereket'in izlediği görülmektedir.

Tablo 83: Vilayette Bulunan İbtidai Mektepleri ve Öğrenci Sayıları 1902 (1320)

Vilayette Bulunan İbtidai Mektepleri ve Öğrenci Sayıları 1902 (1320)				
Sancaklar	Erkek Öğrenci		Kız Öğrenci	
	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı
Adana	4.040	162	80	0
Mersin	4.300	129	720	0
İçil	3.270	197	990	0
Kozan	1.750	103	520	0
Cebel-i Bereket	2.140	91	10	0
Toplam	15.500	682 ³⁷¹	2.320	0

³⁷¹ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 722 olarak belirtilmiştir.

III. 1. 1. 3. Medreseler

Medreseler, sıbyan mektebinden sonra orta, lise, yüksek okul ve üniversite eğitimine karşılık gelen, sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumuydu.³⁷² En az 1-2 yıl öğretim yapılan medreselerde verilen eğitimin amacı belli kitapları okutmaktı. Medreselere sıbyan mekteplerini bitirenler ya da o seviyede özel bir öğrenim ala erkek öğrenciler kabul edilmekteydi.³⁷³

Vilayet salnâmelerinde medreselerin amaçları şöyle açıklanmaktadır:

“Medreselerde bir hayli talebe olup ‘ulûm ‘Arabiyye-i ‘âliye, âliye-i tadrîsi mu’tâd olmasıyla tekmîl-i nesh ederek hocalar yetişir ve idâdî ve rüşdiyeler de mahallerinde görüleceği vechle tadrîs ve ta’lîme devam olunur.”³⁷⁴

Vilayet salnâmelerine göre 1870-1880 (H. 1289-1297) yılları arasında Adana Sancağı’na bağlı Adana Kazası’nda 35, Tarsus Kazası’nda 19, Mersin Kazası’nda 1 ve Karaisalı Kazası’nda 20 medrese bulunmaktaydı.³⁷⁵ 1873 (H. 1290) yılında Adana Kazası’na bağlı Muhacirin Nahiyesi’nde de 1 medrese inşa edilerek³⁷⁶ sancaktaki medrese sayısı 76’ya yükselmiştir. 1882 (H. 1299) yılına gelindiğinde Mersin Kazası’nda medrese sayısı 6’ya yükselmiş, Karaisalı Kazası’nda ise 4’e düşmüştür.³⁷⁷ 1892-1901 (H. 1309-1319) yılları arasında Adana Kazası’nda 35 ve Karaisalı Kazası’nda 15 medrese bulunmaktaydı.³⁷⁸

Vilayet Salnâmelerinde medrese sayıları verilmesine rağmen medreselerin isimleri, buldukları yerler, öğrenci sayıları, müderrisleri gibi bilgilere ancak maarif salnâmelerinde yer verilmiştir. Bu bilgilere göre 1898-1903 (H. 1316-1321) yılları arasında

³⁷² Mehmet İspirli, “Medrese-Osmanlı Dönemi”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, TDV, Ankara, 2003, s.327.

³⁷³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S.2011...*, s. 69.

³⁷⁴ H.1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 7.

³⁷⁵ H.1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 49-78; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 80-101.

³⁷⁶ H.1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60.

³⁷⁷ H.1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 39-46.

³⁷⁸ H.1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.81-84.

Adana Sancağı'nda 24'ü Adana kazasında, ikisi ise Karaisalı kazasında olmak üzere 26 medrese yer almaktaydı. Bu medreselerde 1898 yılında 425, 1899'da 470, 1900'de 496, 1901'de 465 ve 1903 yılında 495 öğrenci eğitim almıştır. Tablo 84'te medreselerin kurucularının isimleri de verilmiştir.³⁷⁹ Adana'da bulunan medreselerin isimlerine bakıldığında bir kısmının kurucusunun ismini aldığı, bir kısmının da bulunduğu mahallenin veya yanındaki cami ve mescidin adını aldığı görülmektedir.³⁸⁰

Tablo 84: Adana Sancağı'nda Bulunan Medreseler

Adana Sancağı'nda Bulunan Medreseler										
Sancak	Kaza	Medresenin İsmi	Bulunduğu Yer	Müderris	Yıllara Göre Öğrenci Sayısı					Medresenin Kurucusu
					1898	1899	1900	1901	1903	
Adana	Adana	Arızkade	Hanedan Mahallesi	Nuri Efendi	40	40	40	40	40	Arızkade Ali Efendi
Adana	Adana	Yenicami	Kuruköprü	Akarcalı Hasan Efendi ³⁸¹	25	25	25	20	20	Abdürrezzak Antaki
Adana	Adana	Kemeraltı	Bab-ı Tarsus	Halil İbrahim Efendi	20	20	20	30	30	Savcızadede Hacı Mustafa
Adana	Adana	Siyavuşoğlu	Eskihamam	Hasan Efendi	0	0	11	11	11	Siyavuşoğlu
Adana	Adana	Alidede	Alidede	Sadık Efendi	15	15	15	15	15	Darendeli Mahmud Ağa
Adana	Adana	Arpacızade	Paşanebi	-	0	0	0	0	0	Salih Ağa
Adana	Adana	Bayraktarzade	Yortan Mahallesi	Dede Efendi	40	40	40	32	32	Bayraktarzade
Adana	Adana	Eskicami	Eski Hamam Mahallesi	Hacı Hüseyin Efendi	40	40	40	25	25	Piri Mehmed Paşa ve Halil Bey
Adana	Adana	Hasan Ağa	Eski Hamam Mahallesi	Hacı İsmail Efendi	15	15	15	15	15	Hasan Ağa
Adana	Adana	Hacı İsa Hoca	Eski Hamam	Bekir Efendi	10	10	10	11	11	Hacı Ahmed
Adana	Adana	Şeyhoğlu	Şeyhzade	Buharalı Hacı Mehmed Efendi	5	50	30	21	21	Abdülmümin Efendi
Adana	Adana	Kayalıbağ	Kayalıbağ	Lütfü Efendi	10	10	25	25	25	Meçhul
Adana	Adana	Bey Dairesi	Harabbahçe	Mustafa Efendi	15	15	15	15	15	Mehmed Paşa
Adana	Adana	Yeşil Mescid	Çukur mescid	Halil Efendi	15	15	15	15	15	Mehmed Ağa

³⁷⁹H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-837; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-935; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1037; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 333.

³⁸⁰ Saim Yörük, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Adana Kazası (1700-1750)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktor Tezi, Erzurum, 2011, s.288.

³⁸¹ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesine göre Müderris Müftü Sadık Efendi'dir. Bkz. H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-837.

Adana	Adana	Yeni Daire	Serracan	Hacı İbrahim Efendi	40	40	40	40	40	Hacı Hasan Ağa
Adana	Adana	Cami-i Kebir	Cami-i Cedid	Hacı Zahid Efendi	25	25	35	35	35	Ramazanade
Adana	Adana	Kerimoğlu	Cami-i Cedid	Osman Efendi	10	10	15	15	15	Abdullah Efendi
Adana	Adana	Caferiye	Debbağhane	Debbağzade Hacı Ali Efendi	20	20	20	20	20	Cafer Paşa
Adana	Adana	Parmaklı Mescid	Karasofu	-	0	0	0	0	0	Meçhul
Adana	Adana	Paşa Medresesi	Sisli Mahallesi	Abdulkadir Efendi	20	20	20	20	20	Paşa
Adana	Adana	Hurmalı Daire	Kayalıbağ	İbrahim Efendi	10	10	15	15	15	Şeyh Mehmed Efendi
Adana	Adana	Emir Yakub	Neccaran	Mehmed Efendi	5	5	5	5	5	Emir Yakub
Adana	Adana	Eknar	Eknar Karsantı	Yusuf Efendi	15	15	15	15	15	Ahali
Adana	Adana	Sünidenzade	Neccaran	Mehmed Efendi	-	-	-	-	10	Sünidenzade
Adana	Karaisalı	Çeçeli	Çeçeli	Ahmed Efendi	10	10	10	15	15	Ahali
Adana	Karaisalı	Cebel-i Ahmer	Yaylak	Hacızade Efendi	20	20	20	10	30	Ahali

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-837; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-935; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1037; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 333.

Adana Sancağı'nda bulunan ve haklarında bilgiye ulaşılabilen medreseler şunlardır:

Arıkzade Hacı Ali Efendi Medresesi'nin Seyhan ilçesine bağlı Hanedan Mahallesi Hacı Bayram Semtindeki kendi adıyla anılan caminin avlusunda olduğu bilinmektedir.³⁸² Arıkzade Ali Efendi'nin kurmuş olduğu medresenin 1898-1903 (H. 1316-1321) yılları arasında her yıl 40 öğrencisi vardı ve müderrisi Nuri Efendi idi.³⁸³

Siyavuşoğlu Ahmet Ağa Medresesi'nin Adana'da Eski Hamam Mahallesi'nde olduğu düşünülmektedir. Medrese, 1940'lardan beri ev ve iş yeri olarak kullanıldığından

³⁸² Nusret Çam, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Adana 01*, TTK, Ankara, 2010, s. 430.

³⁸³ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.836-837; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-935; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1037; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 333.

tanınmayacak hale gelmiştir.³⁸⁴ Siyavuşoğlu tarafından yaptırılan medresesinin 11 öğrencisi vardı ve müderrisi Hasana Efendi'ydi.³⁸⁵

Alidede Mahallesi Mescidi Medresesi, Adana Valisi Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.³⁸⁶ 1898-1903 (H. 1316-1321) yılları arasında 15 öğrencisi bulunan medresenin müderrisi Sadık Efendi idi.³⁸⁷

Yeşil Mescid Medresesi, Adana Tepebağ Mahallesi'nde bulunan mescidin kuzeyinde bulunmaktaydı. Mescidin kitabesine göre medrese 1754 yılında açılmıştır.³⁸⁸ 1898-1903 (H. 1316-1321) yılları arasında medresenin 15 öğrencisi vardır ve müderrisi Halil Efendi'ydi.³⁸⁹

Hurmalı Mescid Medresesi, Şeyh Mehmed Efendi tarafından yaptırılmış ve Kayalıbağ Mahallesi'nde, Hurmalı Mescid yanında bulunmaktadır.³⁹⁰

Emir Yakup Medresesi'nin Adana şehir merkezinde bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁹¹ Salnâme'ye göre ise Neccaran Mahallesinde bulunan Emir Yakup Medresesi'nin kurucusu medreseye de ismini veren Emir Yakup'tur. Medresenin Müderrisi Mehmet Efendi idi ve 5 öğrencisi vardı.³⁹²

³⁸⁴ Çam, *a.g.e.*, s. 439.

³⁸⁵ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-837; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-935; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1037; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 333.

³⁸⁶ Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında...*, s. 285.

³⁸⁷ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-837; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-935; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1037; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 333.

³⁸⁸ Çam, *a.g.e.*, s. 439.

³⁸⁹ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-837; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-935; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1037; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 333.

³⁹⁰ Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında...*, s. 285; H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-837; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-935; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1037; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 333.

³⁹¹ Çam, *a.g.e.*, s. 430.

³⁹² H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-837; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-935; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1037; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 333.

Kemeraltı Camii Medresesi'nin, Seyhan İlçesi Karasoku Mahallesi Abidin Paşa Caddesi'ndedir.³⁹³ Salnâmede de medresenin kurucusu olarak Savcızade Mustafa ismi verilmektedir ve medresede Halil İbrahim Efendi müderris olarak görev yapmıştır.³⁹⁴

1873 (H. 1290) yılında İçil Sancağı'nın Silifke Kazası'nda 3, Ermenek Kazası'nda 5, Gülnar Kazası'nda 5, Mut Kazası'nda 1 medrese bulunmaktaydı.³⁹⁵ 1876-1880 (H. 1293-1297) yılları arasında Silifke Kazası'nda 3, Ermenek Kazası'nda 6, Gülnar Kazası'nda 4, Mut Kazası'nda 1 medrese vardı.³⁹⁶ 1900 (H. 1318) yılında medrese sayıları artmıştır. Silifke (Merkez) Kazası'nda 17, Anamur Kazası'nda 5, Ermenek Kazası'nda 12, Gülnar Kazası'nda 15 ve Mut Kazası'nda 2 olmak üzere toplam 51 medrese vardı.³⁹⁷

1898-1903 (H. 1316-1321) yılları arasında İçil Sancağı'nda 48 adet medrese olduğu görülmektedir. Anamur Kazası'nda 6, Gülnar Kazası'nda 9, Ermenek Kazası'nda 14, Mut Kazası'nda 6 ve Silifke Kazası'nda 13 medrese vardı. Bu medreselerde 1898 yılında 1926, 1899-1901 yılları arasında 1881 öğrenci eğitim almıştır.

³⁹³ Çam, *a.g.e.*, s. 433.

³⁹⁴ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-837; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-935; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1037; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 333.

³⁹⁵ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 143.

³⁹⁶ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122-131; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 108-125.

³⁹⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 201-225.

Tablo 85: İçil Sancağı Medreseleri

İçil Sancağı Medreseleri										
Sancak	Kaza	Medresenin İsmi	Bulunduğu Yer	Müdris	Öğrenci Sayısı					Medresenin Kurucusu
					1898	1899	1900	1901	1903	
İçil	Anamur	İnceağrı	İnceağrı	Halil Efendi	58	58	58	58	58	Ahali
İçil	Anamur	Bizebucak	Bizebucak	Hacı Veli Efendi	79	79	79	79	79	Hacı Veli Efendi
İçil	Anamur	Nasreddin	Ortaköy	Hacı Abdullah Efendi	98	98	98	98	-	Ahali
İçil	Anamur	Pazarcı	Pazarcı	-	0	0	0	0	-	Ahali
İçil	Anamur	Sultan Alâeddin	Kasaba içinde	Mehmed Hulusi Efendi	55	55	55	55	-	Ahali
İçil	Anamur	Körlü Bey	Körlü Bey	Mecid Efendi	103	103	103	103	-	Sinan Paşazade Mustafa Efendi
İçil	Gülнар	Saidler	Saidler	Müftü Efendi	115	115	115	115	-	Ahali
İçil	Gülнар	Çıtak	Çıtak	Mehmed Efendi	42	42	42	42	-	Ahali
İçil	Gülнар	Zeyne	Zeyne	Durmuş Efendi	26	26	26	26	-	Ahali
İçil	Gülнар	Darıcık	Darıcık	Hacı Mehmed Efendi	20	20	20	20	-	Ahali
İçil	Gülнар	Eskiyörük	Eskiyörük	Mustafa Efendi	31	31	31	31	-	Ahali
İçil	Gülнар	Libas	Libas	Mustafa Efendi	15	15	15	15	-	Ahali
İçil	Gülнар	Halifeler	Halifeler	Ahmed Efendi	20	20	20	20	-	Ahali
İçil	Gülнар	Gezende	Gezende	Ali Efendi	22	22	22	22	-	Ahali
İçil	Gülнар	Alışıklı(?)	Alışıklı(?)	Salih Efendi	12	12	12	12	-	Ahali
İçil	Ermenek	Tul	Tul	Mehmed Said Efendi	28	28	28	28	-	Karamanzade Musa Paşa
İçil	Ermenek	Taşbaşı	Kasaba içinde	Abdullah Efendi	97	97	97	97	-	Hacı Hasan Efendi
İçil	Ermenek	Tekye	Kasaba içinde	İbrahim Efendi	20	20	20	20	-	Karamanzade
İçil	Ermenek	Cami-i Kebir	Kasaba içinde	Mehmed Hilmi Efendi ³⁹⁸	12	12	12	12	-	Karamanzade Mahmud Paşa
İçil	Ermenek	Musalla	Kasaba içinde	Bekir Efendi	77	77	77	77	-	Şukufeci Hüseyin Efendi
İçil	Ermenek	Başköy	Başköy	Bekir Efendi	11	11	11	11	-	Ahali

³⁹⁸ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesinde Mehmed Çelebi Efendi'dir.

İçil	Ermenek	Davdas	Davdas	Mehmed Şükrü Efendi	38	38	38	38	-	Ahali
İçil	Ermenek	Hamidiye	-	Mustafa Efendi	23	23	23	23	-	Masarifi Taraf- Eşref-i Hazret-i Padişahiden - İhsan buyrulmuştur.
İçil	Ermenek	Uğurlu	Uğurlu	Yakub Efendi	18	18	18	18	-	Ahali
İçil	Ermenek	Gümüş	Gümüş	Halil İbrahim Efendi	19	19	19	19	-	Ahali
İçil	Ermenek	Küçükkarapınar	Küçükkarapınar	Mustafa Efendi	37	37	37	37	-	Ahali
İçil	Ermenek	Çukurbağ	Çukurbağ	Mustafa Efendi	8	8	8	8	-	Ahali
İçil	Ermenek	Sarıvadi	Sarıvadi	Abdullah Efendi	57	57	57	57	-	Ahali
İçil	Ermenek	Sarıveliler	Sarıveliler	Abdullah Efendi	6	6	6	6	-	Ahali
İçil	Mut	Balpaşa	Kale Mahallesi	-	55	55	55	55	-	Ahali
İçil	Mut	Fezziye	Kale Mahallesi	Ali Efendi	39	39	39	39	-	Merhum Fezzi Efendi
İçil	Mut	Hacı Ahmedli	Hacı Ahmedli	Mustafa Efendi	35	35	35	35	-	Mustafa Efendi
İçil	Mut	Kürkçü	Kürkçü	Mehmed Efendi	45	45	45	45	-	Mehmed Efendi
İçil	Mut	Yalnızcabağ	Yalnızca Bağ	Hacı Mustafa Efendi	30	30	30	30	-	Hacı Mustafa Efendi
İçil	Mut	Ilıca	Ilıca	Osman Efendi	25	25	25	25	-	Osman Efendi
İçil	Silifke	Hamidiye	Kasaba içinde	Müftü Hacı Bayram Efendi	110	110	110	110	-	Masarifi Taraf- Eşref-i Hazret-i Padişahiden ihşan buyrulmuştur.
İçil	Silifke	Tevekkel Sultan	Kasaba içinde	Şakir Efendi	100	100	100	100	-	Tevekkel Sultan
İçil	Silifke	Karşıyaka	Bucaklı Mahallesi	Şakir Efendi	30	30	30	30	-	Kabağlızade Mustafa
İçil	Silifke	Türe	Ayaş Nahiyesi	İbrahim Efendi	56	56	56	56	-	Ahali
İçil	Silifke	Uzuncaburç	Uzuncaburç	Müftü Efendi	66	22	22	22	-	Ahali
İçil	Silifke	Kavak	Kavak Karyesi	Halil Efendi	32	32	32	32	-	Ahali
İçil	Silifke	Çıtak	Çıtak Karyesi	İbrahim Efendi	22	22	22	22	-	Ahali
İçil	Silifke	Kürkçü	Kürkçü	Mehmed Efendi	31	30	30	30	-	Ahali
İçil	Silifke	Kızılsalı	Kızılsalı	Hacı Ömer Efendi	40	40	40	40	-	Ahali
İçil	Silifke	Bahçedere	Bahçedere	Mehmed Ali Efendi	12	12	12	12	-	Ahali

İçil	Silifke	Hacı Ahmedli	Hacı Ahmedli	Mehmed Efendi	16	16	16	16	-	Ahali
İçil	Silifke	Kabça (?)	Kabça (?)	Osman Efendi	20	20	20	20	-	Ahali
İçil	Silifke	Yenisu	Yenisu	Hasan Efendi	15	15	15	15	-	Ahali

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 838-843; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 936-941; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1038-1043; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.364-365; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.334-335.

1891-1894 (H. 1308-1312) yılları arasında yayınlanan salnâmelere göre Mersin Sancağı'na bağlı Mersin Kazası'nda medrese bulunmazken, Tarsus Kazası'nda 36 medrese vardı.³⁹⁹ 1900 (H. 1318) tarihli salnâmeğe göre Mersin Kasabası'nda 1 ve kazanın köylerinde 5 olmak üzere 6 medrese, Tarsus Kazası'nda 36 medrese bulunmaktaydı.⁴⁰⁰

Mersin Sancağı'nda 4'ü Mersin Kazası'nda, 17'si de Tarsus Kazası'nda olmak üzere 21 medrese vardı. Bunlarında bir kısmı bölge halkı tarafından bir kısmı da yörenin ileri gelenleri tarafından kurulmuştur.

Tablo 86: Mersin Sancağı'nda Bulunan Medreseler

Mersin Sancağı'nda Bulunan Medreseler										
Sancak	Kaza	Medresenin İsmi	Bulunduğu Yer	Müdürris	Öğrenci Sayısı					Medresenin Kurucusu
					1898	1899	1900	1901	1903	
Mersin	Mersin	Müftü Efendi	Müftü	Abdullah Efendi	30	30	30	50	4	Müftü Mehmed Emin Efendi
Mersin	Mersin	Burhan	Burhan Karyesi	Burhan Efendi	4	4	4	4	20	Ahali
Mersin	Mersin	Mezitli	Mezitli Karyesi	Mehmed Efendi	10	10	10	15	15	Ahali
Mersin	Mersin	Bekirde	Bekirde Karyesi	-	6	6	6	6	6	Ahali
Mersin	Tarsus	Kubad Paşa	Debbağhane Mahallesi	Hafız Efendi	33	33	33	33	23	Kubad Paşa
Mersin	Tarsus	Mehmed Efendi	Kasaba İçinde	Hacı Mehmed Efendi	23	23	33	29	29	Mehmed Efendi
Mersin	Tarsus	Niyazi Efendi	Sofular Mahallesi	Hacı Ahmed Efendi	73	73	73	70	80	Hoca Ayşe Hanım

³⁹⁹ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98; H.1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 93-96.

⁴⁰⁰ H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 174-189.

Mersin	Tarsus	Kurai Efendi	Müftü Mahallesi	Mustafa Efendi	82	82	82	80	31	Hacı Ali Ağa
Mersin	Tarsus	Süleyman Efendi	Müftü Mahallesi	Mustafa Efendi	31	31	31	31	31	Hacı Süleyman Efendi
Mersin	Tarsus	Koyuncu	Kasaba İçinde	Tahsin Efendi	31	31	31	31	29	Ahali
Mersin	Tarsus	Meferli ⁴⁰¹	Kasaba İçinde	Hafız Abdullah Efendi	29	29	29	29	23	Ahali
Mersin	Tarsus	Rüstem Bey	Kasaba İçinde	Kamil Efendi	23	23	23	23	39	Rüstem Bey
Mersin	Tarsus	Kara Müftü	Kasaba İçinde	Hafız Ahmed Efendi	19	19	39	39	36	Ahali
Mersin	Tarsus	Şeyh Ömer Efendi	Kasaba İçinde	Ömer Efendi	52	52	53	36	49	Hüseyin Paşa
Mersin	Tarsus	Cami-i Cedid	Kasaba İçinde	Abdülkadir Efendi	46	46	49	49	27	Alaybeyi Ahmed Ağa
Mersin	Tarsus	Küçükminare	Kasaba içinde	Hacı Emin Efendi	27	27	27	27	43	Ahali
Mersin	Tarsus	Gülek Merkezi	Panzinçukuru	Abdülkerim Efendi	43	43	43	43	12	Ahali
Mersin	Tarsus	Kargılı	Kargılı	Durmuş Efendi	12	12	12	12	30	Hacı Mustafa Ağa
Mersin	Tarsus	Ulaş	Koca Ulaş	Abdullah Efendi	30	30	30	30	91	Ahali
Mersin	Tarsus	Namrun	Namrun Yaylağı	Mehmed Efendi	91	91	91	91	11	Ahali
Mersin	Tarsus	(?????)	Yaylak	Mustafa Efendi	11	11	11	11	10	Sadullah Efendi

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 836-839; H.1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 934-937; H.1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1036-1039; H.1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 364-367; H.1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 353-354.

Mersin’de bulunan medreselerde 1898-1900 yılları arasında 50, 1901 yılında 75 ve 45 öğrenci; Tarsus’taki medreselerde 1898 ve 1899 yıllarında 565, 1900 yılında 690, 1901 yılında 664 ve 1903 yılında da 584 öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir.

1873-1880 (H.1290-1297) yılları arasında Kozan Sancağı’na bağlı Sis Kazası’nda 3, Kars Kazası’nda 1, Feke Kazası’nda (Beylanköy Nahiyesi) birkaç odalı 1 medrese ve yine Feke Kazası’na bağlı Şeyhli Karyesinde yirmi iki odalı 1 medrese

⁴⁰¹ Bu medresenin ismi 1318 yılı Maârif Salnâmesinde “Makarlı Medresesi”, H. 1321 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesinde ise Hıdırlı Medresesi şeklinde kayıtlıdır.

vardı.⁴⁰² 1891-1901 (H.1308-1319) yılları arasında Sis Kazası'nın medrese sayısı 2'ye düşmüştür. Haçin Kazası'nda bulunan 2 medrese⁴⁰³ ile sancaktaki medrese sayısı 8 olmuştur.

1898-1903 (H.1316-1321) yılları arasında Kozan Sancağı'nda bulunan 4 medresenin 3'ü Sis Kazası'nda ve 1'i de Kars Kazası'nda bulunmaktaydı. Baytarya, Küçük Daire ve Hamidiye Medreseleri bölge halkı tarafından kurulurken, Şihli Hamidiye Medresesi'nin masrafları devlet tarafından karşılanmıştır.

Tablo 87: Kozan Sancağı'nda Bulunan Medreseler

Kozan Sancağı'nda Bulunan Medreseler										
Sancak	Kaza	Medresenin İsmi	Bulunduğu Yer	Müdürris	Öğrenci Sayısı					Medresenin Kurucusu
					1898	1899	1900	1901	1903	
Kozan	Sis	Baytarya	Baytarya	Müftü Efendi	50	50	50	50	-	Ahali
Kozan	Sis	Küçük Daire	Küçükdaire	Mustafa Efendi	40	42	40	40	-	Ahali
Kozan	Sis	Şihli Hamidiye	Şeyhli	Ali Efendi	0	0	50	50	-	Masarifi Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Padişahîden İhsan Buyrulmuştur
Kozan	Kars ⁴⁰⁴	Hamidiye	-	Müftü Efendi	15	15	15	15	-	Ahali

Kaynak: H.1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 840-841; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 938-939; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1042-1042; H.1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 368-369; H.1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 356.

1873 (H.1290) yılında Payas Sancağı'na bağlı Payas Kazası'nda 1, Osmaniye Kazası'nda 1 medrese vardı.⁴⁰⁵ H.1308-1312 (M. 1891-1894) yılları arasında Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlı Payas Kazası'nda yirmi odalı 1 medrese bulunmaktaydı.⁴⁰⁶ 1900 (H.1318) yılında Osmaniye Kazası'nda 2, Payas Kazası'nda 2

⁴⁰² H.1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 165-172.

⁴⁰³ H.1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 134-138.

⁴⁰⁴ H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi'nde Kars Kazası'nda medrese bulunmamaktadır. Bkz. H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.336.

⁴⁰⁵ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 144.

⁴⁰⁶ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 158; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 173.

medrese vardı.⁴⁰⁷ Maarif Salnâmesi'ne göre sancakta 5 medrese vardı, bu medreselerin 4'ü Payas Kazası'ndaydı.

Aynı tarihlerde Cebel-i Bereket Sancağı'nda da 4'ü Payas, 1'i Osmaniye Kazası'nda 5 medrese vardı. Payas'ta 3 tane Erzin adında medrese olup, hepsinin ayrı ayrı 20 adet talebesi bulunmaktaydı. Yine Payas'ta Ocaklı adını taşıyan bir medrese olduğu görülmektedir. Osmaniye'de ise Trabzonî adında bir medrese olup 18 mevcudu ile en az öğrenciye sahip medrese idi. Trabzonî Medresesi'nin masrafları Ali Efendi tarafından; bunun dışında kalan medreselerin masrafları ise yöre halkı tarafından karşılanmıştır.

Tablo 88: Cebel-i Bereket Sancağı'nda Bulunan Medreseler

Cebel-i Bereket Sancağı'nda Bulunan Medreseler										
Sancak	Kaza	Medresenin İsmi	Bulunduğu Yer	Müdürris	Öğrenci Sayısı					Medresenin Kurucusu
					1898	1899	1900	1901	1903	
Cebel-i Bereket	Osmaniye	Trabzonî	Osmaniye Kasabası	Ali Efendi	18	18	18	18	-	Masarifi Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Padişahîden İhsan Buyrulmuştur.
Cebel-i Bereket	Payas	Erzin	Erzin	Ali Efendi	20	20	20	20	-	Ali Efendi
Cebel-i Bereket	Payas	Erzin	Erzin	-	20	20	20	20	-	Ahali
Cebel-i Bereket	Payas	Erzin	Erzin	-	20	20	20	20	-	Ahali
Cebel-i Bereket	Payas ⁴⁰⁸	Ocaklı	Ocaklı	-	30	30	30	30	-	Ahali

Kaynak: H.1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 840-841; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 938-939; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1042-1043; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 370-371; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 356.

III. 1. 1. 4. Rüşdiyeler

1838 yılında sıbyan okullarının ıslah edilmesi kararlaştırılmış ve sıbyan okullarının üstünde, “sınıf-ı sani” okullarının açılmasına karar verilmiştir. Açılacak olan bu

⁴⁰⁷ H.1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.132.

⁴⁰⁸ Payas Kazası'nda medrese bulunmamaktadır. Bkz. H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.336.

mekteplere Rüşdiye adı verilmesi kararlaştırılmış ve bu okulların idaresi için de Mekâtib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur.⁴⁰⁹

1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'ne göre rüşdiyeler beş yüz evi geçen kasabalarda kurulacaktı. Okulların yapım masrafları ile öğretmenlerin maaşlarını vilayet maarif idareleri karşılayacaktı. Öğretim süresi 4 yıl olan rüşdiyelere, sıbyan mekteplerini bitirenler sınavsız olarak girebileceklerdi.⁴¹⁰

1882 (H. 1299) tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi'nde rüşdiyelerde verilecek programda Arabî, Fârisi ve riyâziyât (matematik bilgisi) dersleri verildiği görülmektedir.⁴¹¹ Yine aynı tarihli salnâmeğe göre rüşdiye mektebinin dört yıllık ders programı tablo 89'da verilmiştir.

Tablo 89: Adana Kazası Rüşdiye Mektebi Ders Programı

Adana Kazası Rüşdiye Mektebi Ders Programı	
Birinci Sene	İkinci Sene
Risâle-i ahlâk Veza'if-i etfâl Medhal-i kavâ'id Der-yektâ, emsile, binâ Ta'lîm-i fârisi imlâ Hatt-ı sülûs ve rik'a	Maksud 'Avâmil Kavâ'id-i fârisiyye İ'mâl-i erba'a Küre-i musattaha Fransızca imlâ Hatt-ı sülûs ve rik'a
Üçüncü Sene	Dördüncü Sene
İzhâr Gülistan Küsûrât-ı 'âdiye ve â'şeriyye Coğrafya-i Avrupa ve Asya Fezleke-i târîh-i 'osmâni (kısa Osmanlı tarihi) İnşâ ve imlâ (düzyazı ve imla) Fransızca Kıraat ve kitâbet (Fransızca okuma ve yazma) Hatt-ı rik'a	İsâgoci Vaz'iyye Coğrafya-i kıta'ât-ı hamse Gülistan Küsûrât-ı 'âdiye ve â'şeriyye Hendese Kavâ'id-i şirket Ta'lîmü'l-hendese Târîh-i 'osmâni Fransızca Kıraat ve kitâbet Hatt-ı rik'a

Kaynak: H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 53.

⁴⁰⁹ Kodaman, *a.g.e.*, s. 91; Ergin, *a.g.e.*, s. 384.

⁴¹⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S.2011...*, s. 165.

⁴¹¹ H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 6.

1870-1882 (H. 1287-1299) yılları arasında Adana Sancağı'nın Adana, Tarsus ve Mersin Kazalarında birer rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. Tablo 90'de de görüldüğü üzere rüşdiyelerde her sınıf için ayrı bir muallim görevlendirilmemiştir. Muallim-i evvel ve muallim-i sani olmak üzere iki öğretmen, rika ve sülüs muallimleri ve bevvab adı verilen okul hademeleri bu okullarda görev almıştır.

Tablo 90: Adana Kazası Rüşdiye Mektebi 1870-1882 (1287-1299)

Adana Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1870-1882 (1287-1299)		
Salnâme Tarihi	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1287	Muallimi Mehmet Hilmi Efendi	-
1294	Muallim-i Evvel Mehmed Hulusi Efendi Muallim-i Sâni Sadık Efendi	1. Sınıf: 20 2. Sınıf: 20 3. Sınıf: 30 4. Sınıf: 13 80
1296	Muallim-i Evvel Mehmed Hulusi Efendi Muallim-i Sâni Sadık Efendi	1. Sınıf: 15 2. Sınıf: 20 3. Sınıf: 30 4. Sınıf: 20 85
1297	Muallim-i evvel Abdülgaflur Efendi Muallim-i Sâni Sadık Efendi Rik'a Muallimi Rüstem Efendi Bevvâb Abdülkerim Efendi	1. Sınıf: 13 2. Sınıf: 16 3. Sınıf: 24 4. Sınıf: 32 87
1299	Muallim-i Evvel Abdülgaflur Efendi Muallim-i Sani Hafız Mustafa Efendi Fransızca Muallimi Şarl Efendi Rik'a Muallimi Rüstem Efendi Bevvâb Hacı Ahmed Efendi	101

Kaynak: H. 1287 Tarihli AVS, s. 84; H. 1294 Tarihli AVS, s. 47; H. 1294 Tarihli AVS, s. 47; H. 1297 Tarihli AVS, s.70; H. 1299 Tarihli AVS, s. 52.

1894 (H. 1312) tarihli vilayet salnâmesine göre Adana Sancağı'nda 130 öğrencisi bulunan 1 inas rüşdiye mektebi vardı. Rüşdiyenin Muallime-i evvel ve Nakkaş Muallimesi Zeliha Hanım, Muallime-i Sâniyesi Nesibe Hanım, Muallime-i Salisi Vahide Hanım'dı.⁴¹² 1898 (H. 1316) tarihli maarif salnâmesine göre rüşdiye 1892 (H. 1309) tarihinde 131.133 kuruş masrafla yapılmıştı. Rüşdiyenin Muallim-i Evveli Zeliha Hanım,

⁴¹² H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 132

Muallime-i Sanisi ve Nakkaş Muallimesi Zeliha Hanım, Sınıf-ı İbtidaiye Muallimesi Rukiye Hanım'dı, 1 mubassıra⁴¹³, 1 de hademe rüşdiyede görevliydi.⁴¹⁴ 1900 (H. 1318) yılında rüşdiyenin öğrencisi sayısı 135'e yükselmiş ve görevlileri Muallime-i evveli Şevkiye Hanım, Muallime-i sanisi ve nakış muallimi Zeliha Hanım, Mubassır Şerife Hanım olarak değişmiş, hademe sayısı da 2'ye yükselmiştir.⁴¹⁵ 1901 (H. 1319) tarihinde rüşdiyenin muallime-i sanisi ve nakış muallimi Zeliha Hanım, Halı Muallimesi Anteran Hanım'dı ve 2 hademesi vardı.⁴¹⁶ 1903 (H. 1321) yılında ise öğrenci sayısı 192'ye çıkmıştır ve Muallime-i evveli vekilesi Şevkiye Hanım, Muallime-i sanisi ve nakış muallimesi Hatice Hayriye Hanım, Halı Muallimesi Anteran Hanım, Mubassıra Şerife Kadın'dı.⁴¹⁷

1900 (H. 1318) tarihli salnâmeye göre Hamidiye Kazası'nda da 1897 (H. 1315) tarihinde 33.000 kuruş masrafla ve yöre halkının yardımlarıyla açılmış bir Rüşdiye mektebi vardı⁴¹⁸ ve mektebin Muallimi İlyas Efendi, Riyazî (Matematiğe dair) Muallimi Durmuş Efendi idi.⁴¹⁹ 1901 (H. 1319) maarif salnâmesine göre yine Adana Kazası'nda 1897 (H. 1315) tarihinde açılmış bir İnâs Mahrec Rüşdiye mektebi vardı.⁴²⁰ 1900 (H. 1318) tarihli vilayet salnâmesine göre de Adana Kazası'nda 48 öğrencili Gülşen Edeb İnâs Rüşdiyyesi isminde bir mektep bulunmaktaydı ve görevlileri Muallim-i Evvel Hükümet Hanım'dı.⁴²¹ Ancak bu rüşdiye mektebi hakkında maarif salnâmelerinde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

⁴¹³ Mubassır: Okullarda disiplinden görevli sorumlu kişi. Bkz. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 660.

⁴¹⁴ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 834.

⁴¹⁵ H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1032; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 104.

⁴¹⁶ H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 355.

⁴¹⁷ H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 324-325.

⁴¹⁸ H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1048-1049.

⁴¹⁹ H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1048-1049.

⁴²⁰ H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 360-361.

⁴²¹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 104; H. 1319 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 104.

Tablo 91: Adana Sancağı Rüşdiye Mektepleri

Adana Sancağı Rüşdiye Mektepleri					
Kaza	Mektebin Derecesi	Mektebin Bulunduğu Yer	Yapım Tarihi	İnşa Masrafı	Salnâme
Adana	İnas Rüşdiyesi	Kasabada	1892/1309	131.133	1898/1316
Adana	İnas Mahrec Rüşdiyesi	Kasabada	1897/1315	-	1901/1319
Hamidiye	Rüşdiye	Kasabada	1897/1315	33.000	1900/1318

Tablo 92: Tarsus Kazası Rüşdiye Mektepleri 1870-1882 (H. 1287-1299)

Tarsus Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1870-1882 (H. 1287-1299)		
Salnâme Tarihi	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1287	Muallim-i Evvel Mehmed Hilmi Efendi	-
1290	Muallim-i Evvel Mehmed Hilmi Efendi	80
	Muallim-i Sâni Mustafa Efendi	
	Muallim-i Evvel Ahmed Efendi	
1293	Muallim-i Sanisi Mustafa Efendi	80
	Bevvab Ahmed Efendi	
	Muallim-i Evvel Ahmed Efendi	
1294	Muallim-i Sâni Vekili Balbal Efendi	80
	Bevvâb Ahmed Efendi	
	Muallim-i Evvel Ahmed Efendi	
1296	Muallim-i Sâni Osman Efendi	-
	Yazı Hocası İshak Efendi	
	Bevvab Ahmed Ağa	
	Muallim-i evvel Hafız Ahmed Hilmi Efendi	
1299	Muallim-i sani İshak Nebi Efendi	93
	Bevvâb Ahmed Ağa	

Kaynak: H. 1287 Tarihli AVS, s. 84; H. 1289 Tarihli AVS, s.62; H. 1290 Tarihli AVS, s. 63; H. 1293 Tarihli AVS, s. 62; H. 1294 Tarihli AVS, s. 59; H. 1296 Tarihli AVS, s. 138; H. 1297 Tarihli AVS, s. 83; H. 1299 Tarihli AVS, s. 42-43.

Tarsus Rüşdiyesi, 1863 yılında açılmış ve okula muallimi-i evvel ile muallim-i sani olmak üzere iki öğretmen ve bir bevvab atanmıştır. Daha sonra öğretmen kadrosuna hat mualliminin de eklenmesiyle okulun öğretmen sayısı üçe yükselmiştir. Tarsus

Rüşdiyesi, 1914'te ibtidaî programlı rüşdiye statüsüne geçirilerek *Rehber-i Füyûz Mektebi adını almıştır*. 926 yılında okulun adı *Misak-ı Millî İlkokulu* olarak tekrar değiştirilmiştir.⁴²²

Tarsus Rüşdiyesi'nin 1891 (H. 1308)'de muallim-i evveli Hafız Ahmed Efendi, Muallim-i sanisi Hüseyin Efendi, Hat muallimi İbrahim Efendi, Bevvab Ahmed Efendi'ydi.⁴²³ 1894 (H.1312)'de öğrenci sayısı 65 olan rüşdiyenin Bevvabı İsmail Efendi'dir diğer görevliler değişmemiştir.⁴²⁴ 1898 (H. 1316) tarihli salnâmeğe göre öğrenci sayısı 86'ydı, Muallim-i evveli Hacı Ahmed Efendi, Muallim-i sanisi Hüseyin Efendi, Hat muallimi Rıfat Efendi'ydi.⁴²⁵ 1900 (H. 1318)'de öğrenci sayısı 98⁴²⁶ olan rüşdiyenin Muallim-i evveli Şevket Efendi, Muallim-i sanisi Hüseyin Efendi, Hat muallimi Rıfat Efendi'ydi.⁴²⁷ 1903 (H.1321)'de öğrenci sayısı 130'a yükselmişti.⁴²⁸ 1894 (H. 1312) tarihli vilayet salnâmesine göre Gülek Nahiyesi'nde de 20 öğrencili bir Rüşdiye mektebi vardı ve muallimi İbrahim Efendi'ydi.⁴²⁹

⁴²² Sacit Uğuz ve Yakup Karataş, "Tarsus Rüşdiyesi'nden Misak-ı Millî İlkokulu'na Bir Okulun Dönüşüm ve Gelişimi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 10, S. 22, 2013, s. 49-51.

⁴²³ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 104.

⁴²⁴ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 179.

⁴²⁵ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 832.

⁴²⁶ Öğrenci sayısı 95'tir. Görevlileri: Muallim-i Evvel Hafız Ahmed Hilmi Efendi (İstanbul Müderrisi), Muallim-i Sâni Hüseyin Hüsnü Efendi, Hat Muallimi Rıfat Efendi, Bevvâb İsmail Efendi. Bkz. H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 196.

⁴²⁷ H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.1033.

⁴²⁸ H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 325.

⁴²⁹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 180.

Tablo 93: Tarsus Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1898-1903 (H. 1316-1321)

Tarsus Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1898-1903 (H. 1316-1321)		
Yıl	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1316	Muallim-i Evvel Hacı Ahmed Efendi Muallim-i Sani Hüseyin Efendi Hat Muallimi Rıfat Efendi Bevvab: 1	86
1317	Muallim-i Evvel Hacı Ahmed Efendi Muallim-i Sani Hüseyin Efendi Hat Muallimi Rıfat Efendi Bevvab 1	86
1318	Muallim-i Evvel Şevket Efendi Muallim-i Sani Hüseyin Efendi Hatt Muallimi Rıfat Efendi Hademe 1	98
1319	Muallim-i Evvel Şevket Efendi Muallim-i Sani Hüseyin Efendi Hatt Muallimi Rıfat Efendi Hademe 1	98
1321	Muallim-i Evvel Şevket Efendi Muallim-i Sani Hasan Efendi Hatt Muallimi Rıfat Efendi Hademe 1	130

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 832; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 930; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1033; H. 1319 Tarihli AVS, s. 356; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 325.

1898 (H. 1316) tarihli maarif salnâmesine göre Gülek Nahiyesi'nin merkezi ve Tarsus'a bağlı en büyük köylerden biri olan Panzinçukuru Nahiyesi'nde, nahiyesinin ismiyle anılan, 72 öğrencili bir rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. *Panzinçukuru Rüşdiyesi*'nin görevlileri Muallim-i Evvel Mehmed Nuri Efendi'ydi ve bir de bevvab görev yapmaktaydı.⁴³⁰ 1899 (H. 1317)'da öğrenci sayısı 27 idi.⁴³¹ 1900 (H. 1318)'de öğrenci sayısı 12'ye düşmüştü. Rüşdiyede, Muallim-i Evvel Vekili ve Hat Muallimi Abdülkerim Efendi'den başka görevli bulunmamaktaydı.⁴³²

⁴³⁰ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 832.

⁴³¹ H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 930.

⁴³² H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1033.

Tablo 94: Panzinçukuru Nahiyesi Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1898-1903 (H. 1316-1321)

Panzinçukuru Nahiyesi Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1898-1903 (H. 1316-1321)		
Yıl	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1316	Muallim-i Evvel Mehmed Nuri Efendi Hatt Muallimi Münhalldir Bevvab 1	72
1317	Muallim-i Evvel Mehmed Nuri Efendi Hatt Muallimi Münhalldir Bevvab 1	27
1318	Muallim-i Evvel Vekili ve Hatt Muallimi Abdülkerim Efendi Hademe 1	12

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 832; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 930; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1033; H. 1319 Tarihli AVS, s. 356; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 325.

Mersin Kazası'nda da rüşdiye mektebinin olduğu görülmektedir. 1870-1882 yılları arasında rüşdiyenin muallimleri ve görevlileri Tablo 95'te gösterilmiştir. 1873 (H.1290) yılında Mersin Rüşdiyesi'nin 15 öğrencisi bulunmaktaydı. 1891 (H. 1308) yılında ise rüşdiyenin öğrenci sayısının 80'e çıkmış olduğunu görmekteyiz. 1892 (H. 1309)'de rüşdiyenin muallimi Ahmed Hamdi Efendi'ydi ve 40 öğrencisi vardı. 1894 (H. 1312)'te Muallim-i Evveli Ali Rıza Efendi, Muallim-i sanisi Ahmed Efendi olarak değişmiş ve öğrenci sayısı 90'a yükselmiştir.

Tablo 95: Mersin Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1870-1882 (H. 1287-1299)

Mersin Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1870-1882 (H. 1287-1299)		
Salnâme Tarihi	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1287	Muallim-i Evvel Mehmed Efendi	-
1290	-	15
1293	Muallimi Ahmed Hamdi Efendi Bevvab Mustafa Efendi	22
1296	Muallim-i Sâni Ahmed Efendi Muallim-i Rika ve sülüs Mustafa Efendi	24
1297	Muallim-i Sâni Ahmed Hamdi Efendi Muallim-i Rika ve Sülüs Mustafa Sabri Efendi	21
1299	Muallim Ahmed Hamdi Efendi Rikâ ve Sülüs muallimi Hasan Efendi	-

Kaynak: H. 1287 Tarihli AVS, s. 84; H. 1290 Tarihli AVS, s. 72; H. 1293 Tarihli AVS, s. 69; H. 1296 Tarihli AVS, s. 146; H. 1297 Tarihli AVS, s. 95; H. 1299 Tarihli AVS, s. 53.

Maarif Salnâmeleri de Mersin Rüşdiyesi hakkında bilgiler içermektedir. Mersin Rüşdiyesi'nde muallim-i evvel, muallim-i sani ve muallim-i salis olmak üzere üç öğretmen görev yapmaktaydı. Bunların dışında Fransızca ve hat muallimleri ve bir de hademe rüşdiyede yer alan diğer görevlilerdi.

Tablo 96: Mersin Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1898-1903 (H. 1316-1321)

Mersin Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1898-1903 (H. 1316-1321)		
Yıl	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1316	Muallim-i evveli Ali Rıza Efendi Muallim-i Sanisi Ahmed Efendi Lisan-ı Fransuva Muallimi Ali Rıza Efendi 1 Bevvab	62
1317	Muallim-i evvel İbrahim Edhem Efendi Muallim-i salis Ahmed Efendi Muayene memuru ve Lisan-ı Fransuva Muallimi Ali Rıza Efendi Hademe	45
1318	Muallim-i Evvel İbrahim Efendi Muallim-i sani Ahmed Efendi Muallim-i Salis ve Hatt Muallimi Ahmed Efendi Muayene Memuru ve Fransızca Muallimi Ali Rıza Efendi Hademe	24
1319	Muallim-i Evvel İbrahim Efendi Muallim-i sani Ahmed Efendi Muallim-i Salis ve Hatt Muallimi Ahmed Efendi Fransızca Muallimi "Muayene Memuru" Ali Rıza Efendi Hademe	54
1321	Muallim-i evveli Mehmed Nuri Efendi Muallim-i sanisi Ahmed Hamdi Efendi Muallim-i salisi Ahmed Efendi Hat muallimi Hamdi Efendi Fransızca muallimi ve muayene memuru Memduh Efendi 1 Hademesi vardır	76

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 832; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 930; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1032-1033; H. 1319 Tarihli AVS, s. 355-356; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 325.

1894 (H. 1312) tarihli Adana Vilayeti salnâmesine göre Mersin'de bir de 130 öğrencili inas rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. Rüşdiyenin Muallime-i evveli ve Nakkaş Muallimesi Zeliha Hanım, Muallime-i sanisi Nesibe Hanım, Muallime-i salisi Vahide Hanım'dı.⁴³³ 1903 (H. 1321) tarihli maarif salnâmesine göre inas rüşdiyesinin 40

⁴³³ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 132.

öğrencisi vardı ve muallimesi Servet Hanım'dı.⁴³⁴ Şinasi Develi'ye göre bu rüşdiye Mersin Mahmudiye Mahallesi'ndedir. İnas Rüşdiyesi bir dönem Kız Numune Mektebi adıyla da eğitim vermiş, daha sonra da İnönü İlkokulu olmuştur.⁴³⁵

1882-1903 (H.1299-1321) yılları arasında Kozan Sancağı Sis, Kars-ı Zülkadriye ve Haçin Kazalarında birer rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. 1891 (H.1308)'de Sis Kazası Rüşdiyesi'nin görevlileri Muallim-i evvel Abdülgaffur Rüşdi Efendi, Muallim-i Sani Mehmed Efendi, Rika Muallimi Fevzi Efendi ve Bevvab Mehmed Efendi'ydi. 1892 (H.1309)'de Muallim-i Evvel Mehmed Tevfik Efendi olarak değişmiş, diğer görevliler aynı kalmıştır. 1898-1903 (H. 1316-1321) yılları arasında bu rüşdiyenin görevlileri ve öğrenci sayıları tablo 97'de gösterilmiştir.⁴³⁶

⁴³⁴ H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 326.

⁴³⁵ H. Şinasi Develi, *Anlardan Seçmelerle Mersin*, Mersin Deniz Ticaret Odası Yayınları, I. Baskı, Ekim, 2013, s. 59.

⁴³⁶ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142; H.1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 87; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 86; H.1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 165-166; H.1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.86; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.143; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 146; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 150; H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 833; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.931; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1034; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 357; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 326.

Tablo 97: Sis Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1870-1903 (H. 1287-1321)

Sis Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1870-1903 (H. 1287-1321)		
Salnâme Tarihi	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1316	Muallim-i evveli Mehmed Tevfik Efendi Muallim-i sanisi Mustafa Efendi Hatt muallimi Fevzi Efendi Hademe	77
1317	Muallim-i evvel münhaldır Muallim-i sanisi Durmuş Efendi Hatt muallimi Fevzi Efendi	67
1318	Muallim-i evveli Mehmed Efendi Muallim-i sanisi Süleyman Efendi Hüsn-i Hatt muallimi Fevzi Efendi ⁴³⁷ Hademe	65
1319	Muallim-i evveli Mehmed Efendi Muallim-i sanisi Süleyman Efendi Hüsn-i Hatt muallimi Fevzi Efendi Hademe	35
1321	Muallim-i evvel İbrahim Edhem Efendi Muallim-i Sani Mehmed Efendi Hademe	34

Kaynak: H. 1308 Tarihli AVS, s. 143; H. 1312 Tarihli AVS, s. 127 H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 833; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 931. H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 357; H.1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 326; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1034.

Kars-ı Zülkadriye Kazası rüşdiyesinin de 1891 (H.1308)'de görevlileri Muallim Mehmed Efendi, Rika Muallimi Tevfik Efendi, Bevvab Ali Efendi'diydi ve 50 öğrencisi vardı. Öğrenci sayısı 1316'da 40, 1317'de 21, 1318'de 40, 1319'da 22 ve 1321'de 22 olmuştur. Bunun dışında rüşdiye hakkında salnâmelerde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁴³⁸ Haçin Kazası Rüşdiyesi görevlileri ve öğrenci sayıları tablo 98'de gösterilmiştir.

⁴³⁷ H. 1318'de Rüşdiyenin görevlileri: Muallim-i Evvel Mehmed Nuri Efendi, Muallim-i Sâni Faik Efendi, Rik'a Muallimi Fevzi Efendi (Râbi'a). H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 154.

⁴³⁸ H.1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.150. H.1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.834. H.1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.932; H.1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.1035; H.1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.357; H.1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.326.

Tablo 98: Haçın Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1891-1903 (H. 1308-1321)

Haçın Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1891-1903 (H. 1308-1321)		
Salnâme Tarihi	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1308	Muallim-i Evvel Mehmed Akif Efendi (Musile-i Süleymaniye) Rika ve Sülus Yazı Muallimi Hasan Saffet Efendi Bevvab İbrahim Ağa	50
1309	-	51
1312	Muallimi Necati Efendi Bevvab İbrahim Ağa	75
1316	Muallim-i evveli Mustafa Necati Efendi	45
1317	-	30
1318	-	23
1319	-	29
1321	Muallim-i evveli Ahmed Şaban Efendi Riyâzi ⁴³⁹ Muallimi Faik Efendi Hademe	14

Kaynak: H.1308 Tarihli AVS, s.145. H.1309 Tarihli AVS, s.161. 1312 Tarihli AVS, s. 222; H.1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.834. H.1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.326.

1891-1892 (H. 1308-1309) tarihli Adana Vilayeti Salnâmelerine göre Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlı Yarpuz'da 1 adet rüşdiye mektebi bulunmaktaydı.⁴⁴⁰ Maarif salnâmelerinde ise Cebel-i Bereket Sancağı'nda rüşdiyeler hakkında bir bilgi verilmemiştir.

1872 (H. 1289) tarihli vilayet salnâmesine göre İçil Sancağı Ermenek Kazası'nda 1 rüşdiye mektebi bulunmaktaydı.⁴⁴¹ 1873 (H. 1290)'te rüşdiyenin 90 öğrencisi vardı ve görevlileri Muallim-i Evvel Abdullah Hulusi Efendi, Muallim-i sâni İdris Efendi, Rik'a ve Divân Muallimi Nuri Efendi, Bevvab Mehmed Sevzi Efendi'ydiler.⁴⁴² 1876 (H.1293)'da öğrenci sayısı 80, 1877 (H. 1294) tarihinde 90'dı.⁴⁴³ 1879 (H. 1296)'da rüşdiyenin öğrenci sayısı 80'e düşmüş ve Bevvab Muhammed Fevzi Efendi olmuştur, diğer görevliler aynı kalmıştır.⁴⁴⁴ 1894 (H. 1312)'de rüşdiyenin muallim-i evveli Abdullah

⁴³⁹ Riyâzi: Hesapla, matematikle ilgili. Bkz. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 895.

⁴⁴⁰ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.153; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.168.

⁴⁴¹ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 108.

⁴⁴² H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 103.

⁴⁴³ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 127; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124.

⁴⁴⁴ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 191.

Hulusi Efendi, Muallim-i sanisi İdris Efendi, Hat Muallimi Kamil Efendi'ydi.⁴⁴⁵ 1898 (H. 1316) tarihli maarif salnâmesine göre rüşdiyenin 16 öğrencisi vardı ve Muallimi evveli Abdullah Hulusi Efendi, Muallim-i Sanisi Abdullah Efendi, Hat Muallimi Kamil Efendi, Mubassır Muhuddin Efendi'ydi, bir de bevvab vardı.⁴⁴⁶ 1899 (H. 1317)'da öğrenci sayısı 11'e düşmüş ve Mubassır İbrahim Maviş Efendi olmuştur, birde hademe bulunmaktaydı.⁴⁴⁷ M. 1900 (H.1318)'de öğrenci sayısı 188, 1901 (H.1319)'da 105, 1903 (H. 1321)'de 113 olmuştur.⁴⁴⁸

⁴⁴⁵ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 196.

⁴⁴⁶ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 833.

⁴⁴⁷ H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 931.

⁴⁴⁸ H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1034; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 356; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 325-326.

Tablo 99: Ermenek Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1872-1903 (H. 1289-1321)

Ermenek Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1872-1903 (H. 1289-1321)		
Salnâme Tarihi	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1290	Muallim-i Evvel Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i sâni İdris Efendi Rik'a ve Divân Muallimi Nuri Efendi Bevvab Mehmed Suri/Suvari Efendi	90
1293	Muallim-i Evvel Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i sâni İdris Efendi Rik'a ve Divân Muallimi Nuri Efendi Bevvab Mehmed Suri/Suvari Efendi	80
1294	Muallim-i Evvel Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i sâni İdris Efendi Rik'a ve Divân Muallimi Nuri Efendi Bevvab Mehmed Suri/Suvari Efendi	90
1296	Muallim-i Evvel Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i sâni İdris Efendi Rik'a ve Divân Muallimi Nuri Efendi Bevvab Muhammed Fevzi Efendi	80
1312	Muallim-i evveli Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i sanisi İdris Efendi Hat Muallimi Kamil Efendi	-
1316	Muallimi evveli Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i Sanisi Abdullah Efendi Hat Muallimi Kamil Efendi Mubassır Muhuddin Efendi 1 bevvab	16
1317	Muallimi evveli Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i Sanisi Abdullah Efendi Hat Muallimi Kamil Efendi Mubassır İbrahim Maviş Efendi Birde hademe bulunmaktadır.	11
1318	Muallimi evveli Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i Sanisi Abdullah Efendi Muallim-i Salis Muhiddin Efendi Mubasır Maviş Efendi Hüsn-i Hat Muallimi Kamil Efendi Hademe 1	188
1319	Muallimi evveli Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i Sanisi Abdullah Efendi Muallim-i Salis Muhiddin Efendi Mubasır Maviş Efendi Hüsn-i Hat Muallimi Kamil Efendi	105
1321	Muallimi evveli Abdullah Hulusi Efendi Muallim-i Sanisi Abdullah Efendi Muallim-i Salis Muhiddin Efendi Mubasır Mehmed Efendi Hademe 1	113

Kaynak: H. 1290 Tarihli AVS, s. 103; H. 1293 Tarihli AVS, s. 127; H. 1294 Tarihli AVS, s. 124; H. 1296 Tarihli AVS, s. 191; H. 1312 Tarihli AVS, s. 196; H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 833; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 931; 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1034; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 356; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 325-326.

1876 (H.1293)'da Silifke Kazası'nda 40 öğrencili bir rüşdiye mektebi. Mektebin görevlileri Muallim-i Sanisi Ömer Efendi, Bevvabı Mustafa Efendi'ydi.⁴⁴⁹ 1879 (H. 1296) yılında rüşdiyenin öğrenci sayısı 50'ye yükselmiştir. Görevlileri Muallim-i Sâni Muhammed Arif Efendi, Bevvab-ı Hasan Efendi'dir.⁴⁵⁰ 1880 (H. 1297)'de rüşdiyenin görevlileri Muallimi Evvel Hafız Hasan Efendi, Muallim-i Sâni Muhammed Arif Efendi, Rik'a Muallimi Rıza Efendi, Bevvâb Hüseyin Efendi'ydi.⁴⁵¹ 1891 ve 1892 (H.1308 ve H.1309)'de rüşdiyenin öğrenci sayısı 45'e düşmüştü, görevlileri de Muallim-i Evvel Hafız Hasan Efendi, Rika Muallim-i Hasan Efendi, Bevvab Ahmed Efendi'ydi.⁴⁵² 1898 (H.1316) tarihli maarif salnâmesine göre 74 öğrencili rüşdiyenin Muallim-i evveli Hasan Nazmi Efendi, Hatt muallimi Hasan Efendi'ydi ve bir de bevvab vardı.⁴⁵³ 1899 (H.1317)'da öğrenci sayısı 66 olmuştur.⁴⁵⁴ 1900 (H. 1318) AVS'ye göre ise Muallim-i evvel Hasan Nazmi Efendi, Muallim-i Sâni Ve Rik'a Muallimi Durmuş Efendi, Bevvab Ahmed Efendi'ydi ve öğrenci sayısı 60'tı.⁴⁵⁵ 1903 (H.1321)'de öğrenci sayısı 37'ye düşmüş ve görevlileri de Muallim-i evvel Sıdkı Efendi olmuştur diğer görevliler aynı kalmıştır.⁴⁵⁶

⁴⁴⁹ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 116.

⁴⁵⁰ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 178.

⁴⁵¹ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 105.

⁴⁵² H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 119; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 127.

⁴⁵³ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 832.

⁴⁵⁴ H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 930.

⁴⁵⁵ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 119

⁴⁵⁶ H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 325.

Tablo 100: Silifke Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1872-1903 (H. 1289-1321)

Silifke Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1872-1903 (H. 1289-1321)		
Salnâme Tarihi	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1289	Muallim-i Sanisi Ömer Efendi Bevvabı Mustafa Efendi	40
1296	Muallim-i Sânişi Muhammed Arif Efendi Bevvab-ı Hasan Efendi	50
1297	Muallimi Evvel Hafız Hasan Efendi Muallim-i Sâni Muhammed Arif Efendi Rik'a Muallimi Rıza Efendi Bevvâb Hüseyin Efendi	-
1308-1309	Muallim-i Evvel Hafız Hasan Efendi Rika Muallim-i Hasan Efendi Bevvab Ahmed Efendi	45
1316	Muallim-i evveli Hasan Nazmi Efendi Hatt muallimi Hasan Efendi Bir de bevvab vardır.	74
1317	Muallim-i evveli Hasan Nazmi Efendi Hatt muallimi Hasan Efendi Bir de bevvab vardır.	66
1318	Muallim-i evvel Hasan Nazmi Efendi Muallim-i Sâni Ve Rik'a Muallimi Durmuş Efendi Bevvab Ahmed Efendi	60
1321	Muallim-i evvel Sıdkı Efendi Muallim-i Sâni Ve Rik'a Muallimi Durmuş Efendi Bevvab Ahmed Efendi	37

Kaynak: H. 1293 Tarihli AVS, s. 116; H. 1296 Tarihli AVS, s. 178; H. 1297 Tarihli AVS, s. 105; H. 1308 Tarihli AVS, s. 119; H. 1309 Tarihli AVS, s. 127; H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 832; H. 1318 Tarihli AVS, s. 119; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 325.

1892 (H. 1309) tarihli salnâmeğe göre Mut Kazası'nda (Mut Kasabası'nda) bir rüşdiye mektebi bulunmaktaydı.⁴⁵⁷ 1898 (H.1316) tarihli maarif salnâmesine göre rüşdiyenin 52 öğrencisi vardı ve Muallim-i evvel vekili Şaban Efendi'ydi, bir de bevvab görev yapmaktaydı.⁴⁵⁸ 1899 (H. 1317)'da rüşdiyenin muallimi Ahmed Şaban Efendi, Muavini Hüseyin Efendi'ydi ve öğrenci sayısı 49'du.⁴⁵⁹ 1900 (H. 1318)'de öğrenci sayısı 45⁴⁶⁰, 1901 (H. 1319)'de 52, 1903 (H. 1321)'te 26 olmuştur.⁴⁶¹

⁴⁵⁷ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 118.

⁴⁵⁸ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 833.

⁴⁵⁹ H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 931.

⁴⁶⁰ H. 1318'de öğrenci sayısı 42, görevlileri Muallim-i Evvel Ahmed Şaban Efendi, Muallim-i Sâni Hüseyin Efendi idi. H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 228.

⁴⁶¹ H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1033; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 356; H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 326.

Tablo 101: Mut Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1892-1903 (H. 1309-1321)

Mut Kazası Rüşdiye Mektebi Görevlileri 1892-1903 (H. 1309-1321)		
Salnâme Tarihi	Görevliler	Öğrenci Sayısı
1316	Muallim-i evvel vekili Şaban Efendi'dir Bir de bevvab	52
1317	Muallimi Ahmed Şaban Efendi Muavini Hüseyin Efendi	49
1318 ⁴⁶²	Muallimi Evvel ve Hat Muallimi Ahmed Şaban Efendi Muallim Muavini Sıdkı Efendi Hademe 1	45
1319	Muallimi Evvel ve Hat Muallimi Ahmed Şaban Efendi Muallim Muavini Sıdkı Efendi Hademe 1	52
1321	Muallimi Evvel ve Hat Muallimi Mustafa Necati Efendi Hademe 1	26

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 833; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 931; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1033; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1033; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 326.

1898 (H. 1316) tarihli maarif salnâmesine göre Anamur Kazası'nda 50 öğrencili bir rüşdiye mektebi vardı ve görevlileri Muallim-i evvel Osman Nuri Efendi, Hatt muallimi Osman Efendi'ydi. Mektepte bir de bevvab bulunmaktaydı.⁴⁶³ Rüşdiyenin öğrenci sayısı 1899 (H. 1317)'da 51, 1900 (H. 1318)'de 45, 1901 (H. 1319)'de 58'di.⁴⁶⁴

1902 (H. 1320) salnâmesine göre Cebel-i Bereket Sancağı hariç vilayet genelinde 11 erkek ve 2 kız rüşdiyesi vardı. Kız rüşdiyelerini biri Adana biri Mersin Sancağı'nda bulunmaktaydı, ancak Adana Kız Rüşdiyesi'ne giden öğrenci bulunmamaktaydı. Vilayet genelindeki rüşdiyelerde 565 erkek, 40 kız öğrenci eğitim almaktaydı.

⁴⁶² H. 1318'de göre öğrenci sayısı 42, görevlileri Muallim-i Evvel Ahmed Şaban Efendi, Muallim-i Sâni Hüseyin Efendi idi. Bkz. H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 228.

⁴⁶³ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 833.

⁴⁶⁴ H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 931; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1034; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 357.

Tablo 102: Vilayette Bulunan Rüşdiye Mektepleri ve Öğrenci Sayıları 1902 (1320)

Vilayette Bulunan Rüşdiye Mektepleri ve Öğrenci Sayıları 1902 (1320)				
Sancaklar	Erkek Öğrenci		Kız Öğrenci	
	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı
Adana	35	1	0	1
Mersin	206	2	40	1
İçil	241	5	0	0
Kozan	83	3	0	0
Cebel Bereket	0	0	0	0
Toplam	565	11	40	2

III. 1. 1. 5. İdadiler

Hazırlamak, geliştirmek anlamındaki Arapça “İdâd” kökünden gelen “idâdi” kelimesi, hazırlama yeri demektir. Bu nedenle 1869 tarihinden önce pek çok okulun hazırlık sınıfına idadi adı verilmiştir. İdadi terimi 1869 Maarif Nizamnamesi'yle açıklığa kavuşturulmuş ve orta öğretimin bir kademesi olarak ele alınmıştır.⁴⁶⁵ Yine nizamname'ye göre “bin evli kasabalarda idadi mekteplerinin” yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁶⁶

Maarif Nizamnamesi'nde açılması kararlaştırılan idadiler maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu yüzünden⁴⁶⁷ ancak 1872 (H. 1289) senesinde ve sadece İstanbul'da açılabilmiştir.⁴⁶⁸ Eğitim sistemindeki reformları gerçekleştirmek amacıyla 1884'de konan eğitim vergisinin ardından, idadilerin İstanbul'da, taşrada vilayet ve liva merkezlerinde açılması hızlanmıştır.⁴⁶⁹

Her idadinin, yardımcılarıyla birlikte altı öğretmeni bulunmaktaydı. Bu öğretmenler İstanbul'daki Darümuallimin-i Aliye'den mezun olanlar arasından

⁴⁶⁵ Kodaman, *a.g.e.*, s. 104.

⁴⁶⁶ Ergin, *a.g.e.*, s. 495.

⁴⁶⁷ Cemil Öztürk, İdadi, Ansiklopedisi, Cilt: 21, TDV, Ankara, 2000, s. 465.

⁴⁶⁸ Ergin, *a.g.e.*, s. 496.

⁴⁶⁹ Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, İstanbul, 2007, 3F Yayınevi, s. 72.

seçilekteydi. Öğretim süresi üç yıl olan idadilere rüşdiye mezunu Müslüman ve gayrimüslim çocuklar alınmışlar ve bu çocuklar birlikte eğitim görmüşlerdir.⁴⁷⁰

İdadilerde okutulan başlıca dersler şunlardı: “*Kavaidi Osmaniyye, Arabî, Fârisi, kıraat ve kitâbet-i Türkî, târîh-i umûmî-i Osmâni, mükemmel hesap, cebr-i âli, coğrafya-yı umûmî-i Osmânî, jimnastik, mükemmel hendese, müsellesât-ı müsteviye, resim, Fransızca, Almanca, İngilizce*”.⁴⁷¹

1877 (H. 1294) tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi’nde Adana Sancağı’na bağlı Adana Kazası’nda 78 öğrencili bir idadi mektebi bulunmaktaydı. İdadinin Muallim-i evveli Emin Efendi, Muallim-i sanisi Hacı Mehmed Efendi, Bevvabı Hacı Mustafa Efendi’ydi.⁴⁷²

1879 (H. 1296)’da öğrenci sayısı 80 olan idadinin görevlileri değişmiştir buna göre Muallim-i Evvel Hacı Muhammed Efendi, Muallim-i Sâni Halil Efendi, Bevvâb Abdülkerim Efendi idi.⁴⁷³ 1891-1892 (H. 1308-1309) tarihlerinde de 90 öğrencisi bulunan idadide görevli bulunanların isimleri, hangi dersleri okuttukları ve idadinin ders programı ayrıntılı olarak verilmiştir.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ Öztürk, *a.g.m.*, s. 465.

⁴⁷¹ Öztürk, *a.g.m.*, s. 465.

⁴⁷² H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 47.

⁴⁷³ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 128.

⁴⁷⁴ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 76; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 82.

Tablo 103: Mekteb-i İdadi-i Mülkiyye Görevlileri 1891-1892 (H. 1308-1309)

Mekteb-i İdadi-i Mülkiyye Görevlileri 1891-1892 (H. 1308-1309)	
Memuriyet	Esami
Müdür Vekili	Nabi Bey
Mubassır-ı Evvel	Ali Efendi
Mubassır-ı Sâni	Şevki Efendi
Hademe	Nefer 2
Muallimîn	
‘Arabî Muallimi	Mustafa Efendi
Farisi Muallimi	Ahmed Efendi
Lisân-ı ‘Osmânî ve Hat Muallimi	Hacı Nuri Efendi
Fransız ve Hikmet-i Tabîyye Muallimi	Ali Bey
Tarih-i ‘Umûmî ve Fenn-i Servet Muallimi Vekili	Abdürrahim Efendi
Coğrafya ve Hesâb Muallimi	Mülâzım Mahmud Efendi
Resim Muallimi	Sami Efendi
Hukuk Muallim Vekili	Müddei-i ‘Umûmî Galib Bey
Kimya ve Hıfz-ı Sıhha Muallimi	Belediye Tabîbi Derviş Efendi
Kavânîn-i Husûsiyye Muallim Vekili	Kazım Efendi
Hey’et Muallimi	Nabi Bey
Cerr-i Eskâl Muallimi	Nabi Bey
Müsellesât Muallimi	Nabi Bey
Hendese Muallimi	Nabi Bey
Cebr-i ‘Adî	Nabi Bey
Tarih-i Tabî’i ve Sanâyi’ Muallimi	Kenan Bey

Kaynak: H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 54-55; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 55-56.

Tablo 104: Adana Mekteb-i İdadi Ders Programı

Adana Mekteb-i İdadi Ders Programı	
Birinci Sene Dersi	
‘Arabîden	Sarf Kısmı
Farisîden	Sarf Kısmı ve Kavâ’idi
Tarih-i ‘Osmânîden	Mualliminin Tertîb ve Şakirdâna Tahrîr Ettirilen Kısmı
Hesâbdan	‘Amelî ve Nazarî tenâsübe Kadar
Hendeseden	Hendese-i Hatia
Fransızcadan	Elif-bâ
Lisân-ı ‘Osmânîden	İmlâ
Coğrafyadan	Coğrafya-yı ‘Osmânî
Hattan	Hüsn-i Hatt
Resimden	Hutût-ı Eşkâl Dersi
İkinci Sene	
‘Arabîden	Nahvın Bir Kısmı

Farsîden	Gülistan
Tarih-i 'Umûmîden	Kurûn-ı Ūlâ
Hesâbdan	Tenâsübden Sonra Olan Kavâid-i Hesâbiye
Hendeseden	Hendese-i Musattaha
Tarih-i Tabî'iyye	Mevâlid-i Selâse
Fransızcadan	Sarf-ı Fransuva
Lisan-ı 'Osmânîden	Kavâ'id-i 'Osmâniyye
Coğrafyadan	Coğrafya-yı 'Umûmî
Resimden	Kara Kalem Ebniyye Eşğali
Üçüncü Sene	
'Arabîden	Ma'ânî
Tarih-i 'Umûmîden	Kurun-ı Vasatî
Usûl-i Defteriden	Hendese-i Mücesseme
Tarih-i Tabî'iyye	Zirâ'at Ticâret Sınâyi' Tatbîkâtı Tabakâtü'l-'Arz
Fransızcadan	Nahv Fransuva
Lisân-ı 'Osmânîden	Belâgat-ı 'Osmâniyye
Coğrafyadan	Zirâ'at ve Ticâret Tatbîkâtı
Hikmet-i Tabî'iyyeden	Elektrik
Resimden	Kara Kalem Her Nev' Gölge
Dördüncü Sene	
'Arabîden	Mantık
Tarih-i 'Umûmîden	Kurûn-ı Ahîre
Hendeseden	Menâzır Gölge ve (?????)
	Ahşâb ve Ahcâr
Kimyâdan	Kimyâ-yı Ma'denî
Cebirden	İngilizceden Mütercim Cebir
Hukûkdan	Kavânîn-i Mülkiyye ve Mahalliye
Hikmet-i Tabî'iyye	Elektrik Bahsinden Geri Tarafı
Lisân-ı 'Osmânîden	Usûl-i şî'r ü inşâ
Tarih-i Sanâyi'den	İhtirâ'ât-ı mühimme ve Keşfiyyât-ı Cedide
Fransızcadan	Terkîb ve Tahlil Kâ'ideleri
Resimden	Sulu Boya Her Nev' Eşkâl
Beşinci Sene	
'Arabîden	Usûl-i Fıkıhdan Mecâmi'
İlm-i Servetten	İlm-i Servet-i Milel
Müsellesât-ı Müsteviye	Müsellesât-ı Fenne Dâ'ir Bi'l-cümle Kavâ'id
Cer-i Eskâlden	Kavâ'id-i Esâsiyye İle Beraber Sanâyi' Tatbîkâtı
Hey'etten	Hey'et-i Felekiyyeye Dâ'ir Olan Kavâ'id
	Riyâziyye ile beraber 'Ameliyyât-ı Nazariyyât
Kavânîn-i Husûsiyyeden	Zirâ'at ticâret Sanâyi'e Dâ'ir Bi'l-vümle
	Kavânîn
Kimyadan	Kimya-yı Uzvi
Lisân-ı Osmânîden	Usûl-i Kitâbet
Fransızcadan	Terkîb-i Tahlil Kâ'ideleriyle Beraber

	Tercüme ‘Ameliyâtı
Hıfzû'l-Sıhhatten	Muhâfaza-i Bedene Dâ'ir Olan Şerâ'it-i
	Mühimme-i Tabiyye
Resimden	Yağlı Boya Her Nev' Eşkâl
Rüşdiyye Derecesinde Bulunan İhtiyât Sınıfının Ders Programı	
Coğrafyadan	Muhtasar-ı Coğrafya-yı ‘Umûmî
Tarihden	Muhtasar-ı Tarîh-i ‘Osmâni
Hendeseden	Hutûta Dâ'ir Muhtasar-ı ‘Amiliyât-ı Hendsiyye
Fransızcan	Kırâ'at
Ma'lûmât Muhtasaradan	Fünûn Mütenevvi'adan Bir Fikr İcmâli Verilecek Kadar Muhtasaran Mebâhis-i Mühimme-i Fenniyye
Fârisiden	Ta'lîm-i Fârisi
Hesâbdan	İ'mâl-i Erba'a
İmlâ ve Hüsni Hattan	-

Kaynak: H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 56-61.

1894 (H. 1312)'de idadinin 170 öğrencisi vardı. İdadide bir müdür, 3 müdür yardımcısı, bir doktor, birer tane de kâtip, imam, ambar memuru ve aşçıbaşı görev yapmaktaydı. 105 numaralı tabloda idadide görev yapan öğretmenlerin isimleri ve verdikleri dersler de görülmektedir.

Tablo 105: Mekteb-i İdadi-i Mülki 1894 (H.1312)

Mekteb-i İdâdi-i Mülki 1894 (H.1312)		
Müdür	Hazım Efendi	
Mu'âvin-i Evvel	Selahaddin Efendi	
Mu'âvin-i Sâni	Mehmed Hilmi Efendi	
Mu'âvin-i Sâlis	Vasıf Bey	
Tabîb-i Mekteb	Yusufaki Efendi	
Kâtib	Ali Haydar Bey	
İmam	Hilmi Efendi	
Ambar Memuru	Ali Efendi	
Aşçı Başı Selim Ağa	Hademe Aded 4	
Muallimin		
Memuriyet	İsim	Rütbe
Kavânin Muallimi	Hamid Efendi	Sâlise
Edebiyat ve Ahlâk Muallimi	Hamid Efendi	
Hükümet Tabî'yye Muallimi	Hazım Efendi	
Usûl Defteri Muallimi	Hazım Efendi	
Ma'lûmât-ı Fenniyye	Hazım Efendi	
Hendese Muallimi	Nabi Bey	Râbi'a
Hey'et ve Müsellesât	Nabi Bey	
Makine Muallimi	Nabi Bey	
Resim Muallimi	Nabi Bey	
Haber ve Hesab Nazırı Muallimi	Nazım Bey	
Kimya-yı Ma'deni ve 'Uzvi Muallimi	Nazım Bey	
'İlm-i Mevâlid	Nazım Bey	
'Akâ'id Muallim Vekîli	Hacı Ahmed Efendi	
Türkçe Muallimi Vekili	Ali Hıdır Bey	
Sınıf-ı 'Âliye Fransızca Muallimi	Selahaddin Efendi	
Coğrafya-yı 'Umûmî ve Osmanî Muallimi	Selahaddin Efendi	
Tarih-i 'Umûmî ve Osmanî Muallimi	Mehmed Hilmi Efendi	
Hesab Muallimi	Mehmed Hilmi Efendi	
Sınıf-ı İbtidâ'îye Fransızca Muallimi	Vasıf Bey	
Lisan-ı Osmanî Muallimi	Vasıf Bey	
Arabi ve Farsî Muallimi	Abdülhekim Efendi	
Hüsn-i Hatt Muallimi	Hüseyin Cemil Efendi	

Kaynak: H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.129-131.

Maarif Salnâmelerinde idadiler buldukları sancağın adı ile verilmiştir. 1895-1901 (H. 1313-1319) yılları arasında Adana Mekteb-i İdadisi'ne devam eden öğrencilerin sayısı gündüzcü-gececi ve ücretli-ücretsiz şeklinde ayrılarak salnâmelerde belirtilmiştir.

Öğrenciler idadiye çoğunlukla gündüzleri gitmektedir. Adana İdadisi'nde gayrimüslim öğrenciler de eğitim almaktadır fakat sayıları çok azdır.

Tablo 106: Adana İdadi Mektebi Öğrenci Sayısı ve Dağılımı

Adana İdadi Mektebi Öğrenci Sayısı ve Dağılımı								
Sene	Leyli (Gececi)				Nehari (Gündüzcü)		Yekûn	
	Ücretli		Ücretsiz		Müslim	G.Müslim	Müslim	G.Müslim
Müslim	G.Müslim	Müslim	G.Müslim	Müslim				
1313-14	12	0	16	0	184	1	212	1
1314-15	13	9	0	0	248	1	271	1
1315-16	9	0	9	0	238	0	206	0
1316-17	11	0	13	0	212	2	236	2
1318-19	18	1	15	1	209	6	242	8

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 831; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 929; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1032; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 355; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 324.

Yine maarif salnâmelerinde Adana Mekteb-i İdadisi'nin 1898-1903 (H. 1316-1321) yılları arasındaki görevlileri tablolarla gösterilmiştir.

Tablo 107: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1898 (H. 1316)

Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1898 (H. 1316)			
Memuriyet	İsimleri	Rütbe	Tarihi
Müdür	Mehmed Hayri Efendi	-	-
Muavin-i Evvel	Mehmed Hilmi Efendi	-	-
Muavin-i Sani	Mehmed Nabi Bey	Rabia	23 Ra 1311
Muavin-i Salis	Ahmed Kemal Efendi	-	-
Katib	Ali Bey	-	-
Hafız-ı Ketb ve Anbar Memuru	Ali Efendi	-	-
İmam	Mehmed Hilmi Efendi	-	-
Tabib	Yusufaki Efendi	-	-
Türkçe ve Kitabet-i Resmîye Muallimi	Ahmed Feyzi Efendi	-	-
Edebiyat ve Ahlak ve Kimya Malumat-ı Nafia ve Hıfzı'l-sıhha Muallimi	Mehmed Hayri Efendi	-	-
Hükümet ve Tarih ve Kavanin ve İlm-i Servet Muallimi Muavin-i Evvel	Mehmed Hilmi Efendi	-	-
Hesap ve Hendese ve Cebir ve Makine ve Mevalid Muallimi	Mehmed Nabi Bey	Rabia	23 Ra 1311
Fransızca ve Müsellesat ve Kozmografya Muallimi	Ahmed Kemal Efendi	-	-
Ermenice Muallimi	Avadis Efendi	Saniye	18 N 1313
Coğrafya Muallimi	Hasan Nazım Bey	-	-
'Akâ'id ve Usul Defteri Muallimi	Ali Rıza Efendi	-	-
Arabî ve Farsî Muallimi	Abdülhekim Efendi	-	-
Resim Muallimi	Salih Bey	-	-
Türkçe Muallimi	Ali Bey	-	-
Hüsn-i Hatt	Cemil Bey	-	-

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 830-831.

Tablo 108: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1899 (H. 1317)

Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1899 (H. 1317)			
Memuriyet	İsimleri	Rütbe	Tarihi
Müdür	Mehmed Faik Efendi	-	-
Muavin-i Evvel	Ahmed Kemal Efendi	-	-
Muavin-i Sani	Hasan Efendi	-	-
Muavin-i Salis	Osman Efendi	-	-
Katib	Ali Efendi	-	-
Hafız-ı Ketb (?) ve Anbar Memuru	Ali Efendi	-	-
İmam	Mehmed Hilmi Efendi	-	-
Tabib	Yusufaki Efendi	-	-
Türkçe ve Kitabet-i Resmîye Muallimi	Ahmed Feyzi Efendi	Salise	14 Ş 1305
Kimya Hendese, Mevalid Muallimi	Mehmed Faik Efendi	-	-
Fransızca, Hikmet-i Tabiiyye, Kozmografya, Müsellesat Muallimi	Ahmed Kemal Efendi	-	-

Coğrafya, Edebiyat ve Ahlak Muallimi	Hasan Efendi	-	-
Tarih ve Kavanin ve İlm-i Servet Muallimi	Osman Efendi	-	-
Hesab, Cebir ve Malumat-ı Fenniye Muallimi	Ahmed Ferid Efendi	-	-
Farisi ve Arabî Muallimi	Abdülhekim Efendi	-	-
'Akâ'id-i Diniye Muallimi Vekili	Hüseyin Vehbi Efendi	-	-
Resm ve Hüsn-i Hatt Muallimi	Cemil Bey	-	-
Usul-i Defter ve Türkçe Muallimi	Münhal	-	-
Ermenice Muallimi	Avadis Efendi	Saniye	18 N 1313

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 928-929.

Tablo 109: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1900 (H. 1318)

Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1900 (H. 1318)			
Memuriyet	İsimleri	Rütbe	Tarihi
Türkçe ve Kitâbet-i Resmîye Muallimi	Ahmed Feyzi Efendi	Salise	-
Mekteb Müdürü ve Kimya ve Hendese ve Mevalid Muallimi	Hazım Efendi	-	-
Muavin-i Evvel ve Hükümet Fransızca Kozmografya Muallimi	Ahmed Kemal	-	-
Muavin-i Sani ve Coğrafya Edebiyat Ahlak Muallimi	Hasan Efendi	-	-
Muavin-i Salis ve Kavanin-i Tarih Servet Muallimi	Osman Efendi	-	-
Akaid Türkçe Usul Defteri	Hüseyin Sami Efendi	-	-
Arabî Farisi	Abdülhekim Efendi	-	-
Hesab Muallimât Fenniye Cebir Müsellest Muallimi	Ahmed Ferid Efendi	-	-
Resm ve Hüsn-i Hatt Muallimi	Cemil Efendi	-	-
Ermenice Muallimi	Avadis Efendi	Saniye	-
Katib ve Mübâyaa Memuru Muallimi	Ali Galib Efendi	-	-
Anbar ve Debboy Muallimi	Ali Efendi	-	-
Tabîb	Yusufaki Efendi	-	-
İmam	Mehmed Efendi	-	-

Kaynak: H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1031-1032.

Tablo 110: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1901 (H. 1319)

Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1901 (H. 1319)			
Memuriyet	İsimleri	Rütbe	Tarihi
Mekteb Müdürü ve Kimya ve Hendese ve Mevalid Muallimi	Hazım Efendi	-	-
Fransızca ve Kitâbet-i Resmîye Muallimi	Ahmed Feyzi Efendi	Salise	-
Muavin-i Evvel ve Hikmet-i Fransızca Kozmografya ve İlm-i Eşya Muallimi	Ahmed Kemal Efendi	-	-
Muavin-i Sani Usul-i Fetri (?), Akaid Edebiyat ve Türkçe Muallimi	Hasan Efendi	-	-
Muavin-i Salis ve Kavanin, Tarih, Cebr-i müsellest ve Hıfzı'l-sihha Muallimi	Osman Efendi	-	-
Akaid, Türkçe ve Ahlak Muallimi	Hüseyin Sami Efendi	-	-
Arabi Farisi	Abdülhekim Efendi	-	-
Hesab-ı servet ve Coğrafya	Ahmed Ferid Efendi	-	-

Resm ve Hüsni Hatt Muallimi	Cemil Efendi	-	-
Ermenice Muallimi	Avadis Efendi	Saniye	-
Katib ve Mübaya Memuru Muallimi	Ali Galib Efendi	-	-
Anbar ve Debboy Muallimi	Ali Efendi	-	-
Tabib	Yusufaki Efendi	-	-
İmam	Mehmed Efendi	-	-

Kaynak: H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 354-355.

Tablo 111: Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1903 (H. 1321)

Adana İdadi Mektebi Görevlileri 1903 (H. 1321)			
Memuriyet	İsimleri	Rütbe	Tarihi
Mekteb Müdürü ve Kimya-i Servet Kavanin ve Fizik Muallimi	Ahmed Hazım Bey	Salise	3 S 1318
Fransızca ve Coğrafya Muallimi	Ahmed Feyzi Efendi	Salise	-
Muavin-i Evvel, Arabî, Farisi ve Usûl Defteri Muallimi	Ömer Lütî Efendi	-	-
Muavin-i Sâni ve İlm-i Eşya ve Türkçe Muallimi	Vasfî Efendi	-	-
Muavin-i Sâlis Mihânîk (?), Mevalid, Kozmoğrafya ve Hendese Muallimi	Kanan Efendi	-	-
Ulum-i Diniyye ve Ahlakıyye Muallimi	Abdülhekim Efendi	-	-
Fransızca ve Coğrafya Muallimi	Asım Efendi	-	-
Resm ve Hüsni Hatt Muallimi	Cemil Bey	-	-
Tarih, Kitâbet ve Usul-i Tahrir Muallimi	İzzet Efendi	-	-
Müsellesat, Hesab ve Cebir Muallimi	Zeki Efendi	Saniye	0
Ermenice Muallimi	Avadis Efendi	-	-
Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiyye Muallimi	Edhem Efendi	-	-
Ziraat Şubesi, Mevalid Muallimi	Ahmed Hazım Bey	-	-
Ziraat Şubesi Fenn-i İnşa Muallimi	Ahmed Feyzi Efendi	-	-
Ziraat Şubesi Hayvanat ve Nebâtât-i Ziraiye Muallimi	Civan Efendi	-	-
Ziraat Şubesi, Usul Defteri ve Coğrafya Muallimi	Süleyman Efendi	-	-
Ziraat Şubesi, İlm-i Ahval Cev Ziraat Makineleri Snayi Ziraiye Muallimi	Emin Efendi	-	-
Ameliyat-ı Zirâiye Hendese Dersleri Muallimi	Edhem Efendi	-	-
Servet-i Zirâiyye Muallimi	Sabri Bey	-	-

Kaynak: H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 323-324.

Vilayet genelinde yukarıda da görüldüğü gibi bir tek Adana Sancağı'nda idadi bulunmaktadır. 250 öğrencisi bulunan idadinin 215'i gündüz, 35'i gece eğitim almaktaydı. Gece eğitim alan 35 öğrencinin de 19'u ücretli, 16'sı ücretsizdi. 250 öğrencinin sadece 7'si gayrimüslimdi.

Tablo 112: Vilayet Genelinde Bulunan İdadiler 1902 (H. 1320)

Vilayet Genelinde Bulunan İdadiler 1902 (H. 1320)								
Leyli (Gececi) İdadi								
	Öğrenci Sayısı	Gündüz	Gece	Ücretli	Ücretsiz	Müslüman	Gayrimüslim	Okul Sayısı
Adana	250	215	35	19	16	243	7	1
Mersin	0	0	0	0	0	0	0	0
İçel	0	0	0	0	0	0	0	0
Kozan	0	0	0	0	0	0	0	0
Cebel-i Bereket	0	0	0	0	0	0	0	0
Toplam	250	215	35	19	16	243	7	1

III. 1. 1. 6. Dârümuallimin

Osmanlı'da modern eğitimin gelişmesinde karşılaşılan en büyük güçlüklerden birisi öğretmen yokluğu idi. Önceleri bu sorun medrese mezunlarının öğretmen olarak atanmasıyla giderilmeye çalışılmıştır. Fakat bu durum, modern eğitim anlayışına sahip olan maarifçiler tarafından yadırganmıştır. Çünkü bu okullara ve yeni öğretime karşı olan medreselileri Dârümualliminlere öğretmen olarak atamak, modern eğitime geçişi zorlaştırıyordu. Bu durumunu düzeltmek ve yeni açılan rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla 16 Mart 1848 tarihinde İstanbul'da “*Darümuallimin*”, “*Darümuallimin-i Rüşdi*” adıyla bir öğretmen okulu açılmıştır.⁴⁷⁵

1869 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ne göre, okulların her seviyesi için öğretmenler yetiştirmek amacıyla Darümuallimin okulları kurulması kararlaştırılmıştır.⁴⁷⁶ Nizamname, Darümuallimleri idadi, rüşdi ve sıbyan aşamalarında sıraladığından okullar, bu adlarda üçer şubeye ayrılmış ve her şube için de ayrı programlar oluşturulmuştur.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ Kodaman, a.g.e., s. 145.

⁴⁷⁶ Umut Kaya, “Dârümuallimîn İle İlgili Bir Nizamname Layihası Ve Dârümuallimîn'e Giriş Sürecinde Bir İmtihan”, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 5, Ekim 2012-Mart 2013, s.37.

⁴⁷⁷ Sakaoğlu, a.g.e., s.79.

1894 (H.1312) tarihli AVS'ye göre Adana Sancağı'nda 1 Darülmuallimin bulunmaktaydı. 5 öğrencisi bulunan okulun İbtidai Şubesi Muallimi Halil Efendi'ydi ve bir de hademe görev yapmaktaydı.⁴⁷⁸ Darülmuallimin'de 1899 (H. 1317)'da 3, M. 1900 (H. 1318)'de 2,⁴⁷⁹ M. 1902 (H.1320)'de 2,⁴⁸⁰ M.1903 (H. 1321)'de 10 öğrenci bulunmaktaydı ve bu tarihler arasında Darülmuallimin'in Muallimi Hasan Saib Efendi'ydi, okulda bir de hademe görev yapmaktaydı.⁴⁸¹

Fotoğraf 6: Adana Dârülmuallimin İzçileri

“Adana Darülmuallimin izcilerinin şehrimizi ziyaretleri hakkındaki tafsilatını gazetemizle takib ettik. Bu karedeki resim izci gençlerin Evkâf-ı Hümâyûn Müzesini ziyaretleri esnasında alınmıştır. Ortalarında kendilerini nezaret namına sevk ve idareye memur olan Ziya Bey Efendi'nin resimleri bulunmaktadır.”
Kaynak: Tanin Gazetesi, 18 Temmuz 1914.

III. 1. 1. 7. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi

Islahhaneler diğ er adıyla sanayi mektepleri birkaç işlevi yerine getirmek üzere açılmışlardı.

Mekteplerin bu işlevlerini Bekir Koç şu şekilde belirtmiştir:

⁴⁷⁸ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 131.

⁴⁷⁹ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 831; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 929; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.1032; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 104; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 355; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 324.

⁴⁸⁰ H.1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, EK.

⁴⁸¹ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 831; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 929; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.1032; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 104; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 355; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 324.

İlk ve en önemli işlevleri, ülkenin gittikçe kötüleşen sosyo-ekonomik durumunun ve özellikle Osmanlı topraklarına yapılan göçlerin mağdur ettiği 5–13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların sokaklardan alınarak, devletin kontrolünde ve sağlıklı bir ortamda büyütülmesinin sağlanmasıydı. Kuruluş ve yaygınlaşmalarını belirleyen ikinci işlevi, sosyal kaygılarla beraber ilerleyen kalkınma çabalarıydı. Zira çocukların eğitim görecekları süre boyunca hem temel düzeyde okuma-yazma öğrenmeleri sağlanıyor, hem de deri işleme, terzilik, kunduracılık gibi popüler mesleklerde kalfalık düzeyinde eğitim veriliyordu. Üçüncüsü, ıslahhaneler küçük suçluları da barındırdığından, çocukların cezalarını emsalleriyle birlikte kurumun kazandıracağı nitelikleri alarak çekmeleri sağlanıyordu. Dördüncüsü, Müslüman ve gayr-i Müslimlerin bir arada eğitim görecekları karma eğitim sistemine geçişte önemli bir misyon üstleniyorlardı.⁴⁸²

1868 yılından itibaren ıslahhaneler, açıldıkları vilayetin sanayi mektebi durumuna yani mesleki okullara dönüşmeye başlamışlardır. Ancak gelişimleri istenilen düzeyde olmayan sanayi mekteplerinin bir kısmı ekonomik sıkıntılar nedeniyle kapanmıştır. 1890’larda ise mekteplerin yeniden iyileştirilmesine karar verilmiş ve bu girişimlerde başarılı olmuştur. Kapanan mektepler Sultan Abdülhamit’in adına itafen “Hamidiye” unvanıyla yeniden öğrenci almaya başlamış ve mekteplerin sayısı giderek artmıştır.⁴⁸³

Adana Vilayeti’nde sadece Adana Sancağı’nda bir tane ıslahhane bulunmaktaydı ve ıslahhanenin memurları Abdülkadir Efendi, Arifzâde Ömer Efendi, Merakizâde Ahmed Ağa, Kamışlızâde Kirkor Ağa ve İğnecizâde Melkon Ağa idi. İslahhanede terzilik, kunduracılık, kilimcilik ve çulhacılık sanatlarında eğitim alan 94 öğrenci vardı.

⁴⁸² Bekir Koç, “Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, 2007, s.114.

⁴⁸³ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 138-139.

Tablo 113: Vilayet Islahhane Komisyonu ve Vilayet Islahhanesi Görevlileri

Vilayet Islahhane Komisyonu		
Abdülkadir Efendi Arifzâde Ömer Efendi Merakizâde Ahmed Ağa Kamışlızâde Kirkor Ağa İğnecizâde Melkon Ağa		
Vilayet Islâhhânesi		
Memurlar	Sanayi Ustaları	Öğrenciler
Memur Hâfız Kenan	Terzi Ustası Kiforak Birinci Kalfası Bedrus Efendi	32
Kâtib Ahmed Efendi	İkinci Kalfası Manok	
Türkî Hocası Nuh Efendi	Kunduracı Ustası Ekseni Birinci Kalfası Abdullah	23
Ermeni Hocası Kiforak Efendi	İkinci Kalfası Mehmet Çavuş	
	Kilimci Ustası Mehmed Ağa	13
	Çulha Ustası Mustafa	10
	Henüz Okumakta Olan	12
	Der-sa'âdete Gönderilen	04
Toplam		94

Kaynak: H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 42.

Islahhane “*Hamidiye Sanayi Mektebi*” olarak yeniden şekillendirilmiştir.⁴⁸⁴

Hamidiye Sanayi Mektebi devletin, halkın yardımlarıyla ve ticaret, ziraat ve sanayi odası tarafından 9 Ağustos 1898 (H. 1316)'de açılmıştır. Her sene 25 öğrenci alınmak üzere mektep mevcudunun beş senede 125'e çıkarılması hedeflenmiştir. Öğrencilerin “*hadd-ı layıkına*” çıkması yani istenilen dereceye gelmesi durumunda musiki ve bir iki sanat dalının da eğitim programına ekleneceği salnâmede şöyle belirtilmiştir:⁴⁸⁵

Ders için sabahları san'attan evvel bir sâ'at ve akşamları yemekten sonra iki sâ'at tahsis edilmiştir. Mektebe 'âid ba'zı husûsî ta'limât ve mukarrerât varsa da nizâmnâme-i esâsîsi desturda münderîc islahhaneler nizâmnâmesidir. Adana Hamidiye Mekteb-i Sanâyi'i beşinci sene-i devriyesi hâtıra-i mu'azzezisi olmak üzere vilayet-i celilenin mu'âvenet ve 'inâyeti ve âhâlinin i'ânât-ı himmetkârâneleriyle Adana Ticaret, Zirâ'at ve Sanâyi' Odası tarafından 1316 senesi Ağustosun Dokuzuncu gübü te'sîs ve küşâd edilmiş ve nâm-ı 'âlî-i hümayûna izâfetle tevsîmi lutfen makrûn-ı müsâ'ade-i seniyye-i cihânbâni olmuştur. Beher

⁴⁸⁴ Özlem Karsandık, “Maarif Salnâmelerine Göre Adana Sancağı'nda Eğitim-Öğretim (H.1316-1321/M.1898-1903)”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:30, Sayı:50, Ankara, 2011, s.162.

⁴⁸⁵ H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 358-359.

sene yirmi beş talebe alınmak üzere mekteb mevcûdunun beş sene yüz yirmi beşe iblâğı mukarrerdir. Talebenin hadd-i layıkına iblâğı halinde musîki ve daha bir iki san'at ilâve edilecektir. Fî 24 Kânûn-ı Sâni 1316

Maarif Salnâmeleri'nde Adana Sanayi Mektebi'nin ders programları da verilmiştir. Buna göre öğrenciler beş yıl boyunca şu dersleri almaktaydı:

Tablo 114: Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Ders Cetveli

Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Ders Cetveli				
Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene	Beşinci Sene
Elifba (Kıraat ve İmlâ)	Sarf-ı Osmanî Kavaid-i İbtidaiye	İlm-i Hâl	Vazaif-i Diniye ve Ahlak	Tarih ve Ahlak (Muhtasar)
Hesâb-ı Zihni	Hüsn-i Hatt	Kavaid-i Lisâniye ve İmla	Hendese Sutuh ve Ecsam	Muhtasar Coğrafya-yı Umumi
İlm-i Hal (Muhtasır)	İlm-i Hal	Hüsn-i Hatt	Fransızca Elifba ve Kıraat	Makine (Muhtasar)
Farisi (Talim-i Farisiden Bir Miktar)	Hesâb (İmâl-i Erbaa)	Hesab (Kesr-i 'Âdi ve A'sâri)	Arabi (Sarf)	Hükümet (Muhtasar)
-	Hendese-i Hattiyeye	Hendese (Hendese-i Resmiye)	Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası	Fransızca (Kıraata Devam)
-	Farisi (Usûl-i Fârisi)	Fârisi	Kavaid-i Lisaniye ve Kitâbet	Kavaid-i Osmaniye ve Küttâb
-	Resim	Arabi (Mebâdi-i Sarf)	Resim	İmlâ-i Usûl Defteri
-	-	Resim	-	Resim
İdare Heyeti ve Talimiye				
Memuriyet		İsimleri		Rütbe
Nâzır ve Meclis Reisi		İbrahim Rasıh Efendi		-
Müdür		Abdurrahim Efendi		Saniye
Muavin		İhsan Fikri Efendi		-
Muhasebe Memuru		Muhtar Efendi		-
Muhasebe Katibi		Abdurrahim Efendi		-
Mübayaa Memuru		Hayri Efendi		-
Muallim		İhsan Efendi		-
Muallim		Şevki Efendi		-
Muallim		Sadi Efendi		-
Mubasır		Mehmed Efendi		-
Talebe: Aded 85		Hademe: Vesaire Aded: 10		-
İdare Meclisi				
Memuriyet		İsimleri		Rütbe
Reis		Ticâret Ziraat ve Sanayi Odası Reis-i Evveli ve Meclis İdare Vilayet		-

	Azasından İbrahim Efendi	
Aza	İstinaf Hukuk Mahkemesi Azasından Debbağzade Hacı Ali Efendi	-
Aza	Eşrâftan Tekelizade Osman Bey	-
Aza	Belediye Reisi Hacı Bey Zade Kadri Efendi	Salise
Aza	Mektubi Kaleminden Süleyman Efendi	Salise
Aza	İstinaf Mahkemesi Azasından Kuzema Simon Oğlu Hacı Efendi	-
Aza	Ticaret Odası Azasından Buber Oğlu Yuvanaki Efendi	-
Aza	Ticaret Odası Azasından Şahbazyan Manok Efendi	-
İmalat İdaresi		
Memuriyet	İsimleri	Rütbe
İmalat Memuru	Muhtar Efendi	-
İmalat Kâtibi	Emin Efendi	-

Kaynak: H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 327-329.

1900-1902 (H. 1318-1320) tarihli AVS'ye göre mektebin meclis ve idare heyeti görevlileri tabloda yer almaktadır.

Tablo 115: Hamidiye Sanayi Mektebi Görevlileri 1900 (H. 1318)

Hamidiye Sanâyi' Mektebi Görevlileri 1900 (H. 1318)	
Mekteb Meclisi	
Re'îs	Nazır Ali Sadi Efendi
Â'zâ	Belediye Re'îsi İbrahim Efendi
Â'zâ	Ticâret Odası Re'îs-i Sânisî Hacı Osman Bey
Â'zâ	Mekteb Mdürü Abdürrahim Efendi
Â'zâ	Eytam Müdürü Süleyman Efendi
Â'zâ	Buber Yuvanaki Efendi
Â'zâ	İlyas Türkman Efendi
İdare Heyeti	
Nazır	Kerkerizade Ali Sadi Efendi
Müdür	Abdürrahim Efendi (Sâniye)
Kâtib ve Fahri Muallim	Ahmed Muhtar Efendi
Muallim-i Fahri	İhsan Fikri Efendi
Muallim	Şevki Efendi
Demirci Ustası	Mehmed Usta
Marangoz Ustası	Ermenak Usta
Kunduracı Ustası	Serkes Usta
Terzi Ustası	Rupen Usta
Anbâr ve Mübayaa Memuru	Vasil Efendi
Aşçı	Ruşen Ağa
Hademe Nefer 2	Talebe 'Aded 62

Kaynak: H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 98.

Tablo 116: Hamidiye Sanayi Mektebi Görevlileri 1902 (H. 1320)

Hamidiye Sanâyi Mektebi Görevlileri 1902 (H. 1320)		
Nâzır- Umumi Vali-i Âli-i Vilayet Bahri Paşa		
Nazır-ı fahrî İbrahim Rasih Efendi		
Mekteb Meclisi		
Re'îs	Nazır- Fahri İbrahim Efendi	
Â'zâ	Debbağzade Hacı Ali Efendi	
Â'zâ	Hacı Osman Bey	
Â'zâ	Belediye Reisi Kadri Bey	
Â'zâ	Müdür Abdurrahim Efendi	
Â'zâ	Mektubi Kalemi Hulefasından Süleyman Efendi	
Â'zâ	Büberoğlu Yuvanaki Efendi	
Â'zâ	Teodos Efendi	
Â'zâ	Şahbazyan Manuk Efendi	
İdare Heyeti		
Müdür-i Umumi	Abdurrahim Efendi (Saniye)	
Müdür Muavini ve Muallimi	İhsan Fikri Efendi	
Muhasebe ve İmalat Memuru	Ahmed Muhtar Efendi	
Muhasebe Katibi	Abdurrahman Efendi	
İmalat	Emin Efendi	
Mübayaa Memuru	Hayri Efendi	
Muallim Şevki Efendi	Diğeri Abdülkadir Efendi	
Marangoz Ustası	Vehbi Efendi	
Tesviyesi	Kadri Efendi	
Tornacı	Faik Efendi	
Ocakçı	Petro Efendi	
Arabacı	Ohan Usta	
Terzi Ustası Begos Efendi	Muavini Vayis Usta	
Kunduracı Ustası Usta Luka	Muavini Bünyamin Kalfa	
Hademe 8		
	Şakirdan	
Müslim	Gayr-ı Müslim	Yekûn
66	15	81

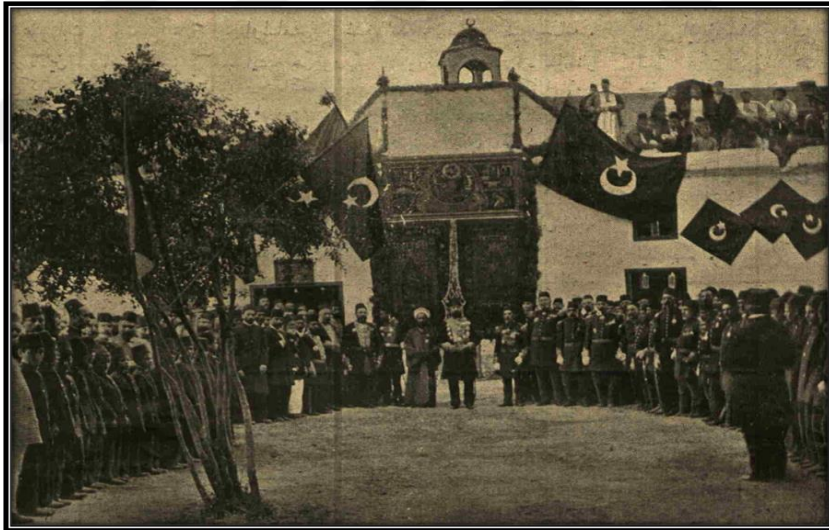
Kaynak: H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 93-94.

Fotoğraf 7: Adana Sanayi Mektebi Öğrencileri 8 Kasım 1900

Kaynak: (Servet-i Fünûn, No:504 g:084) <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/39-40.jpg?width=850>

Fotoğraf 8: Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin Açılış Töreni 8 Kasım 1900

Kaynak: (Servet-i Fünûn, No:504 g:084) <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/41-42.jpg?width=850>

III. 1. 1. 8. Gayrimüslim Okulları ve Yabancı Okullar

Gayrimüslimler her zaman imtiyazlı bir şekilde yürüttükleri iktisadi ve ticari faaliyetlerden elde ettikleri zenginliği, Tanzimat'ın ilanından sonra eğitim alanına

aktarmaya başlamış ve eğitim alanında önemli mesafeler almışlardır.⁴⁸⁶ 1860'tan sonra düzenlenen millet nizamnameleri ve *1869 Maarif Nizamnamesiyle* okullarda gayrimüslim öğrencilerin Müslüman öğrencilerle karışık halde okumasına izin verildiği gibi gayrimüslimlerin ayrı okul açmasına da izin verilmiştir. Gayrimüslimler, İstanbul ve taşra vilayetlerinde çok sayıda okul açmışlar ve eğitim faaliyetlerini kendi görevlileriyle yürütmüşlerdir.⁴⁸⁷ Bu haklar doğrultusunda gayrimüslimler, Adana Vilayeti'nde de eğitim kurumları açmıştır.

19. yüzyılın sonunda Osmanlı topraklarında gayrimüslimler dışında İngiliz, Fransız, Alman, Amerikan, Rus ve İtalyanların kurmuş oldukları *Yabancı Devlet Okulları* da açılmaya başlanmıştır.⁴⁸⁸ Bu okulların açılma amacı ilk etapta Osmanlı'da yaşayan yabancıların kendi dillerini ve kültürlerini unutmama isteğiydi. Ancak bu amaç değişmiş ve okulların birçoğu siyasi faaliyet gösteren kurumlara dönüşmüşlerdir.⁴⁸⁹

1894 (H. 1312) tarihli vilayet salnâmesine göre Adana Sancağı'nda 15 gayrimüslim mektebi bulunmaktaydı.

⁴⁸⁶ Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 90; Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim...*, s. 218.

⁴⁸⁷ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim...*, s. 218; Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2007, s.95

⁴⁸⁸ İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: III, s. 653.

⁴⁸⁹ İlnur Haydaroglu, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullarda Denetim ve Cumhuriyet Dönemine Yansımaları*, *Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt: XXV, Sayı: 39, s.151.

Tablo 117: Gayrimüslimlere Ait Okullar

Gayrimüslim Ait Okullar			
Han Kurbu Mahallesi Rum İbtidâi Mektebi			
Muallim-i evvel Teodor			
Muallim-i sâni Teodor Lesteroidi			
Muallim-i Sâni Hristos			
Han Kurbu Mahallesi Rum Kilisesi İnâs Mektebi			
Muallime-i Evvel Marini Vebringon			
Karaköy Rum İbtidâi Mektebi			
Muallimi			
Tepebağ Mahallesi Amerika Misyoner İnâs Rüşdiye Mektebi			
Muallime-i Evvel Elizabet Vöb	Diğeri Meyri Vöb		
Muallime-i Evvel Rahel	Diğeri Yebrus		
Diğeri Mira	Diğeri Aygöl		
Diğeri Anjelin	Diğeri Buleksi		
Diğeri Sara	Diğeri Henazanet		
Tepebağ Mahallesi Amerika Misyoner İbtidâi Mektebi			
Muallime-i Evvel Güliçabent Karabet			
Durmuş Fakı Ermeni Protestan Rüşdi ve İbtidâi Mektebi			
Muallim-i Evvel Kazaryan ve Sara ve Maryam ve Nazlı			
Öğrenci Sayısı: 156			
Çorak Mahallesi Abkaryan Ermeni İdâdi ve Rüşdiye Mektebi			
Muallim-i Evvel Serkes ve Viran ve Nezret ve Ohannes Ve Ohan			
Öğrenci Sayısı: 150			
Hızırilyas Mahallesi Meryem Ana Yukarı Ermeni Mektebi			
Muallim-i Evvel Kirkor Ermenek Ohannes Bedrus			
Öğrenci 300			
Hızırilyas Mahallesi Kazzaz Markar Ermeni Mektebi			
İbkaryan Mektebi Muallimleri Tarafından Tedris Olunmaktadır.			
Öğrenci 100			
Atik Protestan Kilisesi Mektebi			
Muallim-i Evvel Karabet Abraham Haço			
Öğrenci 114			
Ermeni Katolik Kilisesi Mektebi			
Muallim-i Evvel Kuyurnona Kuyurastanpane			
Öğrenci 140			
Ermeni Katolik Zükür Mektebi			
Muallim-i Evvel Kiforak Margosyan			
İstefanus Kilisesi İnâs Mektebi			
Muallim-i Evvel	Perayun	Karistelin	Virjini
Panusba	Karabet	Aygöl	Bağdesaryan
Pervanet	Agob	Maryum	
Öğrenci 400			

Kaynak: H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 138-141.

Gayrimüslim okullarıyla ilgili, maarif salnâmelerinde okullarının hangi cemaate ait olduğu, açılış ve ruhsat tarihi gibi bilgiler de verilmiştir. Buna göre 1898-1901

(H. 1316-1319) tarihleri arasında Adana Kazası'nda bulunan 4'ü Ermeni, 2'si Ermeni Protestan olmak üzere 6 mektepte bulunan öğrencilerin sayıları, okulların açılış ve ruhsat verilme tarihleri, müdürleri tablo 118'de ayrıntılı olarak verilmiştir.

Tablo 118: Gayrimüslim Ait Okullar

Gayrimüslim Ait Okullar									
Sancak	Kaza	Okulun ismi	Okulun Bağlı Olduğu Cemaat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Mesul Müdür	Okulun Derecesi	Öğrenci Sayısı		Açılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
						Erkek	Kız		
Adana	Adana	Ermeni Mektebi	Ermeni	Serkes Efendi	İdadi	150	0	1875/1292	1893/1310 (Ruhsatnameli)
Adana	Adana	Ermeni Mektebi	Ermeni	Serkes Efendi	Rüşdi	0	500	1887/1304	1893/1310 (Ruhsatnameli)
Adana	Adana	Ermeni Mektebi	Ermeni	Serkes Efendi	Rüşdi	100	0	1890/1307	1893/1310 (Ruhsatnameli)
Adana	Adana	Ermeni Mektebi	Ermeni	Gund Efendi	Rüşdi	65	0	1894/1312	1894/1312 (Ruhsatnameli)
Adana	Adana	Ermeni Protestan Mektebi	Ermeni Protestan	Karabet Efendi	Rüşdi	38	114	1881/1298	1893/1310 (Ruhsatnameli)
Adana	Adana	Ermeni Protestan Mektebi	Ermeni Protestan	Karabet Efendi	Rüşdi	128	0	1881/1298	1893/1310 (Ruhsatnameli)

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 842-843; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 940-941; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1042-1045; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 370-371.

Adana Sancağı'nda Amerikalıların ve Fransızların da okullar açtıkları görülmektedir. 1898-1901 (H. 1316-1319) tarihli Maarif salnâmelerinde yer alan bilgilere göre Adana Kazası'nda Amerikalıların idadi ve rüşdiye derecesinde Amerika Mektebi adıyla 1 okulları, Fransızların idadi derecesinde Cizvit Mektebi adıyla 2 okulları bulunmaktaydı.

Tablo 119: Yabancılara Ait Okullar

Yabancılara Ait Okullar									
Sancak	Kaza	Okulun İsmi	Okulun Mensup Olduğu Cemaat	Namna Ruhsat Verilmiş Olan Sorumlu Müdür	Okulun Derecesi	Öğrenci sayısı		Açılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
						Erkek	Kadın		
Adana	Adana	Amerikan Mektebi	Amerika	Misis Elizabet Van	İdadi ve Rüşdi	27	83	1884/1301	5 Şubat 1309
Adana	Adana	Cizvit	Fransa	Mister Martin (1316) Misis Elizabet Vab (1317-18) Perversiye (1319)	İdadi	0	0	1882/1299	11 Ağustos 1315
Adana	Adana	Cizvit	Fransa	Mister Martin (1316) Misis Elizabet Vab (1317-18)	İdadi	0	0	1890/1307	11 Ağustos 1315

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 844-845; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 942-941; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1044-1045; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 370-371.

1900 (H. 1318) tarihli vilayet salnâmesine göre Cebel-i Bereket Sancağı'nın Bahçe Kazası'nda toplam 180 öğrencili 5 Hıristiyan mektebi vardı.⁴⁹⁰ 1872-1880 (H. 1289-1297) yılları arasında Kozan Sancağı'nın Haçin Kazası'nda 3 Hıristiyan mektebi vardı.⁴⁹¹ 1891-1892 (H. 1308-1309)'de kazada bulunan Hıristiyan mektebi sayısı 10'a yükselmiştir.⁴⁹² 1892 (H. 1309)'de Protestan milletine mensup 1 gündüz ve gece eğitimi veren kız mektebi mevcuttu.⁴⁹³ Maarif salnâmelerine göre ise Sis Kazası'nda Ermeni cemaatine mensup Nim-idadi derecesinde 238 erkek ve 60 kız öğrencisi bulunan Katagikos Mektebi, Haçin Kazası'nda da idadi derecesinde 2 adet Amerika Kerfun Mektebi bulunmaktaydı.

⁴⁹⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 141.

⁴⁹¹ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 89; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 89; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 168; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 137.

⁴⁹² H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 136.

⁴⁹³ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 149.

Tablo 120: Kozan Sancağı'nda Bulunan Gayrimüslimlere ve Yabancılara Ait Okullar

Kozan Sancağı'nda Bulunan Gayrimüslimlere ve Yabancılara Ait Okullar									
Sancak	Kaza	Okulun İsmi	Okulun Mensup Olduğu Cemaat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Sorumlu Müdür	Okulun Derecesi	Öğrenci Sayısı		Açılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
						Erkek	Kadın		
Kozan	Sis	Katogikos Mektebi	Ermeni	-	Nim-İdadi	238	60	Kadim	Ruhsatsız
Kozan	Haçın	Amerika Kerfun Mektebi	Amerika	Mister Tibis	İdadi	0	140	1297	4 Mart 1313
Kozan	Haçın	Amerika Kerfun	Amerika	Mister Martin	İdadi	75	0	1297	4 Mart 1311

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 844-845; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 942-943; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1044-1045; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 370-371.

Vilayet salnâmelerine göre 1891-1900 (H. 1308-1318) yılları arasında Mersin Sancağı Tarsus Kazası'nda 10 adet gayrimüslim mektebi vardı.⁴⁹⁴ Maarif salnâmelerine göre ise Mersin Kazası'nda nim-idadi ve idadi derecelerinde Rum Cemaatine ait 2 Ortodoks mektebi bulunmaktaydı.

Tablo 121: Mersin Sancağı'nda Bulunan Gayrimüslimlere ve Yabancılara Ait Okullar

Mersin Sancağı'nda Bulunan Gayrimüslimlere ve Yabancılara Ait Okullar									
Sancak	Kaza	Okulun İsmi	Okulun Mensup Olduğu Cemaat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Sorumlu Müdür	Okulun Derecesi	Öğrenci Sayısı		Açılış Tarihi	Ruhsat Tarihi
						Erkek	Kadın		
Mersin	Mersin	Ortodoks Mektebi	Rum	-	Nim-İdadi	0	0	Meçhul	Ruhsatsız
Mersin	Mersin	Ortodoks Mektebi	Rum	-	İdadi	0	0	Meçhul	Ruhsatsız
Mersin	Tarsus	Senpol Mektebi	Amerika	Mister Karsti	İdadi	92	0	1302	20 Teşrin-i Sani 1309

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 844-845; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 940-943; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1044-1045; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 370-371.

⁴⁹⁴ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 105; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 196; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 189.

Tarsus Kazası'nda bulunan 92 öğrencili “*Sen Pol*” (*Saint Paul*) *Mektebi*, St. Paul Enstitüsü adıyla New Yorklu iş adamı Elliott Fitch Shepard'ın girişimleri sonucu⁴⁹⁵ 1885-86 (H.1302) yılında açılmıştır.⁴⁹⁶

Fotoğraf 9: St. Paul Enstitüsü Adıyla Kurulan Tarsus Amerikan Koleji

Kaynak: Uğuz ve Öz, *a.g.e.*, s.41.

1902 (H.1320) tarihli AVS'nin ek kısmında yer alan tabloya göre Adana Vilayeti'nde bulunan gayrimüslim okullarının sayısı idadi ve rüşdiye derecesinde 12, ibtidai derecesinde ise 51'di. Bu okullarda okuyan öğrenci sayısı toplamda 4311'di ve bunun 2683'ünü erkek, 1628'ini kız öğrenciler oluşturuyordu.

⁴⁹⁵ “Shepard, Tarsus Kasabasını çok beğenmiş ve burada bir okul açmayı düşünmüştür. Amerika'daki Presbiteryen Board (BFMBC) tarafından desteklenen Shepard'ın çalışmaları sonucunda öncelikle St. Paul Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmuştur. Ardından da bu cemiyetin bünyesinde yer alacak okulun kuruluş sözleşmesi, 1887 yılında New York Senatosu tarafından onaylanmıştır. 14 Kasım 1888 tarihinde Amerika'dan Hariciye Nezareti'ne gelen bir takirde; cemiyetin amacının insaniyete hizmet etmek olduğu vurgulanmıştır. Cemiyet üyelerinin bu amaç doğrultusunda Tarsus ve çevresinde çocuk ve yetimlerin iâşe, talim ve terbiyesi için çalışacakları, bunun için şimdilik 140 çocuk ve yetimin ihtiyacını karşılayacak miktarın sağlandığı belirtilmiştir ve okulun açılması için izin istenmiştir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Uğuz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme...*, s. 342-343.

⁴⁹⁶ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 844-845; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 940-943; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1044-1045; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 370-371.

Tablo 122: Vilayette Bulunan Gayrimüslim Okullarının Sayısı ve Öğrenci Dağılımları 1902 (H. 1320)

Gayrimüslim Okullarının Sayısı ve Öğrenci Dağılımları 1902 (H. 1320)												
Sancaklar	İdadi ve Rüşdi Derecesinde				İbtidai Derecesinde				Toplam			
	Erkek		Kız		Erkek		Kız		Erkek		Kız	
	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı
Adana	343	5	652	2	620	6	70	2	963	11	722	4
Mersin	220	2	250	2	350	10	180	5	570	12	430	7
İçil	0	0	0	0	210	6	120	0	210	6	120	0
Kozan	238	1	60	0	483	7	222	7	721	8	282	7
Cebel-i Bereket	0	0	0	0	219	7	74	1	219	7	74	1
Toplam	801	8	962	4	1882	36	666	15	2683⁴⁹⁷	44	1628	19

Kaynak: H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, Ek.

Aynı tarihte Adana Vilayeti'nde yabancılara ait okul sayısı idadi ve rüşdi derecesinde 7, ibtidai derecesinde 6'ydı. Bu okullarda okuyan öğrenci sayısı toplamda 711'di. Bunun 332'si erkek 379'u kız öğrenciydi.

Tablo 123: Vilayette Bulunan Yabancılara Ait Öğrenci Dağılımları 1902 (H. 1320)

Vilayette Bulunan Yabancılara Ait Öğrenci Dağılımları 1902 (H. 1320)												
Sancaklar	İdadi ve Rüşdi Derecesinde				İbtidai Derecesinde				Toplam			
	Erkek		Kız		Erkek		Kız		Erkek		Kız	
	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı
Adana	120	1	130	2	0	0	0	0	120	1	130	2
Mersin	147	1	110	2	0	0	30	1	137 ⁴⁹⁸	1	130 ⁴⁹⁹	3
İçil	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kozan	0	0	39	1	20	1	45	2	20	1	84	3
Cebel-i Bereket	0	0	0	0	45	2	35	0	45	2	25 ⁵⁰⁰	0
Toplam	267	2	279⁵⁰¹	5	65	3	110	3	332	5	369⁵⁰²	8

⁴⁹⁷ Salnâme 4683 olarak yanlış toplanmıştır asıl toplam 2683'tür.

⁴⁹⁸ Salnâme 137 olarak yanlış toplanmıştır asıl toplam 147'dir.

⁴⁹⁹ Salnâme 130 olarak yanlış toplanmıştır asıl toplam 140'dir.

⁵⁰⁰ Salnâme 25 olarak yanlış toplanmıştır asıl toplam 35'dir.

⁵⁰¹ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 269 olarak belirtilmiştir.

⁵⁰² Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 379 olarak belirtilmiştir.

III. 1. 1. 9. Müslüman ve Gayrimüslim Nüfusun Cinsiyetlere Göre Eğitim-Öğretim Durumu (1901-1902)

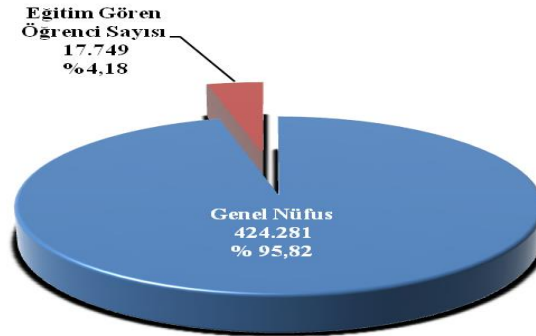
1901 (H. 1319) Maarif Salnâmesi'ne göre Adana Vilayeti'nde nüfus 424.281, eğitim gören öğrenci sayısı ise 17.749'du. Diğer bir ifadeyle toplam nüfusun %4,18 okullarda eğitim almaktaydı.

Tablo 124: Adana Vilayeti'nde Eğitim Gören Öğrenci Bilgileri 1901 (H.1319)

Adana Vilayeti'nde Eğitim Gören Öğrenci Bilgileri 1901 (H.1319)		
Genel Nüfus	Eğitim Gören Öğrenci Sayısı	Öğrencilerin Genel Nüfus Oranı
424.281	17.749	%4,18

Kaynak: H.1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.354; H.1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.323.

Grafik 18: 1901 (H.1319) Yılında Toplam Nüfus İçerisinde Eğitim Gören Öğrenciler

1902 (H.1320) tarihli Adana Vilayet Salnâmesi'ne göre ise vilayetin Müslüman nüfusu 436.242 idi ve bunun 220.599'u erkek, 215.663 kadındı. Vilayette bulunan 436.242 nüfus içinde sadece 43.512 kişinin yani %9,97'sinin eğitim aldığı görülmektedir. Erkek nüfusun yaklaşık %10,01, kızların ise yaklaşık %9,93'ü eğitim almaktaydı. Gayrimüslim nüfus ise 21.261'i erkek, 21.125'i kadın olmak üzere 42.386'dır. Gayrimüslim nüfus içerisinde 4.134 kişi yani % 9,75'i eğitim almaktaydı.

Tablo 125: 1902 (H. 1320) Nüfusuna Göre Eğitim Alan Öğrenci Yüzdeleri

1902 (H. 1320) Nüfusuna Göre Eğitim Alan Öğrenci Yüzdeleri																		
Sanca k	Müslüman									Gayrimüslim								
	Toplam Nüfus			Tahsil Erbabı			Toplam nüfusa göre okuyan nüfus yüzdesi			Toplam Nüfus			Tahsil Erbabı			Toplam nüfusa göre okuyan nüfus yüzdesi		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Adana	15409 4	7779 9	76295	154 41	7811	763 0	5	5	0	12010	603 0	598 0	1210	610	600	28	16	12
Mersin	69760	3550 0	34260	694 0	3520	342 0	15	13	2	4370	222 0	215 0	340 503	125	215	45	26	19
İçel	10656 2	5400 0	52582	107 10	5450	526 0	9	7	2	1481	786	695	149	79	70	42	26	16
Kozan	56311 504	2840 0	27911	561 0	2900	271 0	6	6	0	16923	842 3	850 0	1695	850	845	12	9	3
Cebel-i Bereket	49515	2490 0	24615	481 1	2411	240 0	7	7	0	7602	380 2	380 0	740	380	360	7	5	2
Toplam	43624 2 ⁵⁰⁵	2205 99	21566 3 ⁵⁰⁶	435 12	22092 507	214 20	42	38	4	42386 508	212 61	211 25	4134 509	2044 510	209 0	13 4	82	52

Kaynak: H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, Ek.

Tablo 125’de ayrıntılı bir şekilde verilen değerlere göre vilayet geneline bakıldığında, nüfusla da doğru orantılı olarak, eğitim yoğunluğunun 15.441 (%35,49) öğrenciyle Adana Sancağı’nda daha fazla olduğu görülmektedir. Adana Sancağı’nı 10.710 (%24,61) öğrenciyle İçel, 6.940 (%15,95) öğrenciyle Mersin, 5.610 (%12,89) öğrenciyle Kozan ve 4.811 (%11,06) öğrenciyle Cebel-i Bereket Sancağı izlemektedir.

⁵⁰³ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 340 olarak belirtilmiştir.

⁵⁰⁴ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 56611 olarak belirtilmiştir.

⁵⁰⁵ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 436262 olarak belirtilmiştir.

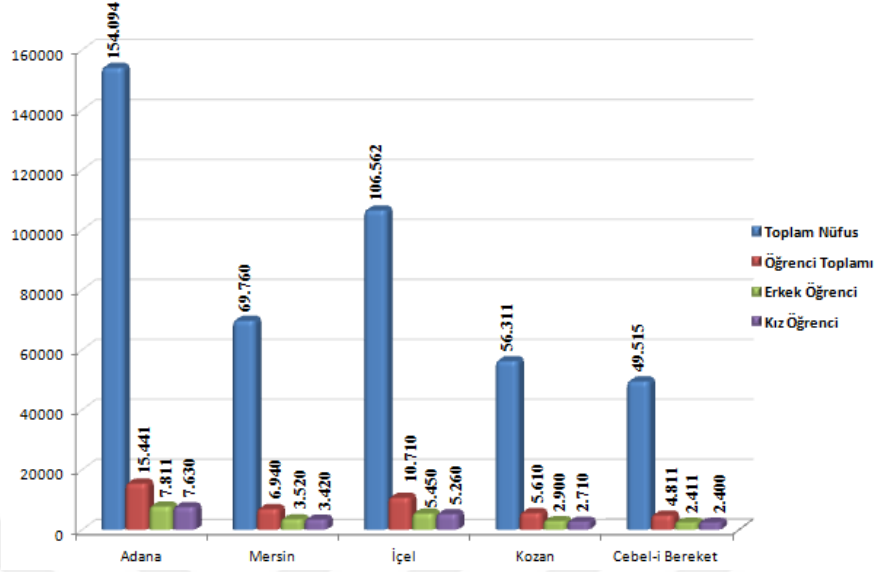
⁵⁰⁶ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 215662 olarak belirtilmiştir.

⁵⁰⁷ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 22091 olarak belirtilmiştir.

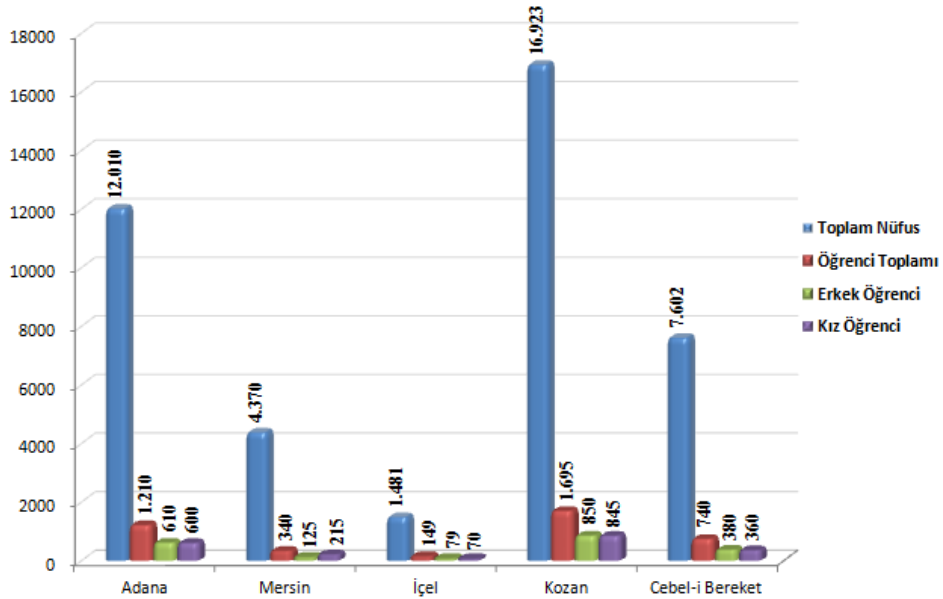
⁵⁰⁸ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 43386 olarak belirtilmiştir.

⁵⁰⁹ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 4234 olarak belirtilmiştir.

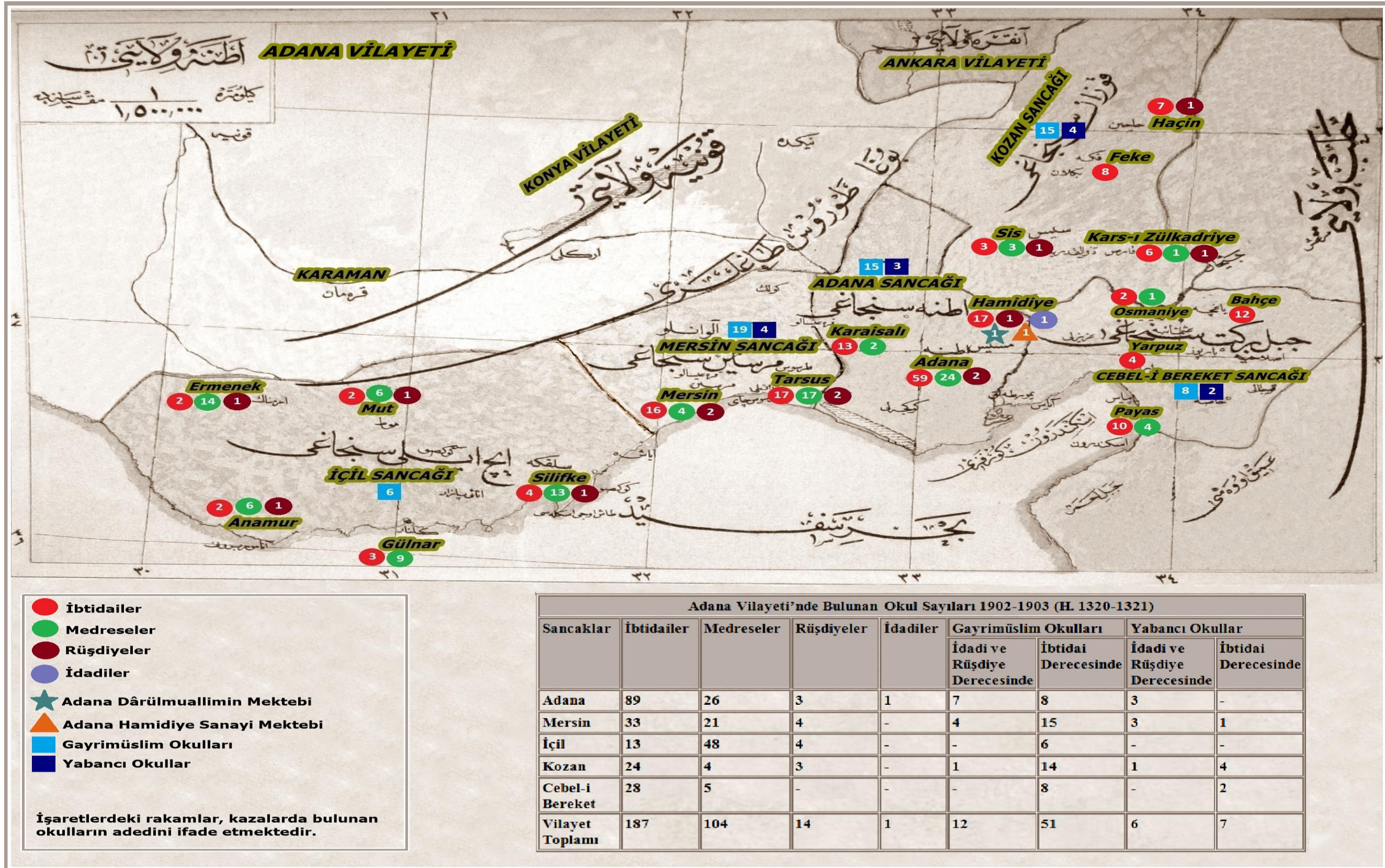
⁵¹⁰ Toplama işlemi yanlış yapılarak, salnâmede 2144 olarak belirtilmiştir.

Grafik 19: Müslüman Öğrencilerin Dağılımı 1902 (H.1320)

Gayrimüslim nüfusta ise eğitim yoğunluğunun, yine nüfusla orantılı olarak, 1.695 (%41) öğrenciyle Kozan Sancağı'nda daha fazla olduğu görülmektedir. Bunu 1.210 (%29) öğrenciyle Adana, 740 (%18) öğrenciyle Cebel-i Bereket, 340 (%8) öğrenciyle Mersin ve 149 (%4) öğrenciyle İçel Sancağı izlemektedir.

Grafik 20: Gayrimüslim Öğrencilerin Dağılımı 1902 (H. 1320)

Harita 10 : Adana Vilayeti'nde Bulunan Okul Sayıları 1902-1903 (H. 1320-1321)

Kaynak: 1903 (H. 1321) Tarihli Maarif Salnâmesi ve 1902 (H. 1320) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi Verilerinden Hazırlanmıştır.

III. 2. Matbaa ve Gazeteler

Vilayetlerin oluşturulması sürecinde, kültür alanında yapılan en önemli atılım, şüphesiz ki, her vilayet merkezinde kendi ihtiyaçlarını karşılamak için bir matbaanın açılmasıydı.⁵¹¹ Bu matbaaların kurulması Türkiye’de basılı eserler alanında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.⁵¹²

Valilik bünyesi içinde açılan bu matbaalarda öncelikle valiliklerin ihtiyacı olan “matbu evrak” basılmıştır.⁵¹³ Ayrıca bu matbaalarda özel kişilerin de yayın yapmalarına izin verilmiştir. Bunun sonucu olarak, matbalarda vilayet salnâmeleri, dini, edebi ve bilimsel eserler, takvimler basıldığı gibi valilik adına resmi vilayet gazeteleri de basılmıştır⁵¹⁴

Vilayet gazetelerinde padişahla, tayin, atama, yükselmelerle ve yeni yasa düzenlemeleri hakkında haberlere öncelikle yer almıştır. Bunların dışında vilayette sürdürülen (demiryolu, yol, telgraf hattı yapımları, sağlık konuları, hacıların gidişi, et ekmek fiyatları, şiddetli yağmur ya da kar yağışları, bazı zabıta olayları, yabancı konsolosların gezileri ve az sayıda dış haberler) çalışmalar hakkında da yazılar yayınlanmıştır.⁵¹⁵ Vilayet gazetelerinde bazen şiirlere, inceleme ve araştırma yazılarına ve tarih çalışmalarına dair yazılara da yer verilmiştir. Bunlar dışında gazetelerde bulunan yazıların bir bölümü de İstanbul gazetelerinden alınmıştır.⁵¹⁶

Adana Vilayeti’nde de 5 Mart 1873’te yılında “Seyhan” isminde Türkçe-Ermenice olarak resmi vilayet gazetesi yayımlanmıştır. Adının altında “*Menafi-i*

⁵¹¹ Bülent Varlık, “Yerel Basımın Öncüsü: Vilayet Gazeteleri”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, s. 99; Orhan Koloğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*, İletişim Yayınları, 1994, İstanbul, s. 21; Atilla Girgin, *Türk Basın Tarihinde Yerel Gazetecilik, İnkılâp*, İstanbul, 2001, s.85; Alpay Kabacalı, *Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa, Basın ve Yayın*, İstanbul, 2000, s. 88-89.

⁵¹² Çadırcı, *a.g.e.*, s. 291.

⁵¹³ Kabacalı, *a.g.e.*, s. 88-89; Varlık, *a.g.m.*, s. 99-100.

⁵¹⁴ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 21; Varlık, *a.g.m.*, s. 99-100.

⁵¹⁵ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 23.

⁵¹⁶ Varlık, *a.g.m.*, s. 101.

vataniyeye ve havadis-i umumiyyeye dair vilayet gazetesidir” ibaresi bulunan gazete Adana Vilayet Matbaası’nda basılmaktaydı.⁵¹⁷

Seyhan’ın çıkarılış nedeni ilk sayısında, özetle şöyle açıklanır:

*Adana’yu halka ve halkı Adana’ya tüm gerçekliği ile gösterebilmek için bu kent, her yerden çok bir yayın aracına muhtaçtır. Adana Vilayeti ülke içinde, yeni bir hava ile seçkin yerini almaya hak kazanmıştır. Bunu gerçekleştirilmesini, yeteneğindeki özün ortaya çıkartılmasını bu gazete üstlenmiş bulunuyor.*⁵¹⁸

4 sayfa olarak çıkan Seyhan Gazetesi’nin 2 sayfası Ermenice olarak yayınlanmış, fakat birkaç sayı sonra Ermenice sayfalar kaldırılmış, gazete tamamıyla Türkçe olarak yayımlanmaya başlanmıştır. Resmi yayın organı “Seyhan”ın çıkarılmasını sağlayan Vali Naşit Paşa’ydı. 1908’e kadar haftada bir kez çıkarılan gazete, Meşrutiyetten sonra bir müddet gündelik olarak çıkarıldıktan sonra 1909 yılında kapanmıştır.⁵¹⁹

Fotoğraf 10: Seyhan Gazetesi (9 Temmuz 1875)

⁵¹⁷ İsmail Tevfik, *Adana Vilayeti Matbuatı*, Hariciye Vekaleti Matbaası, Ankara, 1982, s. 26; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 143; “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 165

⁵¹⁸ “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 165.

⁵¹⁹ Tevfik, *a.g.e.*, s. 26; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 143; “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 165

19. yüzyılda gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler tarafından Adana Vilayeti'nde yayınlanan gazeteler hakkında, incelediğimiz dönemde, salnâmelerde “Seyhan” gazetesi dışında bilgi bulunmamaktadır. Fakat bölgede daha sonraki dönemlerde Tarsus (Tarsus, 1908),⁵²⁰ Yaşasın Ordu (Adana, 11 Eylül 1908),⁵²¹ Şıhab (Mersin, 7 Temmuz 1913),⁵²² Ferda (Adana, 1 Aralık 1918),⁵²³ Papağan (Mersin, 1919-1921),⁵²⁴ Taşili Vilayet Resmi Gazetesi (İçel, 22 Aralık 1923),⁵²⁵ Türk Sözü (Adana, 1 Ocak 1923),⁵²⁶ Halk (Mersin, 6 Nisan 1923)⁵²⁷ Adana Ticaret Gazetesi (Adana, 30 Eylül 1926)⁵²⁸, Altın Öz Gazetesi (Adana, 5 Nisan 1924),⁵²⁹ Toksöz (Adana, 30 Ağustos 1924),⁵³⁰ Yeni Mersin (Mersin, 24 Temmuz 1928), Göksu (Silifke,1928), Adana Postası, (1920-1921),⁵³¹ Toros (1919), Kilikya (1919), Hayista (1919)⁵³² gibi birçok gazete yayınlanmıştır.

1876/1877 (H.1293-1294) tarihli salnâmede verilen “*Vilayette tab' ve neşr olunan gazetelerin yevm-i hurûclarını gösteren cetvel*” başlıklı tabloda, vilayete ait olmayan ama vilayette basılan gazetelerin hangi vilayetlere ait oldukları, isimleri, yayın günleri ve ücretleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca tabloda “ *İş bu gazetelere*

⁵²⁰ 1925-26 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s.572; 1927-28 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s.1204.

⁵²¹ Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Katalogu*, 1828-1928, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 2000, s. 926

⁵²² Bozkurt, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s.88.

⁵²³ Tevfik, *a.g.e.*, s. 19-20; “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*. s. 166.

⁵²⁴ Gündüz Artan, *Mersin Basın Tarihi*, Mersin Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Mersin, 1996, s. 12-13.

⁵²⁵ 1928-29 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 352.

⁵²⁶ Tevfik, *a.g.e.*, s. 7-8; “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 166.

⁵²⁷ Tevfik, *a.g.e.*, s. 21; “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 166.

⁵²⁸ Tevfik, *a.g.e.*, s. 21; 1927-28 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 399.

⁵²⁹ Tevfik, *a.g.e.*, s. 17.

⁵³⁰ “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 167; Tevfik, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁵³¹ “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 166; Tevfik, *a.g.e.*, s. 14.

⁵³² Tevfik, *a.g.e.*, s. 22-29.

abone olmak için Der-Sa'âdetçe merkezleri olan ve Okçular başında bulunan Kırâ'athâne-i Osmanî Müdürü Sarafim Efendi'ye müracaat olunur." ibaresine de yer verilmiştir.⁵³³

Tablo 126: Vilayette Basılan ve Yayınlanan Gazetelerin Yayın Günleri

Vilayette Basılan ve Yayınlanan Gazetelerin Yayın Günleri			
Gazete İsmi	Vilayet İsmi	Günleri	Senelik Ücret Kuruş
Rûznâme-i Vakayi Mısıriyye	Mısır	Salı	85
Yanya	Yanya	Çarşamba	60
Suriye	Şam	Çarşamba	75
Rumili	Manastır	Çarşamba	60
Ankara	Ankara	Çarşamba	40
Kastamonu	Kastamonu	Çarşamba	50
Tuna	Ruşçuk	Çarşamba ve Pazar	70
Aydın	İzmir	Çarşamba ve Cumartesi	100
Hüdâvendigâr	Bursa	Çarşamba ve Cumartesi	100
Girid	Girid	Perşembe	060
Trablusgarb	Trablusgarb	Perşembe	050
Hadikatü'l-ihbâr	Cebel-i Lübnan	Perşembe	100
Envâr-ı Şarkıyye	Erzurum	Perşembe	065
Selanik	Selanik	Perşembe	060
Konya	Konya	Perşembe	060
Trabzon	Trabzon	Perşembe	48
Diyarbakir	Diyarbakir	Perşembe	70
Seyhan	Adana	Cumartesi	50
Fırat	Haleb	Cumartesi	80
?????	Bağdad	Cumartesi ve Salı	100
Edirne	Edirne	Salı	060
Bosna	Bosna	Pazartesi	060
Sivas	Sivas	Pazartesi	052,5
Gayrimüslim Vilayet Gazeteleri			
El-cevâ'ib	Beyrut'ta	On beş Günde Bir	100
El-cennet	Beyrut'ta	Salı ve Cuma	070
Semeratü'l-fünûn	Beyrut'ta	Perşembe	050
Karasinan	İzmir'de	Perşembe	040
İntibah	İzmir'de	Çarşamba ve Cumartesi	100
Zaman	Selanik'te	Pazartesi	060
Âyine	Selanik'te	Pazar	025
Mirtec	Edirne'de	Perşembe ve Pazar	080

Kaynak: H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-141.

⁵³³ "İş bu gazetelerde abone olmak için Der-Sa'âdetçe merkez-i mahsûsaları olan Okçular başında vâki' Kırâ'athâne-i Osmanî Müdürü Sarafim Efendi'ye mürâca'at olunur." Bkz. H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-141.

Adana Vilayeti'nde tek matbaa Adana Sancağı'nda Hükümet Dairesi'nde bulunan "Seyhan" matbaasıydı.⁵³⁴

Tablo 127: Vilayet (Seyhan) Matbaası

Vilayet (Seyhan) Matbaası							
Sancak	Kaza	Matbaanın İsmi	Mahalli	İmtiyaz Sahibi	Türü	Dili	Kuruluş Tarihi
Adana	Adana	Seyhan	Hükümet Dairesinde	Resmi	Taş ve Hurufat	Türkçe	1285

Kaynak: H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 338.

Salnâmelerde diğer sancaklarda matbaa bulunduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Tablo 128: Vilayet Matbaası Görevlileri 1873-1902 (H. 1290-1320)

Vilayet Matbaası Görevlileri 1873(H.1290) ⁵³⁵	
İslâhâne Şâkirdânından	Memur Hacı Abdi Efendi
	Litoğrafya Destigahı
	Basmacı Ali Efendi
	Yamağı Hüseyin Çavuş
	Diğeri Ali Efendi
	Diğeri Ali Efendi
	Diğeri Hüseyin Efendi
	Yamağı Ali Efendi
Vilayet Matbaası Görevlileri 1876 (H.1293) ⁵³⁶	
Memuru Hacı Abdi Efendi	
Litografya Dest-gâhı	Hurûfât Dest-gâhı
Basmacı Hacı Abdi Efendi	Muharrer Ademi Efendi
Yamağı Turan Efendi	Müretteb-i Evvel Badoli Efendi
Ermenice Müretteb-i Şâkirdâniye Kiforak Efendi	Müretteb-i Sâni Hasan Efendi
Diğeri Kirkor Efendi	Müretteb-i Sâlis ve Hurûfât Basmacısı Ali Kemal Efendi
	Yamağı Mehmed Efendi
	Osman Efendi

⁵³⁴ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 45; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 50; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 39; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.59; H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi s. 29; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 51; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 52; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 117; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 95; H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 110; H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 844-845; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.942-943; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1044-1045; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 372; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 338.

⁵³⁵ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 45.

⁵³⁶ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 50.

İdâresi Merkez Vilayete Merbût Nevâhî Müdürleri	Nevâhî Nâ'ibleri
Karataş Müdürü Galib Efendi	Osman Efendi
Misis Müdürü Mustafa Efendi	Ali Efendi
Karsandı Müdürü Halid Efendi	Mustafa Sıtkı Efendi
Sırkıntı Müdürü Mustafa Bey	Ali Efendi
Muhacirin Müdürü Mustafa Efendi	İslam Gazi Efendi
Adana Vilayet Matbaası Görevlileri 1877 (H.1294)⁵³⁷	
Memuru Hacı Abdi Efendi	
Litoğrafya Dest-gâhı	Hurûfât Dest-gâhı
Basmacı Hacı Abdi Efendi	Muharriri Ademi Efendi
Çarhçı Osman Efendi	Müretteb-i Evvel Bedrus Badvi Efendi
Basmacı Ali Efendi	Müretteb-i Sâni Ali Kemali Efendi
Tapcu Muhammed Efendi	Müretteb-i Sâlis Hüseyin Efendi
Ermenice Müretteb Kıyarak Efendi	Diğeri Kirkor Efendi
Merkez Vilayet Tercümânı Cenberli Efendi	
Adana Vilayet Matbaası Görevlileri 1879 (H.1296)⁵³⁸	
Memuru Hacı Abdi Efendi	
Basmacı Hacı Abdi Efendi	Hurûfât Dest-gâhı
Refiki Ali Efendi	Muharriri Ademi Efendi
	Müretteb-i Evvel Hüseyin Efendi
	Müretteb-i Sâni Muhammed Efendi
Topcu Muhammed Efendi	Müretteb Osman Efendi
Merkez Vilayet Tercümânı Cenberli Efendi	
Vilayet Matbaası Görevlileri 1880 (H.1297)⁵³⁹	
Müdürü İzzet Efendi	
Litoğrafya Dest-gâhı	Hurûfât Dest-gâhı
Basmacı İzzet Efendi	Muharrir Ali Bey
Refiki Osman Efendi	Müretteb-i Evvel Hüseyin Efendi
Merdâneci Hüseyin Efendi	Müretteb-i Sâni Muhammed Efendi
	Hasan Efendi
Adana Vilayet Matbaası Görevlileri 1882 (H.1299)⁵⁴⁰	
Müdürü Akif Efendi	
Muharrirler Hakkı Bey ve Mehmed Efendi	
Litoğrafya	Hurûfât
Memur İzzet Efendi	Müretteb-i Ulâ Hüseyin Efendi
Refiki Mehmet Efendi	Müretteb-i Sâni Mehmed Efendi
	Müretteb-i Sâlis Hasan Efendi
	Dest-gâhi Agob Efendi
Adana Vilayet Matbaası Görevlileri 1891 (H.1308)⁵⁴¹	
(Nâzır Mektûbî-i Vilayet)	

⁵³⁷ H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 39.

⁵³⁸ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 122.

⁵³⁹ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 59.

⁵⁴⁰ H. 1299 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 29.

⁵⁴¹ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 51.

Müdür Mektûbî Kalemi Mümeyyizi Zakir Efendi	
Litoğrafya Memuru İzzet Efendi	Muharrir Nazım Efendi
Müretteb Ali Rıza Efendi	Muharrir Mu'âvini Hasan Efendi
Litoğrafya Mu'âvini Ali Efendi	Muvazzi' Baki Efendi
Müretteb Refikî Mustafa Efendi	Çarhçı Şevket Ağa
	Diğeri Mustafa Ağa
Adana Vilayet Matbaası Görevlileri 1892 (H.1309)⁵⁴²	
(Nâzır Mektûbî-i Vilayet)	
Müdür Mektûbî Kalemi Mümeyyizi Zakir Efendi	
Litoğrafya Memuru İzzet Efendi	Muharrir Nazım Efendi
Müretteb Ali Rıza Efendi	Muharrir Mu'âvini Hasan Hüseyin Efendi
Litoğrafya Mu'âvini Ali Efendi	Muvazzi' Efendi
Müretteb Refikî Mustafa Efendi	Çarh Amelesi Hüseyin Ağa
Müretteb Şakirdi Turan Efendi	
Adana Vilayet Matbaası Görevlileri 1894 (H.1312)⁵⁴³	
Nazır Mektûbî-i Vilayet	
Müdür Müslüm Efendi	Muharrir Sadi Efendi
Litoğrafya Memuru İzzet Efendi	Muharrir Mu'âvini İsmail
	Hakkı Efendi
Ser-Mürettib Ali Rıza Efendi	Mürettib Refiki Turan Efendi
Litografya Mu'âvini Şevket	Diğeri Emin Efendi
Efendi	Çarh Amelesi Nuri
Destgâhçı Rıfat Efendi	Ahmed ve Ali Efendiler
Adana Vilayet Matbaası Görevlileri 1900 (H. 1318)⁵⁴⁴	
Nazır	Mektûbî-i Vilayet
Müdür	Zakir Efendi
Ser Muharrir	Ebusüreyya Sami Bey
Muharrir	İlmi Efendi
Muharrir	Sadi Efendi
Abone Kâtibi	Mustafa Efendi
Litoğrafya Memuru İzzet Efendi	Ser Müretteb Ali Rıza Efendi
Litoğrafya Mu'âvini Şevket Efendi	Müretteb Refikî Ahmed Turan Efendi
Destgâhçı Rıfat Efendi	Diğeri Emin Efendi
Muvazzi' Tahsin Efendi	Çarhçı Ahmed ve Nuri Efendiler
Adana Vilayet Matbaası Görevlileri 1902 (H.1320)⁵⁴⁵	
Nâzır Mektubî-i Vilayet	Müdür Zâkir Efendi
Ser Muharrir Ebu's-süreyyâ Sâmi Bey	Muharrir Sa'di Efendi
Muharrir 'İlmi Efendi	Matba'a kâtibi Mustafa Efendi
Latografî Memuru Madalya 'İzzet Efendi Hicaz Latografî Mu'âvini Şevket Efendi Dest-gâhçı Rıf'at Efendi	Ser-Mürettib 'Ali Rıza Efendi Mürettib Refiki Emin Efendi Müvezzi' Sâdık Efendi Çerhçi Nuri Efendi

⁵⁴² H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 52.

⁵⁴³ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 117.

⁵⁴⁴ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 95.

⁵⁴⁵ H. 1902 Tarihli Adana Vilayeti Matbaası, s. 110.

III. 3. Kütüphaneler

Vilayet salnâmelerine göre 1289-1312 yılları arasında Adana Vilayeti'nde bir adet kütüphane bulunmaktadır ve bu kütüphane İçil Sancağı'nın Ermenek Kazası'nda yer almaktaydı.⁵⁴⁶ 1900 (H.1318) tarihli AVS'ye göre ise Ermenek Kazası'nda iki ve Adana Sancağı'nda bir adet kütüphane olduğu belirtilmiştir.⁵⁴⁷ Ancak kütüphanelerin kuruluş tarihleri, kurucuları ve kitap sayıları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.

Maarif Salnâmeleri'nde ise kütüphaneler ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir. 1898-1903 (H.1316-1321) tarihleri arasında Adana Vilayeti'nde 6 adet kütüphane bulunmaktaydı. Bu kütüphanelerden ikisi Adana Kazası'nda, biri Mersin Kazası'nda, ikisi Tarsus Kazası'nda; biri ise Cebel-i Bereket Sancağı'nın Osmaniye Kazası'nda idi.

Adana Sancağı'ndaki kütüphanelerin ikisi de Adana Kazası'ndaydı. Kurucularının isimlerini almış olan kütüphanelerden ilki Çukurmescid Mahallesi'nde yer alan *Fazullah Efendi Kütüphanesi*'ydi ve kütüphanede 156 adet kitap bulunmaktaydı. Diğeri ise Şeyhzade Mahallesi'nde bulunan *Buharalzade Kütüphanesi*'ydi ve kütüphanede bulunan kitap sayısı 371'di. Mersin Sancağı'nda Müftü Mahallesi'nde, Hacı Mehmet Emin Efendi tarafından 1883 yılında kurulmuş *Müftü Kütüphanesi*'nde 80 ve Tarsus Kazası'nda *Hace Ayşe Sıdıka Hanım Kütüphanesi*'nde 400 ve yine Tarsus Kazası'nda Namrun Nahiyesi'nde halk tarafından kurulmuş *Namrun Kütüphanesi*'nde 8 adet kitap vardı. Cebel-i Bereket Sancağı Osmaniye Kazası'nda Hacı Veli Efendi tarafından 1883 (H.1300)

⁵⁴⁶ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 108; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 108; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 129; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 126; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 193; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.121; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 109; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 116; H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 62.

⁵⁴⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71-211.

yılında yaptırılan *Trabzoni Kütüphanesi*'nde ise 80 adet kitap bulunmaktaydı.⁵⁴⁸ Altı kütüphanede toplamda 1095 kitap vardı. Tablo 129'da da görüldüğü üzere bölgenin kitap sayısı bakımından en gelişmiş kütüphanesi Tarsus'ta bulunan Hacı Ayşe Sıdika Hanım Kütüphanesiydi.

Tablo 129: Vilayette Bulunan Kütüphaneler

Vilayette Bulunan Kütüphaneler						
Sancak	Kaza	Kütüphanenin İsmi	Mahalli	Kurucusu	Kitap Sayısı	Kuruluş
Adana	Adana	Fazullah Efendi	Çukur Mescid Mahallesi'nde	Fazullah Efendi	156	-
Adana	Adana	Buharalızade Efendi	Şeyhzade Mahallesi'nde	Baharalızade	371	Kadim
Mersin	Mersin	Müftü	Müftü Mahallesi'nde	Hacı Mehmed Emin Efendi	80	1883 (H.1301)
Mersin	Tarsus	Hacı Ayşe Sıdika Hanım	Müftü Mahallesi'nde	Hacı Ayşe Sıdika Hanım	400	1110
Mersin	Tarsus	Namrun	Namrun Nahiyesinde	Ahali	8	-
Cebel-i Bereket	Osmaniye	Trabzoni	Kasaba İçinde	Hacı Veli Efendi	80	1300

Kaynak: H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.844-845; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 942-943; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1044-1045; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 372; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 338.

III. 4. Dini ve Sosyal Mekânlar

Osmanlı şehirleri, genellikle bir cami etrafında toplanmış medrese, imaret, misafirhane, hastane, hamam, han ve kervansaray, tekke, zaviye, mektep gibi dinî, kültürel ve sosyal mekânlar çevresinde şekillenmiştir. Bu çekirdek kuruluşlar çevresinde oluşturulan evler, dükkânlar, fırın, değirmen, boyahane, pazar yerleri gibi ekonomik ve sosyal ihtiyaçların karşılandığı binaların imarıyla da Osmanlı şehirleri kurulmuştur.⁵⁴⁹

Osmanlı, çeşitli dini ve sosyal grupların birlikte yaşadıkları bir toplumsal yapıya sahip olduğu için Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler yan yana ibadet etme ve

⁵⁴⁸ H. 1316 Tarihli Maarif Salnâmesi, s.844-845; H. 1317 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 942-943; H. 1318 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 1044-1045; H. 1319 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 372; H. 1321 Tarihli Maarif Salnâmesi, s. 338.

⁵⁴⁹ Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Devlet Teşkilatı...*, s. 137.

kendi kültürel yaşama imkânı bulmuşlardır. Osmanlı şehirlerinde yer alan dini mekânlar da bu doğrultuda şekillenmiştir.⁵⁵⁰ Cami, kilise ve diğer dini mekânlar şehirlerde bir arada yer almıştır. Müslümanların, camiler dışında dini ihtiyaçları için kullandığı diğer mekânlar da mescitler, mevlevihaneler, tekke/zaviye ve ziyaretgâhlardır. Gayrimüslimler de kilise, manastır, ayazma gibi dini mekânlarda ibadetlerini ve kültürel faaliyetlerini sürdürmüştür.

Osmanlı'da insanların sosyalleştiği alanlar oldukça kısıtlıydı. Kadın ve erkek toplum içerisinde ayrıldığı gibi kullandıkları mekânlarda ayrılmıştı. Bu durum sosyal mekânlardaki bu kısıtlılığı artırmıştır.⁵⁵¹ Fakat zamanla insanların ortak kullanım alanları da değişmiştir. Gündelik hayatta egemen sembol olan ve erkeklerin dini ve sosyal birliklilik alanları olan camiler ile kadınların en önemli eğlence yeri olan hamamlar yerini mesire yerlerine, çeşmelere, kahvehanelere, gazinolara, meyhanelere, otellere, lokantalara bırakmıştır.⁵⁵² Osmanlı şehirlerindeki sosyal ilişkilerin sürdürüldüğü mekânlar bunlarla sınırlı değildir. Çarşı, pazar, bedesten, han, dükkân, mağaza gibi ticaret alanları da toplumsal etkileşimin başlıca merkezlerdir. Şehrin ekonomik ve sosyal yapısının şekillendiği ve her kesimden halkı buluşturan bu merkezler birer kamusal alan işlevi görmektedir.

Adana Vilayeti'nde de, Osmanlı şehir yapısı karşımıza çıkmaktadır. Neredeyse her Osmanlı şehrinde bulunan cami, medrese, tekke, zaviye, han, hamam, dükkân, pazar yerleri, dükkânlar, mağazalar, oteller ve kahvehaneler gibi halkın ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılayan mekânlar Adana Vilayeti'nde de bulunmaktadır.

⁵⁵⁰ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, (Ed. Güler Eren), C:IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 236.

⁵⁵¹ Gözen Güner Aktaş, *Anadolu'da Toplumsal Yaşamın Mekânsal İzleri*, GSF Sanat ve Tasarım Dergisi, 7, Ankara, 2011, s. 58.

⁵⁵² Aktaş, *a.g.m.*, s. 58; Ekrem Işın, "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 550

III. 4. 1. Dini Mekânlar

Adana Vilayeti'nin nüfus yapısı incelendiğinde, vilayette başta Müslümanlar olmakla beraber Ermeni, Rum, Süryani, Katolik ve Protestanların bir arada yaşadığı görülmektedir. Vilayette Müslümanlardan sonra, ikinci büyük nüfus yoğunluğunu oluşturan Ermenilerdir. Üçüncü büyük gurubu Rumlar oluştururken bunu Katolikler, Protestanlar, Süryaniler ve ecnebi tebaa olarak tanımlanan grup izlemektedir. Buna bağlı olarak Adana Vilayeti'nde bulunan ibadethanelerin ve diğer dini mekânların sayıları da nüfusla doğru orantılı olmuştur. Salnâmeler incelendiğinde Adana Vilayeti'nde cami, mescit, kilise, tekke, ziyaretgâhlar ve türbelerin dini mekânları oluşturdukları görülmektedir.

III. 4. 1. 1. Müslümanlara Ait Dini Mekânlar

III. 4. 1. 1. 1. Cami ve Mescitler

Arapça cem' kökünden türeyen, "toplayan, bir araya getiren" anlamındaki cami,⁵⁵³ cemaatin toplanıp ibadet ettiği bir mekân olarak gündelik hayatın dinsel yaşantısını sembolize etmekteydi. Bu sembol mahalle sınırları içinde oluşan kültürün ana eksenini olduğu gibi mahallenin kurulmasında belirleyici bir öneme de sahipti.⁵⁵⁴

Mescitler ise genellikle mahalle düzeyindeki ibadet yerleriydi. Ayrıca hanlarda, çarşı ve küçük ticarî yapıların içerisinde yer alan mescitler, günlük ibadetlerin yanı sıra, bazı tarikat mensuplarının bir araya gelip ibadet yaptıkları yerlerdi. Mescitler, Cuma ve bayram namazları haricindeki diğer zamanlarda ibadet yapılan, hutbe okunmadığı için minberi olmayan küçük dini mekânlardı.⁵⁵⁵

⁵⁵³ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Cami-Dini ve Sosyokültürel Tarihi", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:7, İstanbul, 1993, s. 46-47.

⁵⁵⁴ Işın, *a.g.m.*, s. 544.

⁵⁵⁵ Celal Esad Arseven, "Mescid", *Sanat Ansiklopedisi*, (2. Baskı), Cilt:3, MEB, İstanbul, 1966, s. 1308.

Adana bulunan cami ve mescitler mahallelerin kurulmasında belirleyici rol oynamışlar ve (Ağcamescid Mahallesi-Cami-i Atık Mahallesi v.b.) genellikle buldukları yere adlarını vermişlerdir.⁵⁵⁶ Ancak salnâmelerde yer alan bilgilerde camilerin ve mescitlerin isimleri, buldukları yerler hakkında bilgiler yerine genel olarak camilerin sayıları verilmekle yetinilmiştir. Buna göre 1870 (H. 1287) yılında Adana Vilayeti'nde 110 cami ve 130 mescit bulunmaktaydı.

Tablo 130: Adana Vilayeti'nde Bulunan Camiler ve Mescitler 1870 (H.1287)

Adana Vilayeti'nde Bulunan Camiler ve Mescitler 1870 (H.1287)			
Kazalar	Cami Sayısı	Kazalar	Mescit Sayısı
Nefs-i Adana	18	Nefs-i Adana	38
Tarsus Kazası	31	Tarsus Kazası	24
Mersin Kazası	1	Mersin Kazası	30
Karaisalı Kazası	27	Karaisalı Kazası	10
Sis Kazası	3	Payas Kazası	10
Beylanköy Kazası	8	Ermenek Kazası	16
Haçin Kazası	3	Mut Kazası	1
Kars Kazası	1	Silifke Kazası	1
Payas Kazası	2	Vilayet Toplamında	130
Osmaniye Kazası	1	-	-
Ermenek Kazası	11	-	-
Anamur Kazası	1	-	-
Gülner Kazası	1	-	-
Mut Kazası	1	-	-
Silifke Kazası	1	-	-
Vilayet Toplamında	110	-	-

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

1873 (H. 1290) tarihli salnâmede yine cami isimleri verilmediği gibi cami ve mescide sayıları da birlikte verilmiştir. Buna göre Adana Sancağı'nda 251, İçil Sancağı'nda 193, Kozan Sancağı'nda 17 ve Payas Sancağı'nda 33 cami ve mescit vardı.

⁵⁵⁶ Yılmaz Kurt ve M. Akif Erdoğan, *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV Adana Evkaf Defteri*, Ankara 2000, s. IXL-LIII.

Tablo 131: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Cami ve Mescitler 1873 (H. 1290)

Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Cami ve Mescitler 1873 (H. 1290)							
Adana Sancağı ⁵⁵⁷		İçil Sancağı ⁵⁵⁸		Kozan Sancağı ⁵⁵⁹		Payas Sancağı ⁵⁶⁰	
Adana Kazası	77	Silifke Kazası	38	Sis Kazası	3	Payas Kazası	12
Tarsus Kazası	75	Ermenek Kazası	39	Haçın Kazası	5	Osmaniye Kazası	13
Mersin Kazası	22	Gülner Kazası	45	Kars Kazası	7	Yumurtalık Nahiyesi	8
Karaisalı Kazası	45	Mut Kazası	46	Beylan Kazası	2	-	-
Karataş Nahiyesi	11	Anamur Kazası	25	-	-	-	-
Karsantı Nahiyesi	5	-	-	-	-	-	-
Sırkıntı Nahiyesi	1	-	-	-	-	-	-
Misis Nahiyesi	4	-	-	-	-	-	-
Muhacirin Nahiyesi	11	-	-	-	-	-	-

1900 (H. 1318) yılında ise vilayet genelinde 223 adet cami olduğu görülmektedir. Fakat Silifke ve Haçın Kazası'nda olduğu gibi cami ve mescit sayılarının birlikte verildiği yerler de olmuştur. Bu nedenle 223 cami ve mescit vardır denebilir.

Tablo 132: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Camiler 1900 (H.1318)

Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Camiler 1900 (H.1318)									
Adana Sancağı ⁵⁶¹		Mersin Sancağı ⁵⁶²		İçil Sancağı ⁵⁶³		Kozan Sancağı ⁵⁶⁴		Cebel-i Bereket Sancağı ⁵⁶⁵	
Adana Kazası	10	Mersin Kazası	1	Silifke Kazası (Cami ve mescit)	35	Sis Kazası	2	İlahiye Kazası	1
Karaisalı Kazası	43	Tarsus Kasabası	7	Anamur Kazası	23	Haçın Kazası (Cami ve mescit)	8	Hassa Kazası	4
				Ermenek Kazası	24	Kars-ı Zülkadriye Kazası	1	Bahçe Kazası	3
				Gülner Kazası	41	Feki Kazası	1	Payas Kazası	15
				Mut Kazası	1			Osmaniye Kazası	3

⁵⁵⁷ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 140.

⁵⁵⁸ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 143.

⁵⁵⁹ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142.

⁵⁶⁰ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 144.

⁵⁶¹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71-73.

⁵⁶² H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 93-96.

⁵⁶³ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 201-219.

⁵⁶⁴ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 150-167.

⁵⁶⁵ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 125-146.

Yukarıda verdiğimiz cami sayıları dışında salnâmelerde az da olsa bazı camilerin isimleri verilmiştir. Bunlar: Sis Kasabası'nda bulunan Hoşkadem Camii,⁵⁶⁶ Anamur Kazası'nda Selçuklu Beylerinden Sultan Alâeddin (Ak Cami) Camii,⁵⁶⁷ Mut Kazası'nda Laal Paşa Camii,⁵⁶⁸ Tarsus Kazası'nda Câmî'ü'l-Nur,⁵⁶⁹ Cami-i Atik, Küçük Minare Camii ve Mersin'de bulunan Müftü Camii'dir.⁵⁷⁰

Cami-i Atik, “Cami-i Köhne, Eski Cami, Yağ Cami, Piri Paşa Cami” olarak da anılmaktadır.⁵⁷¹ Halk arasında Yağ Cami diye anılmasının sebebi, vaktiyle caminin kapısı önünde haftada bir gün yağ pazarı kurulmasıdır.⁵⁷² Hazreti İsa zamanından kalma Ermeni Saint Jacques Kilisesi'nin, Ramazanoğullarından Halil Bey tarafından camiye dönüştürülmesiyle Yağ Cami ibadete açılmıştır. Caminin kitabesinde de Ramazanoğlu Halil Bey'in isteği üzerine 1501 (H. 906) yılında kiliseden camiye dönüştürüldüğü, minaresinin 1552 (H. 960) yılında, medresesinin de 1558 yılında yapıldığı yazılıdır.⁵⁷³ Caminin kible ve sol taraflarında bulunan kubbelerinde de Halil Bey ile sülâlesinden Muhammed Şah ve Mustafa Bey'in mezarları bulunmaktadır.⁵⁷⁴

⁵⁶⁶ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 84.

⁵⁶⁷ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 125.

⁵⁶⁸ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 228.

⁵⁶⁹ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 62-63.

⁵⁷⁰ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 64.

⁵⁷¹ Can Nadir Nadirler, *Anılarda Adana*, Altınkoza Yayınları, 2008, s.8.

⁵⁷² M. Hadi Altay, *Adım adım Çukurova*, Kemal Matbaası Adana, 1965, s.24.

⁵⁷³ “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, s. 159; Nadirler, *a.g.e.*, s.8; Altay, *a.g.e.*, s.24.

⁵⁷⁴ H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 49-50.

Fotoğraf 11: Yağ Cami avlusundaki medrese odaları ve minareden bir görüntü.

Kaynak: Özmen, *a.g.m.*, s. 223.

Küçük Minare Cami, Melik Tahir tarafından yapılmıştır ve Tarsus kasabasının batısında bulunmaktadır.⁵⁷⁵

Vilayette bulunan diğer cami, 1449 (H. 852) tarihinde taştan yapılmış olan *Hoşkadem Camisi*'dir. Memlüklü Sultanı Melükü'l-Zahir Seyfeddin Çakmak'ın beylerinden Emir Abdullah Hoşkadem tarafından inşa ettirilen cami, II. Abdülhamid zamanında büyük çapta yenilenmiştir. Hoşkadem Camii, Çukurova'nın Türkler eline geçtiği ilk yılların eseri olması bakımından Sis Kasabası'nın en önemli tarihi eserlerinden birisidir.⁵⁷⁶

Salnâmede Hoşkadem Cami'sinin yeni tarzda inşa ve tamir edildiği ve İslam cemaati tarafından beş vakit namaz için kullanıldığı belirtilmiştir:

Sis Kasabası'nda Hoşkadem Câmi-i Şerifi bundan dört beş sene evvel taraf-ı müstecmi'ü'l-mecdi ü ve's-şeref-i hazret-i padişahîden ihsân buyrulan mebâliğ-i vafire ile bir tarz-ı nevîn ve dil-nişîn üzere hemen mücedded denilecek derecede inşa ve ta'mîr edilmiş ve evkât-ı hamsede edâ-yı salât eden cemâat-ı İslamiyye tarafından vesîle-i mübeccele ile dahi

⁵⁷⁵ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1293 Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 64.

⁵⁷⁶ H. 1289 Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 84; Çam, *a.g.e.*, s. 341; Altay, *a.g.e.*, s.60.

*izdiyâd-ı ömr ü şevket ve tevâfûr-i şân-ı azamet-i cenâb-ı şehriyâri daavât-ı Hayriye âsârıyla tertîl-i lisân-ı sadakat beyan olunmakta bulunmuştur.*⁵⁷⁷

Fotoğraf 12: Hoşkadem Cami

Kaynak: <http://www.kozan.bel.tr/?/kozan-genel-fotograflar/1>

Akcamî ise Anamur Kazası'na bağlı Çorak Karyesi'nde, Selçuklu Sultanlarından Alaaddin'in inşa ettiği ve kubbe üzerinde bulunan bir camidir.⁵⁷⁸ Mut Kazası'nda bulunan *Laal Paşa Cami* ise Karamanoğulları İbrahim Bey'in emirlerinden Laal Paşa tarafından 1356-1390 yılları arasında yaptırılmıştır.⁵⁷⁹

⁵⁷⁷ H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 157.

⁵⁷⁸ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1293 Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 125.

⁵⁷⁹ Altay, *a.g.e.*, s.143.

Fotoğraf 13: Laal Paşa Cami

Vilayet bulunan diğer bir cami 1579 yılında Ramazanoğulları Beyliği'nden Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Bey tarafından yaptırılan *Ulu Camii* (Cami'-ün-Nur)'dir. St. Piyer Kilisesi'nin kalıntılarının üzerine inşa edilen cami, Türk İslam Sanatının özelliklerini yansıtmaktadır.⁵⁸⁰

Fotoğraf 14: Ulu Camii (Cami'-ün-Nur)

Kaynak: <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/tarsus-ulu-camii>

⁵⁸⁰ Zehra Narin ve Abdullah Sert, *10.000 Yıllık Kent Tarsus*, Zenar Medya, Adana, (Tarih Verilmemiş), s. 59.

III. 4. 1. 1. 2. Muvakkithane

Muvakkitler, namaz vakitlerinin belirlemede kullanılan çeşitli saatleri düzenleyen, bunların ayarlarına ve tamirlerine bakan kişilerdi. Muvakkithaneler de bu saatlerini bakımının yapıldığı yerlerdi. Muvakkithaneler özel bir mekân olarak ilk defa Osmanlılar tarafından kullanılmıştır. Genellikle cami veya mescitlerin müştemilatında bir iki oda şeklinde inşa edilen muvakkithanelerde, çeşitli aletler aracılığıyla belirlenen namaz vakitleri müezzinlere bildirilirdi.⁵⁸¹ Mekanik saatlerin yaygınlaşmasına kadar muvakkitler namaz vakitlerinin tespitini güneş saati, kum saati, su saati veya astronomik bir takım hesaplar aracılığıyla yaparlardı. Medrese öğrenimi görmüş olan muvakkitler ayrıca astronomi, astroloji, matematik, fizik ve takvim gibi konularda da araştırmalar yaparlardı.⁵⁸²

Osmanlı Devleti'nde ilk muvakkithanenin ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmemekle birlikte İstanbul'un fethinden önce bazı şehirlerde muvakkitlerin görev yaptığı bilinmektedir. Fakat muvakkithane bulunup bulunmadığı bilinmemektedir.⁵⁸³ 1290 tarihli salnâme Adana Kazası'nda bir muvakkithane olduğu belirtilmektedir.⁵⁸⁴ Ancak salnamelerde, muvakkithanenin yeri ve burada çalışan kişiler hakkında bilgiler verilmemiştir.

III. 4. 1. 1. 3. Mevlevihane

Mevlevihaneler Mevlana Celaleddin Rumi'nin (1207-73) düşünceleri üzerine kurulan Mevlevilik tarikatına bağlı dervişlerin, zikir ve devran ayinlerini yaptıkları

⁵⁸¹ Salim Aydüz, "Muvakkithane", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 31,TDV, Ankara 2006, s. 413-414.

⁵⁸² Aydüz, *a.g.m.*, s.413-414; Ayla Ödekan, "Muvakkithane", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yem Yayın, s. 1313

⁵⁸³ Ödekan, "Muvakkithane", s. 1313

⁵⁸⁴ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 141.

mekânlardır. Mevlevihaneler genellikle külliye biçiminde yapılırdı ve içlerinde tarikatın öğretisi ve eylemleriyle ilgili özel bölümlerde bulunmaktaydı.⁵⁸⁵

Adana Vilayeti'nde Mevlevihane sadece İçil Sancağı'na bağlı Ermenek Kazası'nda bulunmaktaydı ve harap vaziyette bulunmasına rağmen öğrenciler burada eğitim almaya devam etmişlerdir.⁵⁸⁶

III. 4. 1. 1. 4. Tekke/Zaviye ve Ziyaretgâhlar

Tekke, tarikat mensuplarının barındıkları, ayin ve tören yaptıkları yere verilen addır.⁵⁸⁷ Tekkeler genellikle şeyh, mürit, padişah veya yöneticiler tarafından yaptırılmıştır. Manevi, sosyal ve kültürel birçok hizmetin yürütüldüğü tekkelerde tasavvuf eğitiminin yanı sıra güvenlik ve ticaret gibi konularda da hizmet verilirdi.⁵⁸⁸

Adana'da bulunan tekkeler hakkında kaynaklardan yeterli bilgi bulunmamaktadır. Salnâmelerde Adana'da bulunan tekkelerin sadece sayıları verilmiş, tekkelerin hangi tarikatlara bağlı olduğuna dair bilgilere değinilmemiştir. Vilayet genelinde 1870 (H. 1287) yılında 10, 1900 (H.1318) yılında ise 33 adet tekke olduğu görülmektedir.

⁵⁸⁵ Ayla Ödekan, "Mevlevihane", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Yem Yayın, s. 1209.

⁵⁸⁶ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 87; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 143; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 211.

⁵⁸⁷ Pakalın, *a.g.e.*, s. 445.

⁵⁸⁸ Mustafa Kara, "Tekke", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:40, TDV, Ankara 2011, s. 369.

Tablo 133: Adana Vilayeti'nde Bulunan Tekkeler

Adana Vilayeti'nde Tekkeler 1870 (H.1287)	
Kazalar	Sayısı
Nefs-i Adana	6
Tarsus Kazası	2
Ermenek Kazası	1
Anamur Kazası	1
Vilayet Toplamında	10
Adana Vilayeti'nde Bulunan Tekkeler 1900 (H. 1318)	
Adana Sancağı ⁵⁸⁹	
Adana Kazası	7
Tarsus Kazası	3
Karsantı Nahiyesi	1
Silifke Kazası	2
Ermenek kazası	5
Gülner Kazası	9
Mut Kazası	4
Anamur Kazası	2
Vilayet Toplamında	33

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

Ziyaretgâh ise “ziyaret yeri, türbe, kabir, mezar” anlamlarına gelmektedir.⁵⁹⁰

Kişi ya da toplumlar kimliklerini, geçmişten aldıkları değerler, geleceğe aktaracağı bilgilerle oluşturur. Geçmişten günümüze kalan manevi değerler, gelenek-görenek ve inançlardır. İnançların ve geleneklerin birlikte uygulandığı “ziyarete gitme” geleneği de Adana yöresinin geçmişten günümüze devam ettirdiği manevi kültür değerlerindedir. Ziyaretlerde, yatırların doğüstü gücü bulunduğu ve isterse insanlara yaşarken yaptıkları gibi, ölümlerinden sonra da yardım edeceğine inanılırdı. Anadolu'nun bütününde kendini gösteren yatırlara mistik bir saygı gösterme ve yatırlardan çare bekleme ya da dini ibadet kabul edip yatırları ziyaret etme Adana'da da varlığını sürdürmektedir.⁵⁹¹

⁵⁸⁹ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 140; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 143

⁵⁹⁰ Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1190.

⁵⁹¹ Zekiye Çağınlar, “Adana ve Çevresinde İnsana Bağlanan Umudun Yatırlar ve Ziyaretler Boyutu”, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, (Haz: Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.525.

Salnâmelerde yer alan bilgilere göre Adana Vilayeti'nde yöre halkı için önemli ziyaretgâhlar bulunmaktadır. Tarsus Kazası'nda *Şit ve Lokman* Peygamberlerin Nur Cami'nin doğu kısmında makamları bulunmaktadır. Fakat Hazret-i Şit'in mezarı harap durumdadır ve üzeri bir dam ile örtülmüştür. Hazret-i Lokman'ın makamı ise açıktır.⁵⁹² Kendisine değer verilen ve örnek bir insan olarak anılan *Hz. Lokman*'ın Hz. Davud zamanında yaşadığı belirtilmektedir. Kadılık, terzilik, çobanlık, marangozluk, halı kilim vs. dokuyuculuğu ve tamirciliği gibi işler yaptığı söylenen *Hz. Lokman*'ın hekim olduğu da söylenmektedir. Bu nedenle halk arasında Lokman Hekim adıyla anılmaktadır.⁵⁹³

Yine Tarsus Kasabası'nda *Hazret-i Danyal*'ın ve kazaya bağlı Şahin Karyesi'nde *Hz. Hızırilyas*'ın makamları da bulunmaktadır.⁵⁹⁴ Hz. Danyal'ın, MÖ 4. ve 5. yy arasında yaşadığı ve bir kıtlık zamanında Tarsus'a davet edimesiyle bölgede bolluk ve bereket başladığı söylenmektedir.⁵⁹⁵ Müslümanlar kadar Yahudilerin ve Hıristiyanların da saygı gösterdiği Hz. Danyal'ın mezarının Tarsus'ta olduğu düşünülmektedir.⁵⁹⁶

Abbasi Halifelerinden *Memun Halife*'nin mezarı da Tarsus Kazası'nda bulunmaktadır.⁵⁹⁷ Tarsus'ta Hz. Peygamber'in müezzini *Bilal-ı Habeşi*'nin Mescidi de bulunmaktadır.⁵⁹⁸ Bilal-ı Habeşi İslam'ın ilk müezzini idi.⁵⁹⁹

⁵⁹² H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 64; H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60-61; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-140.

⁵⁹³ H. Mevlüt Güngör, "Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Lokman", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 1996, s. 168-169.

⁵⁹⁴ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 64; H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60-61; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-140.

⁵⁹⁵ Narin ve Sert, *a.g.e.*, s. 51.

⁵⁹⁶ Filiz Kerem, *Mersin Ören Yerleri, Kaleleri, Müzeleri, Mersin İl Özel İdaresi*, İkinci Baskı İstanbul, Mayıs 2009, s.85.

⁵⁹⁷ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 64; H.1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60-61; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-140.

⁵⁹⁸ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 64; H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60-61; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-140.

Eshâbü'l-Kehf (Ashab-ı Kehf)'in türbesi ve mescidi Tarsus civarında bulunan diğer bir ziyaretgâhtır.⁶⁰⁰ Eshab-ı Kehf inancına göre, Allah'a inanan ve yaşadıkları devrin zalim ve müşrik krallarından kaçan yedi gencin 309 yıl uydukları mağaradır. Eshab Arapça sahip, dost anlamındadır. Kehf ise dağlarda oyulmuş ve mağara gibi yerlere denmektedir. Eshab-ı Kehf'in Türkçe karşılığı Mağara Dostları, Mağara Arkadaşları'dır.⁶⁰¹ Bölge halkı tarafından, Eshab-ı Kehf olayının Tarsus'ta geçtiğine inanılmaktadır ve burayı Müslümanlar kadar Hıristiyanlar da ziyaret etmektedir.⁶⁰²

Tarsus Kasabası'nın Debbaghane Mahallesi'nde *Mencik Baba Türbesi* vardır.⁶⁰³ Varsak Türkmenlerinin Üçok koluna bağlı olan Mencik Baba, Türkistan'dan Tarsus'a gelerek burada, Orta Asya'dan gelen Türklere barınma sağlamak amacıyla, bir zaviye kurmuştur. Bu zaviye daha sonra Mencik Baba Türbesi haline getirilmiştir.⁶⁰⁴

Bunların dışında yine Tarsus Kasabası'nın Debbaghane Mahallesi'nde *Abdülkayyum Baba*'nın ve *Afğan Tekkesi* içinde evliyalarından *Kasım Dede*'nin mekânları bulunmaktadır.⁶⁰⁵ Adana Şehri'nde *Ali Dede*, *Kara Süfi (Kara Sofu)*, *Şeyh Musluhiddin*, *Abdürrezzak Antaki* ve *Şeyh Ali Efendi*'nin makamları,⁶⁰⁶ Mersin Kazası'nda *Hazret-i*

⁵⁹⁹ Ramazan Engin, "Tarsus'ta Dini Hayat", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.71.

⁶⁰⁰ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 64; H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60-61; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-140.

⁶⁰¹ Kerem, *a.g.e.*, s. 101.

⁶⁰² Altay, *a.g.e.*, s.68.

⁶⁰³ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 64; H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60-61; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-140.

⁶⁰⁴ Engin, *a.g.t.*, s.67

⁶⁰⁵ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 64; H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 60-61; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 139-140.

⁶⁰⁶ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 124; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 55; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 56; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 55; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 56.

Seyid Âşik ve Tarsusi Hazretleri'nin;⁶⁰⁷ Elvanlı Nahiyesi'nde *Murad Sufi Hazretleri*'nin makamları vardır.⁶⁰⁸

Karaisalı Kazası'nda *Mahmud Dede, Hasan Dede, Ürgüp Dede, Kaplanlı Dede, Elmaser Dede, Akmaş Dede, Yağmur Dede, Sufi Dede* ve *Şeyh Ali*;⁶⁰⁹ Kars Kazası'nda evlialardan *Hasan Dede*;⁶¹⁰ Beylanköy Kazası dâhilinde Gökçeli Karyesi civarında *Ahmed Dede* ve Rum Nahiyesi'nde Havadan Karyesi'nde *Hacı İbrahim Baba'nın* ziyaretgâhları vardır.⁶¹¹

Misis Nahiyesi'nde evlialardan *Karataş, Boğa, Abdülcabbar Dede*'nin ziyaretgâhları vardır.⁶¹² Bunlardan Karataş Dede ziyareti Adana'nın Ceyhan ilçesine bağlı Havraniye Bucağı'nda bulunan Havraniye (Misis) Camisi'nin içerisindeydir. Boğa Dede Ziyareti ise Misis Kasabası'nın Dedeler Köyü'ndedir ve ziyarete gelenler kuraklıktan kurtulup yağmur yağması için burada dua etmektedir.⁶¹³

Payas Kazası'nda *Kubbe Dede*⁶¹⁴; Yumurtalık Nahiyesi'nde *Abdülcabbar, Timurtaş Dede, Kozan Dede, Palabıyık Dede*⁶¹⁵; Payas Kasabası'nın batısında *Narmi Dede, Halil Efendi* ve *Kara Şeyh*; Kürtül Karyesi'nde *Turunçlu Dede*⁶¹⁶; Erzin Karyesi'nde *Azam Dede, Şeyhoğlu, Kara Dede*; Ocaklı Karyesi'nde *Bıçakçı Dede*; Karakenise

⁶⁰⁷ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 125; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 72; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 76; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 75; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 75.

⁶⁰⁸ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 125; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 72; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 76; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 75; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 75.

⁶⁰⁹ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 125; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 79; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 77; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 79; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 77.

⁶¹⁰ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 92.

⁶¹¹ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 98.

⁶¹² H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 58; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 57; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 55; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 133.

⁶¹³ Çağınlar, *a.g.m.*, s. 533.

⁶¹⁴ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 118.

⁶¹⁵ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122-123.

⁶¹⁶ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 116; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 202.

Karyesi'nde *Hüssam Dede*; Bereket Dağı'nda *Azher Dede*; Rabat Karyesinde *Karabıyık Dede* isimlerinde ziyaretgâhlar vardır.⁶¹⁷

Osmaniye Kazası'nda *Hasan Dede*, *Süleyman Dede*, *Yağmur Dede* ve *Pirli Sufi*;⁶¹⁸ Sis Kasabası'nda *Ağca Baba*, *Yahya Dede*, *Çomak Dede*;⁶¹⁹ Beylanköy Kazası'na bağlı Rum Nahiyesi'nde *Hacı İbrahim Baba*;⁶²⁰ Gökçeli Karyesi civarında *Ahmed Dede*;⁶²¹ Kars-ı Zülkadriye Kazası civarında *Hasan Dede*;⁶²² Haçin Kazası'nda *Bozoğlan Dede*, *Ak Baba/Akpeder Dede*, *Mürsel Dede*, *Gürleyük Dede* ziyaretgâhları bulunmaktadır.⁶²³

Anamur Kazası'nda *Fatih Karaman Oğlu*, *Ali Musa Paşa*, *Halil Bey*, *Sarı Alaaddin*, *Abah Dede* ve etrafında *Şeyh Hevali*, *Şeyh Burçaklı*, *Kılınç Arslan*⁶²⁴ ve yine Anamur Kazası'nda (Zine Karyesi) *Şeyh Ali Semerkandi'nin* türbeleri vardır.⁶²⁵ Şeyh Ali Semerkandi, zamanın ileri gelen âlimlerinden dersler alarak hem ilmi konularda kendisini geliştirmiş, hem de tasavvufa yönelmiştir.⁶²⁶

Mut Kazası dâhilinde *Şeyh Mehmed*, *Şeyh Ali*, *Seyid Salih*; Silifke'de de *Tevekkel Sultan*, *Mukaddem Dede*;⁶²⁷ Sinanlı Nahiyesi'nde *Nureddin Sufi*, *Pir Halife*, *Şeyh Mehmed*, *Şeyh Ali*, *Seyid Salih*'in mezarları bulunmaktadır.⁶²⁸ Bunlardan Tevekkel Sultan'ın türbesi Silifke'de bulunan Camii Kebir Mahallesi Tevekkül Sultan Pasajındadır.

⁶¹⁷ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 116-117; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 104; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 100-101; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 202.

⁶¹⁸ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 127; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 107; H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 126.

⁶¹⁹ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 126; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 83; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 87; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 89.

⁶²⁰ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 126.

⁶²¹ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 91; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 171-172.

⁶²² H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 126; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 89; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 171-172.

⁶²³ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 86; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 90; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 170.

⁶²⁴ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 127.

⁶²⁵ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 110; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 184.

⁶²⁶ Ensar Köse ve Doğan Atlay, *Mut*, Mut Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Eylül 2005, s. 588.

⁶²⁷ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 127.

⁶²⁸ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 113.

Mahalleye de ismini veren türbeye çarşamba ve perşembe günleri "dilek ziyaretleri" yapılmaktadır. Türbe her yıl 3.000 kadar kişi tarafından ziyaret edilmektedir. *Mukaddem Dede Türbesi* ise Silifke'de Mukaddem mahallesindedir. Tek katlı bir bina olan türbeyi her yıl 3.500 kişi ziyaret etmektedir.⁶²⁹

III. 4. 1. 2. Gayrimüslimlere Ait Dini Mekânlar

İslam hukukunda gayrimüslimlere, kendi dinlerinde kalarak can ve mal güvenliğine sahip bir şekilde yaşama hakkı verilmiştir. Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli din ve mezhepten birçok gayrimüslim cemaat, belirli sınırlar çerçevesinde kalmak şartıyla, inançlarında kalma ve eskiden beri uygulamakta oldukları ayinlerini sürdürme hakkına sahip olmuşlardır.⁶³⁰

İslam hukukunda gayrimüslimlerin yeni kilise inşa etmelerinin yasak olması ve mevcut kiliselerin izinsiz tamir edilememesi kuralları da Osmanlı hukukunda uygulanmıştır. Fakat genelde Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim toplulukların, kilise, manastır, havra gibi ibadethaneler açmalarına ve bunların tamirine izin verilmiştir.⁶³¹

III. 4. 1. 2. 1. Kiliseler

Osmanlı şehirlerinin birçoğunda olduğu gibi Adana Vilayeti'nde de gayrimüslimlere ait birçok kilise vardı. Vilayette kaç tane kilise olduğu 1870 (H. 1287) yılında hazırlanan salnâmelerde verilmiştir. 1870 (H. 1287) tarihinde vilayet genelinde 37 adet kilise bulunmaktaydı.

⁶²⁹ Kalafat, *a.g.m.*, s. 409-423.

⁶³⁰ T. Tankut Soykan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*, Ütopya Kitapevi, İstanbul, 2000, s. 145.

⁶³¹ Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara, 1989, s. 21.

Tablo 134: Adana Vilayeti'nde Bulunan Kiliseler 1870 (H.1287)

Adana Vilayeti'nde Bulunan Kiliseler 1870 (H.1287)	
Kazalar	Kilise Sayısı
Nefs-i Adana	5
Tarsus Kazası	8
Mersin Kazası	4
Karaisalı Kazası	1
Sis Kazası	6
Beylanköy Kazası	2
Haçin Kazası	5
Payas Kazası	5
Gülнар Kazası	1
Vilayet Toplamında	37

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

Tablo 135: Vilayet Kaza ve Nahiyyelerinde Bulunan Kiliseler 1873 (H.1290)

Vilayet Kaza ve Nahiyyelerinde Bulunan Kiliseler 1873 (H.1290)							
Adana Sancağı ⁶³²		İçil Sancağı ⁶³³		Kozan Sancağı ⁶³⁴		Payas Sancağı ⁶³⁵	
Adana Kazası	6	Silifke Kazası	3	Sis Kazası	2	Payas Kazası	2
Tarsus Kazası	8	Anamur Kazası	1	Haçin Kazası	3	-	-
Mersin Kazası	3	-	-	-	-	-	-
Karataş Nahiyyesi	2	-	-	-	-	-	-
Karsantı Nahiyyesi	1	-	-	-	-	-	-
Misis Nahiyyesi	1	-	-	-	-	-	-

1876 (H.1293) senesine kadar kiliselerden sadece sayı olarak bahsedilirken bu dönemden sonra bazı sancaklarda bulunan kiliselerin hangi mezhebe ait olduğu da salnâmelere kaydedilmiştir. Buna göre bu tarihte Adana Sancağı Mersin Kasabası'nda bulunan 5 kilisenin 3'ü Rum, 1'i Ermeni ve 1'i de Katolik kilisesidir.⁶³⁶ 1892 (H. 1309) yılında ise kasabada 2 Rum, 1 Katolik, 1 Marunî, 1 Ermeni kilisesi vardı.⁶³⁷

Mersin'e ilk olarak yerleşenlerin genelde Ortodoks olması ve bunların sayılarının giderek artması sonucunda, bir süre sonra bunlara ait ibadethanelerin kurulması

⁶³² H.1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 140

⁶³³ H.1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 143

⁶³⁴ H.1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142

⁶³⁵ H.1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 144

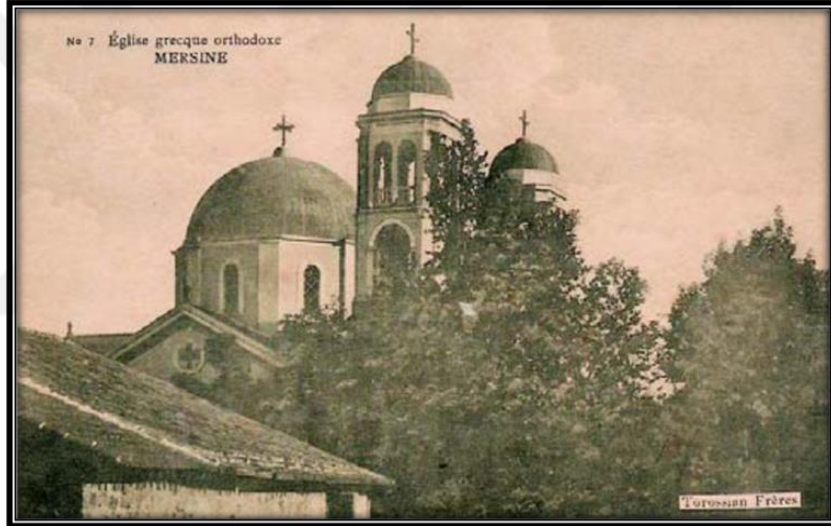
⁶³⁶ H.1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 151.

⁶³⁷ H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 90.

ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 1853 yılında, kilise yapımına izin verilmesi konusunda merkeze yapılan başvuru sonucu Mersin’de Rum Ortodoks Kilisesi açılmıştır.⁶³⁸ Şinasi Develi Mersin Rum Ortodoks Kilisesi’ni şöyle anlatmaktadır:

*Bu kilise çift çan kuleli, kubbeli muhteşem bir kilise idi. Kilise 1885 tarihinde Mavromati adındaki Rum zengin tarafından inşa ettirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türklerle Yunanlıların mübadelesi neticesi, cemaati kalmadığından camiye dönüştürülmüş ve Zafer Camisi adını almıştır. Daha sonra okulların müsamere salonu, bir ara sinema olarak kullanılmış, 1944 yılında Vali Sırrı Gür tarafından yıktırılarak, enkazı Mersin Halkevi binasında kullanılmıştır. Kilise civarında Rum Erkek ve Kız Okulları bulunuyordu.*⁶³⁹

Fotoğraf 15: Rum Ortodoks Kilisesi, 1920’ler

Kaynak: Tülin Selvi Ünlü ve Tolga Ünlü, *İstasyon’dan Fener’e Mersin*, Mersin Ticaret ve Sanayi Odası, Mersin, 2009, s.202.

⁶³⁸ İbrahim Oğuz, *Mersin Kenti’nin Kuruluş Öyküsü*, Mersin Ticaret ve Sanayi Odası, Mersin, 2006, s. 28-30.

⁶³⁹ Develi, *Dünden Bugüne...*, s.105.

Fotoğraf 16: Rum Ortodoks Kilisesi, 1920'ler

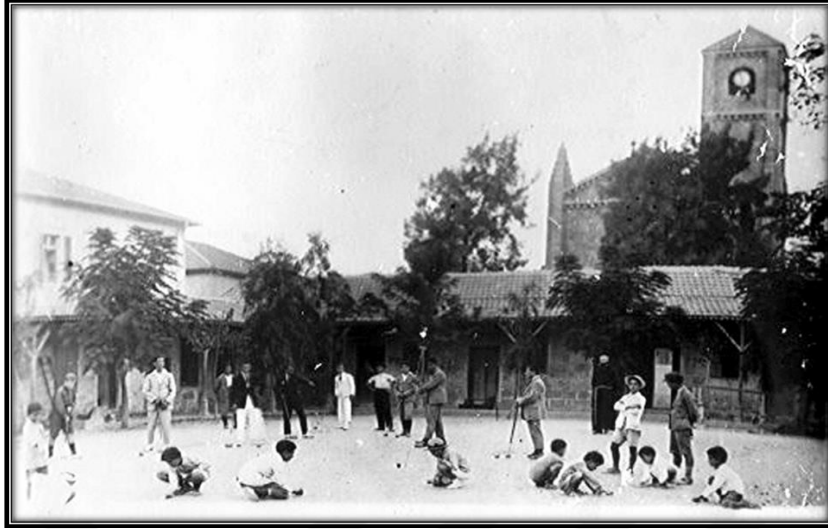
Kaynak: Ünlü ve Ünlü, *a.g.e.*, s.202.

Mersin'de aynı yıllarda Latin-Katolik cemaatinin nüfusunun da artması nedeniyle, burada Fransa himayesinde bir Latin-Katolik Kilisesi'nin kurulması istenmiştir. Katoliklerin, bu istekleri sonucunda, Şubat 1855 tarihinde kilise inşası için ruhsat verilmiştir.⁶⁴⁰ Kilisenin papazı, şimdiki kilise arazisini ve üzerindeki hanı satın alarak onarımı yaptırmış ve burası *Latin Katolik Kilisesi* haline getirilmiştir. Bugünkü mevcut kilisenin inşaatına ise 1892 yılında başlanmış ve 1898 yılında inşaatı bitirilerek ibadete açılmıştır.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ Oğuz, *Mersin Kenti'nin Kuruluş...*, s. 30-32.

⁶⁴¹ Develi, *Dünden Bugüne...*, s.105.

Fotoğraf 17: Latin Katolik Kilisesi

Kaynak: <http://www.mersin.bel.tr/eskimersin//m-22.bmp>

Uray Caddesi'nde bulunan *Marunî Kilisesi* de Lübnan ve Suriye'den gelen 800 kadar Arap Hıristiyan tarafından 1876'da inşa ettirilmiştir. 1952 yılına kadar ibadete açık kalan kilise daha sonra cemaatinin azalması sonucu ibadete kapanmıştır. Uzun süre kapalı kalan kilise 1986 yılında camiye dönüştürülmüştür.⁶⁴² *Marunî Kilisesi*, halen Nusratiye Camisi adı ile hizmet vermektedir.⁶⁴³

Oğuz, Mersin'de özellikle 1870 tarihinden sonra, değişik cemaatlere ait birçok kilisenin açıldığı belirtmektedir:

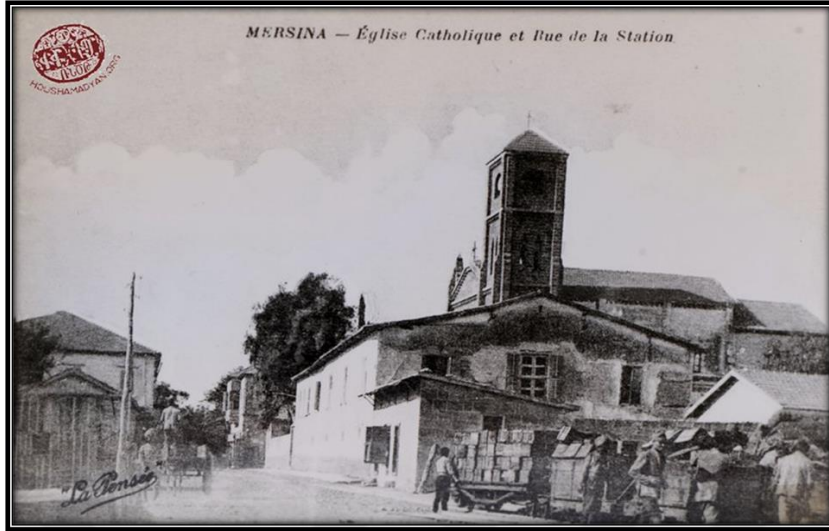
*Bunlar 1870 yılında bugünkü Yoğurt Pazarı denilen yerde, Ermeni-Ortodoks Kilisesi ve daha sonra buna bağlı ilaveler ve okul, yine Yoğurt Pazarı'nın 150 metre kadar batısında 1896 da açılan Ermeni-Katolik Kilisesi, Nusratiye Mahallesi'nde 1898 yılında açılan Ermeni-Protestan Kilisesi ve buna bağlı okul, İstasyon Caddesi'nde 1876'da yapılan Marunî-Katolik Kilisesi, Mahmudiye Mahallesi'nde ve Konstanti Mavromatis'in başını çektiği Rum cemaati tarafından, 1886'da başlanıp, 1890'da tamamlanan bir Rum-Ortodoks Kilisesi, 1892'de Amerikalı bir doktor olan Meytin tarafından, İstasyon Caddesi'nin sahil kısmında yaptırılan Amerikan-Protestan Kilisesi'dir.*⁶⁴⁴

⁶⁴² Develi, *Dünden Bugüne...*, s.105.

⁶⁴³ Ayşe Aydın, "Mersin Kiliseleri", *Mersin Sempozyumu*, Cilt:1, Mersin, 2009, s.37.

⁶⁴⁴ Oğuz, *Mersin Kenti'nin Kuruluş...*, s. 33.

Fotoğraf 18: Mersin Ermeni Katolik Kilisesi

Kaynak: Michel Paboudjian koleksiyonundan Paris
<http://www.houshamadyan.org/typo3temp/pics/e7065d5352.jpg>

Fotoğraf 19: Ermeni Kilisesi

Kaynak: <http://www.houshamadyan.org/typo3temp/pics/7f635f7ca2.jpg>

Fotoğraf 20: Arap Ortodoks Kilisesi ve Kışla Caddesi 1920'ler

Kaynak: Ünlü ve Ünlü, *a.g.e.*, s.242.

Cebel-i Bereket'e (Payas Sancağı) bağlı Üzeyirli Köyü'nde 1 ve Çokmerzimen Köyünde 1 olmak üzere 2 Ermeni kilisesi olduğu salnâmelerde belirtilmiştir.⁶⁴⁵ 1296 yılında ise Üzeyirli Köyünde 1 ve Çokmerzimen Köyünde 3 Ermeni kilisesi olduğu görülmektedir.⁶⁴⁶

1900 (H.1318) tarihinde Adana Sancağı'nda 10, Mersin Sancağı'nda 13, İçil Sancağı'nda 10, Kozan Sancağı'nda 12 ve Cebel-i Bereket Sancağı'nda 10 olmak üzere vilayetin genelinde 55 kilise vardı. Bu kiliselerin isimleri verilmemiş, sadece sayıları verilmiştir.

⁶⁴⁵ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 106.

⁶⁴⁶ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 204.

Tablo 136: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Kiliseler 1900 (H.1318)

Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Kiliseler 1900 (H.1318)									
Adana Sancağı ⁶⁴⁷	Mersin Sancağı ⁶⁴⁸			İçil Sancağı ⁶⁴⁹		Kozan Sancağı ⁶⁵⁰		Cebel-i Bereket Sancağı ⁶⁵¹	
Adana	9	Mersin	5	Gülner	2	Sis	2	Hassa	1
Karaisalı	1	Tarsus	8	Silifke	7	Haçin	8	Bahçe	7
-	-	-	-	Anamur	1	Kars	1	Payas	2
-	-	-	-	-	-	Feke	1	-	-

III. 4. 1. 2. 2. Manastırlar

Vilayette Haçin ve Hassa Kazalarında birer manastır bulunmaktaydı.⁶⁵² Kozan Sancağı Sis Kazası'nda da iki manastır vardı. Bu manastırların biri Tarbun Kalesi'nin (Kozan Kalesi) alt tarafında ve doğusunda yüksek bir sur içindeydi. Ermeni Katogikosunun ikamet merkezi olan Manastır 60 odalı büyük bir binaydı. Manastırın içinde iki çeşme ve on beş dönümden fazla bir üzüm bağı vardı. Manastırda İsevilerin ruhani olarak ihtiyaç duydukları pelesenk yağı yani vaftiz yağı çıkarılıyordu.⁶⁵³ Vaftiz yağının çıkarılışı büyük merasimlerle yapılırdı. Dünyanın her tarafından gelen zengin Hıristiyanlar bu merasime katılırlar ve “aziz” mertebesine erişirlerdi. Kozan, Açımiyazin ve Kudüs'te olmak üzere üç ayrı yerde yapılan vaftiz merasimleri üç yılda bir yapılırdı.⁶⁵⁴

⁶⁴⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71-84.

⁶⁴⁸ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 174-189.

⁶⁴⁹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 201-219.

⁶⁵⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 150-167.

⁶⁵¹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 132-146.

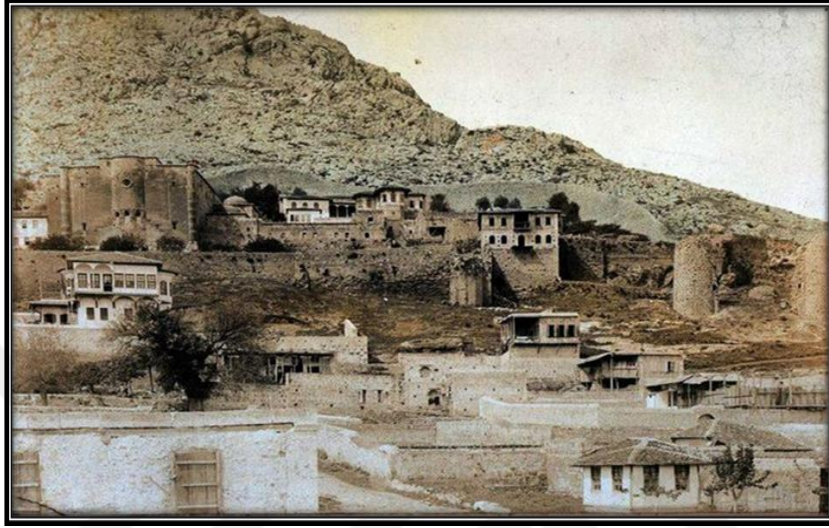
⁶⁵² H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 89; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.168; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 158; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 146.

⁶⁵³ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 84; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 88; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.166; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 150.

⁶⁵⁴ Altay, *a.g.e.*, s.59.

1293 yılında Sis Manastırında Ermeni Milleti Katogikosu Mıgırdiç Efendi, Piskopos Bedrus Efendi, Diğer Kırkor Efendi;⁶⁵⁵ 1902 (H. 1320) tarihinde ise Katogikos Sehak (?) Habayan Efendi idi.⁶⁵⁶

Fotoğraf 21: Kozan Manastırı

Kaynak: “Oral Çalışlar, Kilikya Ermeni Katalikosluğu arazisi Anayasa Mahkemesi'nde”
<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/oral-calislal/kilikya-ermeni-katalikoslugu-arazisi-anayasa-mahkemesinde-1490511/>

Fotoğraf 22: Kutsal Yağ Ayininden Bir Kesit

“Kozan, 1904. Kutsal yağ ayininden bir kesit.”

Kaynak:

<http://www.houshamadyan.org/tur/mapottomanempire/vilayet-of-adana/sandjakofsis/religion/kiliseler-ve-kutsal-Mekânlar.html>

⁶⁵⁵ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 137-138.

⁶⁵⁶ H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 126.

III. 4. 1. 2. 3. Ayazma

Türkçedeki ayazma adı Grekçe “hagiasma”dan gelmektedir. İncil’de mübarek, kutsal yer anlamına gelen bu kelime, sonraları içinde kutsallaştırılmış su bulunan yerleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu su bir kuyu, pınar, kaynak olabileceği gibi sızma ve damlama, hatta birikme suretiyle de meydana gelmiş olabilir.⁶⁵⁷ Mersin Kazası’nda bir ve Payas Kazası’nda 2 ayazma bulunmaktaydı.⁶⁵⁸

III. 4. 2. Sosyal Mekânlar

Adana Vilayeti’nde, neredeyse her Osmanlı şehrinde bulunan, hamam, çeşme, kahvehane, otel, meyhane, gazino, lokanta, dükkân, pazar, han, bedesten gibi halkın sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayan mekânlar çok sayı da bulunmaktadır. Fakat salnamelerde bunların sadece sayıları verilmekle yetinilmiştir.

III. 4. 2. 1. Hamamlar

İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren çeşitli medeniyetlerde yapılmaya başlanan hamamlar, özellikle Roma devrinde çok yaygınlaşmıştır. İslam dininin etkisiyle Müslümanlar da hamama büyük önem vermiş ve özellikle Türklerde hamam şehirlerin vazgeçilmez mekânları olmuştur.⁶⁵⁹

Hamamlar yıkanmanın dışında eğlence yeri karakterini de taşımışlardır. Osmanlı-Türk sosyal hayatında yakın zamanlara gelinceye kadar hamama gidilince bir taraftan yıkanırken bir taraftan da eğlenilirdi. Bu durum, özellikle kadın hamamları için bir "hamam kültürü"nü oluşturmuştur. Hamamlar sosyal hayatın çeşitli alanlarında da etkili mekânlardı. Evlenecek kızlar hamama götürülür, kız ve oğlan tarafı hamama davet edilirdi.

⁶⁵⁷ Semavi Eyice, “Ayazma”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.4, TDV, İstanbul, 1991, , s.229-230.

⁶⁵⁸ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

⁶⁵⁹ Semavi Eyice, “Hamam”, *İslâm Ansiklopedisi*, C:15, TDV, İstanbul, 1991, s.402.

Erkekler arasında da özellikle Perşembe geceleri, Cuma sabahları ve bayram arifelerinde hamama gitmek adetti.⁶⁶⁰

Adana Vilayetinde de çok sayıda hamam bulunduğu görülmektedir. 1870 (H. 1287) yılında vilayet genelinde 15 adet hamam bulunmaktaydı. 1873-1900 (H.1290-1318) yılları arasındaki hamam sayıları da tablo 137’de verilmiştir.

Tablo 137: Adana Vilayeti’nde Bulunan Hamamlar 1870 (H.1287)

Adana Vilayeti’nde Bulunan Hamamlar 1870 (H.1287)	
Kazalar	Sayısı
Nefs-i Adana	4
Tarsus Kazası	2
Mersin Kazası	3
Sis Kazası	1
Payas Kazası	2
Ermenek Kazası	2
Silifke Kazası	1
Vilayet Toplamında	15

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

⁶⁶⁰ Mustafa Uzun, ve Nurettin Albayrak, “Hamam”, *İslâm Ansiklopedisi*, C:15, TDV, İstanbul, 1997, s.430-433.

Tablo 138: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Hamamlar

Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Hamamlar								
	Adana Sancağı		İçil Sancağı		Kozan Sancağı			
1290 ⁶⁶¹	Adana Kazası	4	Silifke Kazası	1	Sis Kazası	1	-	
	Tarsus Kazası	2	Ermenek Kazası	2	Beylanköy Kazası	1	-	
	Mersin Kazası	3	Mut Kazası	1	-	-	-	
	Karaisalı Kazası	1	Anamur Kazası	1	-	-	-	
	Adana Sancağı		İçil Sancağı		Kozan Sancağı			
1294 ⁶⁶²	Mersin Kazası	3	Silifke Kazası	1	Sis Kazası	6 ⁶⁶³	-	
	-	-	Ermenek Kazası	2	Beylanköy Kazası (feka)	1	-	
	-	-	Mut Kazası	1	-	-	-	
	-	-	Anamur Kazası	1	-	-	-	
	-	-	Gülнар Kazası	1	-	-	-	
	Adana Sancağı		Mersin Sancağı		İçil Sancağı		Kozan Sancağı	
1308 ⁶⁶⁴	Adana Kazası	4	Mersin Kazası	4	Ermenek Kazası	2	Sis Kazası	6 ⁶⁶⁵
	-	-	-	-	-	-	Haçin Kazası	1
	-	-	-	-	-	-	Feka Kazası	1
	Adana Sancağı		Mersin Sancağı		İçil Sancağı		Kozan Sancağı	
1318 ⁶⁶⁶	Adana Kazası	4	Mersin Kasabası	3	Silifke Kazası	1	Sis Kazası	1
	-	-	Tarsus Kasabası	2	Mut Kazası	6 ⁶⁶⁷	Haçin Kazası	1
	-	-	-	-	-	-	Feka Kazası	1

III. 4. 2. 2. Çeşmeler

Medeniyetler, insanlar için her zaman hayati bir öneme sahip olan bir su etrafında kurulmuşlardır.⁶⁶⁸ Ancak yerleşimler büyüdükçe suyun şehrin içine taşınması her zaman insanlar için büyük bir problem olmuştur. Bu nedenle Osmanlı toplumunda insanlar

⁶⁶¹ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.140; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.143; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.142.

⁶⁶² H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.72; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.116-129; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.85-90.

⁶⁶³ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi'nde Kozan Sancağı Sis Kazası'nda beş 'aded harâb ve bir 'aded cedîd hamam (s. 87) ve yine Sis Kazası'nda Feka'de 1 hamam olduğu belirtilmiştir (s.93).

⁶⁶⁴ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.76; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.84; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.109; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.134-137.

⁶⁶⁵ Bu hamamların beş tanesi harap durumdadır, biri de yeni yapılmıştır. H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 87.

⁶⁶⁶ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.71; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.174-189; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.221-225; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.150-167.

⁶⁶⁷ Hamamların hepsi harap durumdadır. H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.225.

⁶⁶⁸ Fernand Braudel, *Uygurlukların Grameri*, İmge Yayınevi, Ankara, 2001, s.34.

için önem taşıyan su getirme ve çeşme yaptırma işini, en üst görevliden en düşüğüne ve en zengininden en fakirine kadar birçok üstlenmiştir.⁶⁶⁹

Osmanlı'da saka adı verilen ve hayvanların üzerine yükledikleri suları bir ücret karşılığında su kaynağına uzak olan yerlere taşıyan kişiler bulunmaktaydı. Ancak bu sutaşıma işi hem sağlıksızdı, hem de su ihtiyacını karşılamada yetersizdi.⁶⁷⁰ Çeşmeler yaygınlaşmadan önce sutaşıma işini Adana Vilayeti'nde de sakalar yapmaktaydı. Seyyah Mamumi sakaların su taşımalarını şu şekilde anlatmıştır:

Adana'da ihtiyâcât-ı maiye Seyhan'dan tedârik ediliyor. Suyu filhakika leziz ve hafif ise de çamurlu olduğundan süzmek icap eder. Sakalar altı testi suyu merkebe yükletip bir meteliğe satıyorlar. Fakat paçalarını sıvayıp merkepleri nehre sürerek hatta lağım ağız civarında testileri doldurdukları cihet de temiz değildir. Seyhan şehre girmeden evvel alınması veya süzgeçten geçirilip ba'de demir borularla getirilerek mahallata tevzii lazım ama kim yapacak ve yaptıracak.⁶⁷¹

Fotoğraf 23: Adana'da Su Taşınması

Kaynak: <http://www.houshamadyan.org/typo3temp/pics/98baf0b101.jpg>

Sakaların taşıdığı su, ihtiyacı karşılamadığı için çeşmeler inşa edilmeye başlanmıştır. Çeşmeler, hem su ihtiyacını karşılayan, hem de en az cami ve mescidiler

⁶⁶⁹ Ömer Demirel, "Sivas Çeşmeleri", *OTAM (A.Ü.Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 3, 1992, s. 169.

⁶⁷⁰ Polat, *Bir Jöntürk'ün serüveni: Dr. Şerafettin Mağmumi : hayatı ve eserleri*, Bûke Yayıncılık, İstanbul, 2002, Ek.7.

⁶⁷¹ Polat, *a.g.e.*, Ek.7.

kadar önemli olan toplumsal mekânlardı. Sokak ve ev dışında toplumsal hayatta çok yer alamayan kadınlar için çeşmeler oldukça önemli mekânlardı. Çeşmelerden su doldurmaya gelen kadınlar burada konuşma fırsatı bulmaktaydı.⁶⁷²

İncelenen dönem içerisinde vilayetin çeşitli yerlerinde çeşmelerin olduğu tespit edilmiştir. 1870 yılında vilayette 117 adet çeşme bulunmaktaydı.

Tablo 139: Adana Vilayeti'nde Bulunan Çeşmeler 1870 (H. 1287)

Adana Vilayeti'nde Bulunan Çeşmeler 1870 (H. 1287)	
Kazalar	Sayısı
Tarsus Kazası	3
Mersin Kazası	75
Gülner Kazası	1
Payas Kazası	2
Ermenek Kazası	36
Vilayet Toplamında	117

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

Fotoğraf 24: Padişahın tahta çıkışının 25. Senesi münasebetiyle Adana'da yapılan dokuz metre yüksekliğindeki çeşme. (8 Kasım 1900)

“Yirmi beşinci sene-i devriyye-i cülûsiyye-i hazret-i padişâhiyye hâtıra-i fâhire olmak üzere merkez-i vilayette gayet dil-nişîn bir çeşme.” **Kaynak:** Servet-i Fünun, No: 504 g:082 <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/39-40.jpg?width=850>

⁶⁷² Gökhan Özkuk, “Mekânların Hafızasına Ahmed Hamdi Tanpınar’ın Beş Şehir’inden Bakmak”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:39, Ocak 2014, s. 279.

Mersin Kazası, Mersin Kasabası'nda Valide Sultan Hazretlerinin beş adet çeşmesi vardı. Bu çeşmelerden birisi hükümet konağı önünde ve birisi de çarşı içinde bulunup diğer üçü mahalle aralarında bulunmaktaydı.⁶⁷³

Fotoğraf 25: Bezmiâlem Valide Sultan Çeşmesi

“Bugün Mersin merkez çarşı girişinde, Sultan Abdülaziz’in tuğrasını taşıyan mermer kitabesinde, Sultan Abdülaziz tarafından Sultan Abdülmecit’in annesi Bezm-i Alem Valide Sultan adına yapıldığı bilgisini içeren, 1861 tarihli Bezm-i Alem Valide Sultan Çeşmesi...” **Kaynak:** Ayşe Everest, *Mersin Çeşmeleri ve Anıt Ağaçları*, Mersin Üniversitesi, Mersin, 2011, s.41.

Karaisalı Kazası'nda, 5'i Ciceli Karyesi'nde olmak üzere, 95;⁶⁷⁴ Kozan Sancağı Sis Kazası'nda 5 adet çeşme vardı. Fakat Sis Kazası'nda bulunan çeşmelerin suları içmeye uygun değildi.⁶⁷⁵ Ermenek Kasabası'nda da 38 adet çeşme olduğu salnâmede belirtilmiştir.⁶⁷⁶

1290 yılında ise vilayette bulunan çeşme sayısı 228'di. Bunun 61'i Adana Sancağı'nda, 133'ü İçil Sancağı'nda, 13'ü Kozan Sancağı'nda ve 21'i Payas Sancağı'nda bulunmaktaydı.

⁶⁷³ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71.

⁶⁷⁴ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74-75.

⁶⁷⁵ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 84.

⁶⁷⁶ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 107.

Tablo 140: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan eşmeler 1873 (H.1290)

Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan eşmeler 1873 (H.1290)							
Adana Sancağı ⁶⁷⁷		İçil Sancağı ⁶⁷⁸		Kozan Sancağı ⁶⁷⁹		Payas Sancağı ⁶⁸⁰	
Adana Kazası	12	Silifke Kazası	19	Sis Kazası	2	Payas Kazası	11
Tarsus Kazası	7	ErmeneK Kazası	38	Haçin Kazası	3	Osmaniye Kazası	7
Mersin Kazası	5	Mut Kazası	15	Kars Kazası	5	Yumurtalık Nahiyesi	3
Karaisalı Kazası	9	Anamur Kazası	18	Beylanköy Kazası	3		
Karataş Nahiyesi	2	Gülнар Kazası	43				
Karsantı Nahiyesi	11						
Sırkıntı Nahiyesi	5						
Misis Nahiyesi	10						

III. 4. 2. 3. Kahvehaneler

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı sosyal hayatının önemli bir mekânı da kahvehaneler olmuştur. Kahvehaneler, özellikle Tanzimat'ta, Meşrutiyet'te ve Cumhuriyet döneminde yaşanan sosyal değişim ve Batılılaşma sürecinde aktif mekânlar olarak yer almıştır. Gündelik hayatı ev, çarşı ve cami arasında sınırlı kalan Osmanlı insanını sosyal bir hayatın içine çeken Kahvehaneler, siyasî, sosyal ve kültürel hayatının geçirdiği değişimde de önemli mekânlar olmuştur. İlk başlarda belirli geleneksel sınırlar içerisinde kalan kahvehane sohbetleri, zamanla gündelik hayatı ve sosyal yaşamı derinden etkileyebilecek, bilgi alışverişlerinin yapıldığı sohbetlere dönüşmüştür.⁶⁸¹

Genellikle cami yanında yer alan kahvelerde namaz vaktini bekleyen halk buralarda oturur, sohbetler ederlerdi. Bu kahvelerde oturma biçimi, cami avlularında olduğu gibi, fiskiyeli havuz etrafında dizilen kerevetler şeklindeydi. 19. yüzyıl ile birlikte,

⁶⁷⁷ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 140.

⁶⁷⁸ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 143.

⁶⁷⁹ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142.

⁶⁸⁰ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 144.

⁶⁸¹ İsmail Ediz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kahvehaneler ve Sosyal Değişim", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 1, 2008, s. 180.

fotoğraf 27’de de görüldüğü üzere, kerevetler yerini sandalyelere bırakmış ve havuzlar da kaldırılmıştır.⁶⁸²

Adana Vilayeti’nde 1870 (H. 1287) yılında 64 adet kahvehane bulunmaktaydı.

Kahvehane sayısı 1872 (H.1289) yılında 57, 1308’de 49, 1318 yılında ise 97 idi.

Tablo 141: Adana Vilayeti’nde Bulunan Kahvehaneler 1870 (H.1287)

Adana Vilayeti’nde Bulunan Kahvehaneler 1870 (H.1287)	
Kazalar	Sayısı
Nefs-i Adana	26
Tarsus Kazası	20
Mersin Kazası	15
Payas Kazası	2
Osmaniye Kazası	1
Vilayet Toplamında	64

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

Tablo 142: Adana Vilayeti’nde Bulunan Kahvehaneler

Adana Vilayeti Kahvehaneler					
1872 (H.1289) ⁶⁸³		1891 (H.1308) ⁶⁸⁴		1900 (H.1318) ⁶⁸⁵	
Adana Sancağı		Adana Sancağı		Mersin Sancağı	
Tarsus Kazası	20	Adana Kazası	32	Tarsus Kasabası	76
Mersin Kazası	34	Mersin Sancağı		Mersin Kasabası	15
Payas Sancağı		Tarsus Kasabası	15	Cebel-i Bereket Sancağı	
Payas Kazası	2	Cebel-i Bereket Sancağı		Yarpuz Kasabası	3
Osmaniye Kazası	1	Payas Kazası	2	Islahiye Kazası	2
-	-	-	-	Hassa Kazası	1

⁶⁸² Işın, *a.g.m.*, s. 559.

⁶⁸³ H. 1298 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 63-125.

⁶⁸⁴ H. 1298 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 76-153.

⁶⁸⁵ H. 1298 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 118-189.

Fotoğraf 26: Kahvehanelerdeki Değişim: 19. yüzyıl başlarında İstanbul'da bir kahvehane gravürü ve İstanbul'da bir kahvehane, 1905.

Kaynak: http://www.fatih.edu.tr/~ayasar/Yayinlarim/Istanbulun_Kahvehanelerinden.pdf ve https://tr.wikipedia.org/wiki/Kahvehane#/media/File:View_of_Constantinople_by_Jean_Pascal_S%C3%A9bah_%281905%29.png

Fotoğraf 27: 1900'ler Seyhan Nehri ve Nehir Kenarında Acem'in Kahvesi

Kaynak: Tekeoğlu, a.g.e., s.33.

Mağmumi Adana'da Seyhan Nehri kenarında bulunan Acem'in Kahvesi'ni şu şekilde anlatmaktadır:

...Adana'da bağlar, bahçeler, hususi eğlence yerleridir. Yalnız Seyhan boyundaki yerli kahveleri her akşam umumun mahall-i tenezzühüdür. Orada guruba kadar kalıp önlerinde

akan sarı renkli Seyhan'ın ortasındaki adacıkları, akıntılı yerlere saf saf sıralanmış ve sabit dubalar üzerinde deniz hamamlarını andıran değirmenlerin döner çarklarını seyrederekler.⁶⁸⁶

Fotoğraf 28: Acem'in Kahvesi

Kaynak: Özlem Karsandık, “Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012, s.326.

III. 4. 2. 4. Oteller

19. yy'da oteller, gündelik hayatın yeni mekânları olarak dikkat çekmeye başlamıştır. Geleneksel toplumun kervansaraylarına, han ve hamamlarına karşılık oteller, modern dünyanın yaşantı biçimine göre düzenlenmişlerdi.⁶⁸⁷

1891 (H.1308) tarihli salnâmede Adana'da bulunan bir otel için “...Nehrin üzerinde 400 arşın tülünde metin ve muntazam köprü olup bunun vasatında çıkıntı ile güzel bir gazino yaptırılmış ve memleket tarafındaki kapısı civârında bir otel inşâ olunmuştur ki şimdi reji nezâreti müsteciren ikâmet etmekte olup bunlar dâ'ire-i belediye'nin inşâât nâfi'asındandır.” yazmaktadır. Bu otel Şerefettin Mağmumî'nin eserinde de “*Deli Mehmed'in Otelî*” olarak belirtilmiştir.⁶⁸⁸

⁶⁸⁶ Polat, *a.g.e.*, Ek.7.

⁶⁸⁷ Işın, *a.g.m.*, s. 557.

⁶⁸⁸ Cahit Telci, “Bir Osmanlı Aydınının Adana İzlenimleri (Şerafeddin Mağmumi 1870-1927)”, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, (Haz: Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.317; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 70.

1900 (H.1318) yılında Adana Sancağı'nda 6, Tarsus Kasabası'nda 2 otel bulunduğu ve Mut Kazası'nda da belediye adına inşa ettirilmiş 1 kıraathane ve otel olduğu belirtilmiştir.⁶⁸⁹ Aynı yıl Mersin kasabasında 4 adet otel bulunmaktaydı, bu otellerden biri leb-i deryada maarif idaresi için gayet mükemmel bir şekilde inşa dılmıştır.⁶⁹⁰

Fotoğraf 29: Çeşme Meydanı

1910'larda Çeşme Meydanı (Gümrük Meydanı) Karşı sağ binanın önünden Mersin Tramvayı kalkmaktaydı. Karşı sol bina Avrupa oteli idi. **Kaynak:** Develi, *Dünden Bugüne...*, s. 106.

III. 4. 2. 5. Meyhane, Gazino ve Lokantalar

Osmanlı'da içki yasağının şiddetle uygulandığı dönemlerde yasaklanan meyhaneler ve eğlence yerleri, İkinci Meşrutiyet'in yarattığı özgürlük ortamıyla yaygınlaşmaya başlamıştır. Fakat yine de içki satışları sıkı bir denetime tabi tutulmuştur.⁶⁹¹ Meyhanelerde, kahvehanelerden farklı olarak, sadece alkollü içki satılmakta, oyun, müzik ve diğer eğlencelere pek nadiren yer verilmekteydi. Meyhanelerin müşterilerinin daha çok alt tabakadan insanlardı.⁶⁹² Meyhanelere özellikle işlek ticaret yolları üzerinde bulunan yerleşimlerde bulunmaktaydı. Limanlarda yoğunlaşan meyhanelere ise daha çok gezgin

⁶⁸⁹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71-225.

⁶⁹⁰ H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 282.

⁶⁹¹ İlbeyi Özer, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*, Truva Yayınları, İstanbul, 2006, s.198

⁶⁹² Özer, *a.g.e.*, s.200

tüccarlarla gemiciler uğramaktaydı. Gezgin tüccarlar bu meyhanelere sadece içki içmek için değil, yemek ihtiyaçlarını karşılamak için de gelmekteydi.⁶⁹³

Adana Vilayeti'nde 1870 tarihinde 81 adet meyhane olduğunu görülmektedir. 1308 tarihli salnâmeye göre Adana Kazası'nda Seyhan Nehri üzerinde 400 arşın uzunluğunda sağlam ve muntazam köprü olduğu ve bunun ortasında çıkıntı ile güzel bir gazino yaptırıldığı belirtilmektedir.⁶⁹⁴ 1318 tarihinde Mersin Kasabası'nda 2 gazino olduğu bilgisi verilmiştir.⁶⁹⁵ Mersin Kasabası'nda 4 adet de lokanta bulunmaktaydı.⁶⁹⁶

Tablo 143: Adana Vilayeti'nde Bulunan Meyhaneler 1870 (H.1287)

Adana Vilayeti 'nde Bulunan Meyhaneler 1870 (H.1287)	
Kazalar	Sayısı
Nefs-i Adan	54
Tarsus Kazası	15
Mersin Kazası	9
Payas Kazası	1
Karataş Kazası	1
Vilayet Toplamında	81

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

Tablo 144: Vilayet Kaza ve Nahiyyelerinde Bulunan Meyhaneler 1873 (H. 1290)

Vilayet Kaza ve Nahiyyelerinde Bulunan Meyhaneler 1873 (H. 1290)					
Adana Sancağı ⁶⁹⁷		İçil Sancağı ⁶⁹⁸		Payas Sancağı ⁶⁹⁹	
Adana Kazası	64	Silifke Kazası	2	Payas Kazası	5
Tarsus Kazası	15	Mut Kazası	2	Osmaniye Kazası	2
Mersin Kazası	12	Anamur Kazası	2	-	-
Karataş Nahiyyesi	2	-	-	-	-
Misis Nahiyyesi	6	-	-	-	-

⁶⁹³ Songül Ulutaş, *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Tarsus, 2015, s.246.

⁶⁹⁴ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 70

⁶⁹⁵ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 174

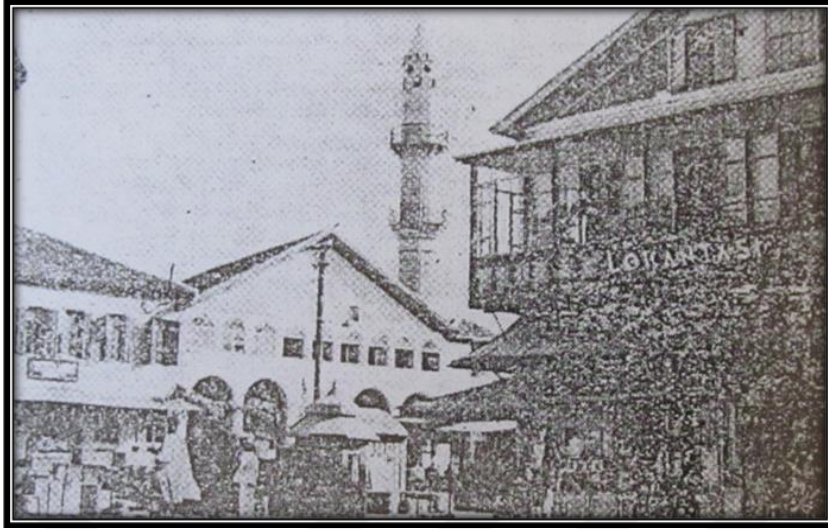
⁶⁹⁶ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 174.

⁶⁹⁷ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 141

⁶⁹⁸ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 143

⁶⁹⁹ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 144

Fotoğraf 30: Mersin Palas Lokantası

Cami yanındaki bina liman dairesi, Karşıdaki kulübe Belediye Zabıtası'nın kulübesi idi. Sağdaki bina Mersin Palas Lokantası olarak o tarihlerin en iyi lokantası idi. Kaynak: Develi, Düünden Bugüne..., s.106.

Fotoğraf 31: Ziya Paşa Gazinosu

Ortadaki kemerli binanın alt katı meşhur Ziya Paşa gazinosu idi. 1894 yılında Saraç Zade Mahmut tarafından tesis edilmiş kapanıncaya kadar Mersinlilerin yegâne dinlenme yer olarak özelliğini muhafaza etmiştir. Sonradan borsa kulübü olmuş, daha sonra da PTT tarafından kamulaştırılmıştır. Sağdaki bina eski PTT binası ve soldaki ise Ticaret ve Sanayi odası binasıdır. Alt katı ticaret borsası idi. Bunun yerinde Mersin Oteli inşa edilmiştir. Kaynak: Develi, Düünden Bugüne..., s.193.

III. 4. 2. 6. Tiyatrohane

Tiyatro vilayette çok yaygın değildi. Sadece Adana Sancağı'nda bir adet tiyatro vardı. Ziya Paşa'nın kısa süren valiliği döneminde (1878-1880) yapılan binalar modern Adana'nın doğuşunun önemli göstergeleriydi. Ziya Paşa'nın Adana'da yaptığı ilk işlerden

biri şimdiki Adana Ulus Park'ın bitişiğinde (1900'de yapılacak Vilayet Binası'nın karşısında) bir tiyatro yaptırmak olmuştur. Ziya Paşa buraya İstanbul'dan gruplar getirerek tiyatro gösterileri yaptırmıştır. Tiyatro binası ne yazık ki Paşa'nın valiliğini izleyen dönemlerde önce vilayet matbaasına dönüştürülmüş, sonra da yıkılmıştır.⁷⁰⁰

III. 4. 2. 7. Pazar Yerleri

Ekonomik hayatın en canlı, hareketli merkezleri hiç şüphesiz çarşı ve pazarlardı.⁷⁰¹ Bu çarşı ve pazarlar, sosyal yaşamın da önemli mekânlarıydı. Pazarlar, köylülerin ürünlerini pazarladığı ticaret merkezleriydi. Pazarlar her hafta belirli bir gününde ve aynı yerde kurulurdu. Pazarlar salı pazarı, çarşamba pazarı, cuma pazarı şeklinde kuruldukları günün adını aldığı gibi satılan mala göre de isimlendirilirdi. Cuma camisi bulunan yerlerde pazarlar özellikle halkın yoğun olarak toplandığı cuma günü kurulurdu. Halk namaz vaktine kadar alışveriş yapar, namaz kılındıktan sonra civar köylerden gelenler köyelerine dönerlerdi.⁷⁰²

Adana Vilayeti'nde de çok eskiden beri kurulan haftalık pazarlar da bu anlamda önemliydi. Salnâmelere göre Adana Vilayeti'nde kurulan pazarların listesi tabloda verilmiştir. Vilayet genelinde hafta sonları dışında her gün özellikle de Cuma günleri pazarlar kurulmaktaydı.

⁷⁰⁰ Toksöz ve Yalçın, a.g.m., s.440; H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.74; Hasan Mert, "Bir Türk Seyyahın Gözüyle Çukurova", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, (Haz: Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s.309-310.

⁷⁰¹ Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında...*, s.168.

⁷⁰² Tahsin Özcan, "Pazar", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 34, TDV, Ankara, 2007, s.208.

Tablo 145: Vilayet Dâhilinde Bulunan Pazar Yerleri

Vilayet Dâhilinde Bulunan Pazar Yerleri	
Kurulduğu Günler	Şehir ve Kasaba ve Köy İsimleri
Pazartesi	Kozan dâhilinde Anavarza nâm mevki'de
Pazartesi	İçil dâhilinde Anamur Kazası'nda
Pazartesi	İçil dâhilinde Bağde Nahiyesinde
Salı	Nefs-i Adana Şehri
Salı	Tarsus Kasabası
Çarşamba	İçil dâhilinde Ermenak Kasabası'nda
Perşembe	Kozan Sancağı Kars-ı Zülkadriye Kasabası
Cuma	Mersin Kasabası
Cuma	Karaisalı Kazâsı dâhilinde Ciceli Karyesi'nde
Cuma	Kozan Sancağı dâhilinde Sis Kasabasında
Cuma	Kozan dâhilinde Feke nâm mevki'de
Cuma	Tarsus Kazası dâhilinde Namrun Nâhiyesi'nde
Cuma	İçil dâhilinde Anay nâm karyede
Cuma	İçil dâhilinde Silifke Karyesi
Cuma	İçil dâhilinde Mut Kasabası

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 87; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 138-139; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.136.

Haftalık pazar Tarsus merkez kasabada ve Namrun'da olmak üzere iki yerde kurulmaktaydı. Tarsus'ta salı, Namrun'da da cuma günleri kurulan pazarda köylüler ürünlerini pazarlamaktaydılar.

Fotoğraf 32: Tarsus'ta Pazar Yeri

Kaynak: Sacit Uğuz, "I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar Tarsus (1876-1926)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s.426.*

1830'lu yıllardan itibaren Mersin'de salı günleri kurulan, çevredeki yerleşimlerin geleneksel ürünlerinin satıldığı pazar yeri, günümüze de aynı adla gelmiş olan *Yoğurt Pazarı*'ydi.⁷⁰³ Vural Yoğurt Pazarı'nı şöyle anlatmaktadır:

Tarsus Kaymakamı Koloğlu Mehmet Ağa, 1829-1830 yıllarında, Silifke Tarsus yolunun geçtiği eski çeşmenin başında bir Pazar yeri kurmayı düşünür. Bu yerin deniz kıyısına yakınlığı, çevre ile ilişki kurulabilecek ilk yolların bulunduğu bir yer olması, çevresinde tatlı su kaynağının bulunması nedeniyle bu alan seçilmiştir. Bugünkü Yoğurt Pazarı olarak bilinen bu yer, çalılardan, mersin ağaççıklarından temizlenip, düzeltilerek genişçe bir alan meydana getirilmiştir. Yoğurt Pazarı, Mersin'in oluşumundaki ilk ve tek nokta sayılabilir. Mehmet Ağa, pazarın yönetimi için oğlu Hüseyin Ağa'yı görevlendirmişti ve onun için Pazar'ın kuzey yönünde, Mersin'in ilk evi olan, moloz taş duvarlı, üstü toprak damlı büyükçe binayı inşa ettirmişti. Hüseyin Ağa'nın evinin doğusuna da testici İsmail Efendi "huğ" evi yaptırmış, ardından pazar yönetimine yardım eden Camili Köyü eşrafına da buralarda dam ve huğ evler yapılmasına izin verilmişti. Böylece Yoğurt Pazarı çevresindeki birkaç ahşap kulübe yanında tütüncü, demirci dükkanları sıralanmaya başlamış ve bu bölge zamanla kentin çekirdeğini oluşturmuştur. Hüseyin Ağa buradaki ticari gelişmeyi görerek, pazar yerinin güneyine doğru bir yol açtırarak, deniz kenarına kayıkçılar için bir iskele yaptırmıştır. Böylece pazarın deniz bağlantısı da kurulmuştur. Köy ürünlerinin yanında, bahçeciler, balıkçılar ve seyyar satıcılar da ticarete katılmışlardır.⁷⁰⁴

Fotoğraf 33: Yoğurt Pazarı, 1910'lar

Kaynak: Ünlü ve Ünlü, a.g.e., s.160.

⁷⁰³ Ünlü ve Ünlü, a.g.e., s.157-158.

⁷⁰⁴ Semih Vural, *Huğ'dan Gökdeleneye Mersin*, Lamineks Matbaacılık, Mersin, 2010, s.30-32.

Fotoğraf 34: Yoğurt Pazarı, 1910'lar

Kaynak: Ünlü ve Ünlü, *a.g.e.*, s.156-157.

Fotoğraf 35: Yoğurt Pazarı

Sağ taraftaki yapının yerinde bugün YKM bulunmaktadır. Sol taraftaki büyük bina Konsolosluk ve otel olarak kullanılmakta idi. **Kaynak:** Develi, *Dünden Bugüne...*, s.106.

Kozan Anavarza'da, Anamur Kazası'nda ve Bağde Nahiyesi'nde de Pazartesi günleri; Ermenek Kasabası'nda Çarşamba; Kars-ı Zülkadriye'de Perşembe; Karaisalı Kazası'na bağlı Ciceli Karyesi'nde, Kozan Sancağı dâhilinde bulunan Sis Kasabası'nda, İçil'de bulunan Anay, Silifke ve Mut'ta Cuma günleri; Adana Şehri'nde de Salı günleri pazarlar kurulmaktaydı.

Fotoğraf 36: 20. Yüzyıl Başlarında Adana'da Pazar Yolu.

Kaynak: Sema Yavuz ve Özlem Özmen, “Gezginlerin Yüzyılların Ötesinden Gelen Sesi”, *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, (Haz: Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 290.

Fotoğraf 37: Adana Siptilli Pazarı 1900’ler. (Şimdiki Çifte Minare Civarı)

Kaynak: Belgin Tekeoğlu, *120. Yılında Adana Ticaret Odası*, Dikici Matbaası, Adana, 2014, s.36.

III. 4. 2. 8. Bedestenler:

Vilayette pazarlar dışında alışveriş merkezi olarak bedesten, han dükkân ve mağazalar da bulunmaktaydı. Bedestenler mücevher ve değerli taşlar olmak üzere silâhlar,

koşum takımları ile değerli kumaşların da satıldığı yerlerdi.⁷⁰⁵ Bedestenler Türk şehirciliğinde ticaret bölgesinin çekirdeğini oluşturuyordu ve bütün alışveriş onun etrafında yapılıyordu. Bedestenler şehrin en canlı ticaret bölgesinin merkezini oluşturuyordu.⁷⁰⁶

1870 tarihinde vilayette Adana, Tarsus, Mersin ve Payas'ta 4 adet bedesten bulunmaktaydı. Payas Kasabası'nda bulunan bedesten Köprülüzade Mehmed Paşa'nın inşaatı olarak kuzey ve güneye açılır iki kapı içinde kırk beş dükkân ve üç mağazanın bulunduğu taştan sağlam bir vaziyette idi. Bedestenin ortasından açılır muntazam ve geniş iki daireye ayrılmış bir han ve bu hanın kapısının karşısında bir kale vardı. Kalenin yolu bedestenin ortasından geçmekteydi. Yine bedesten içine açılır iki adet kapı içinde, yirmi dört adet odası olan bir medrese ve bir kubbe üzerinde cami'-i şerif vardı.⁷⁰⁷

Tarsus Bedesteni, Ramazanoğulları Beyliğinden Piri Paşa'nın oğlu İbrahim Bey tarafından 1579'da yaptırılmış olan *Kırkkasık Bedesteni*, önceleri imarethane ve medrese olarak kullanılmıştır.⁷⁰⁸

Adana Bedesteni de 16. yüzyılda Ramazanoğlu Halil Bey ve Piri Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1850-51 yıllarında Kel Hasan Paşa tarafından tamir ettirilen Adana Bedesteni Kapalıçarşı ve Adana Arastası olarak da bilinmektedir.⁷⁰⁹

Tablo 146: Adana Vilayeti'nde Bulunan Bedesten 1870 (H.1287)

Adana Vilayeti'nde Bulunan Bedesten 1870 (H.1287)	
Kazalar	Sayısı
Nefs-i Adana	1
Tarsus Kazası	1
Mersin Kazası	1
Payas Kazası	1
Vilayet Toplamında	4

Kaynak: H. 1287 Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

⁷⁰⁵ Semavi Eyice, "Bedesten", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 5, TDV, Ankara, 1992, s.302.

⁷⁰⁶ Eyice, *Bedesten*, s.303

⁷⁰⁷ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 101-102.

⁷⁰⁸ Narin ve Sert, *a.g.e.*, s. 63.

⁷⁰⁹ Halaçoğlu, *Adana Tarihçesi*, s.17.

III. 4. 2. 9. Hanlar

Şehirlerin ticarî kapasitelerini ortaya koyan mekânlardan birisi de hanlardı.⁷¹⁰

Hanlar, şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla kurulan yerlerdi. Hanlarda mal yapımı ve ticaret işleri birlikte yürütülmekteydi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı.⁷¹¹

Tablo 147: Adana Vilayeti'nde Bulunan Hanlar 1870 (H.1287)

Adana Vilayeti'nde Bulunan Hanlar 1870 (H.1287)	
Kazalar	Sayısı
Nefs-i Adana	27
Tarsus Kazası	9
Mersin Kazası	3
Karaisalı Kazası	12
Sis Kazası	2
Haçin Kazası	1
Payas Kazası	2
Ermenek Kazası	2
Mut Kazası	1
Silifke Kazası	2
Vilayet Toplamında	

Kaynak: H. 1287 Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

⁷¹⁰ Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında....*, s.165

⁷¹¹ Şebnem Akalın, "Kervansaray", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 25, TDV, Ankara, 2002, s. 229.

Tablo 148: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Hanlar 1891 (H.1308)

Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Hanlar 1891 (H.1308)									
Adana Sancağı ⁷¹²		Mersin Sancağı ⁷¹³		İçil Sancağı ⁷¹⁴		Kozan Sancağı ⁷¹⁵		Cebel-i Bereket Sancağı ⁷¹⁶	
Adana Kazası	27	Tarsus	27	Ermenek	2	Sis	3	Payas	2
Karaisalı	12	-	-	-	-	Haçın	3	Osmaniye	5
Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Hanlar 1894 (H. 1312)									
Adana Sancağı ⁷¹⁷		Mersin Sancağı ⁷¹⁸		İçil Sancağı ⁷¹⁹		Kozan Sancağı ⁷²⁰		Cebel-i Bereket Sancağı ⁷²¹	
Adana Kazası	27	Tarsus	27	Ermenek	2	Sis	3	Yarpuz	2
Karaisalı	13	-	-	Mut	1	Haçın	3	-	-
Hamidiye	6	-	-	-	-	-	-	-	-

III. 4. 2. 10. Dükkân ve Mağazalar

Bilindiği üzere dükkânlar, esnaf veya küçük zanaat sahiplerinin imalât veya satış yaptıkları mekânlardı.⁷²² Bu mekânlar, genellikle orada yapılan mesleğin adıyla (“Bakkal dükkânı”, “tuzcu dükkânı”, “sabuncu dükkânı”, “berber dükkânı”, “ekmekçi dükkânı”) anılmaktaydı. Bu dükkânlar, şehrin değişik yerlerinde bulunan çarşı ve semtlerine yayılmış durumdaydı.⁷²³

Vilayette 1870 (H. 1287) yılında 3772 dükkân vardı.⁷²⁴ 1308 yılında Adana Sancağı’nda 2008, Mersin Sancağı’nda 1587, İçil Sancağı’nda 425, Kozan Sancağı’nda 710 ve Cebel-i Bereket Sancağı’nda 97 dükkân bulunmaktaydı.⁷²⁵ 1318 yılında dükkân

⁷¹² H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.76-79.

⁷¹³ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 98.

⁷¹⁴ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 109.

⁷¹⁵ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 134-136.

⁷¹⁶ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 153-157.

⁷¹⁷ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 48-51.

⁷¹⁸ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 96.

⁷¹⁹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 62-67.

⁷²⁰ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71-74.

⁷²¹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 79.

⁷²² Yörük, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında...*, s.173.

⁷²³ İbrahim Güler, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Cil:1, Sayı:2, Güz, 2000, s.130.

⁷²⁴ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

⁷²⁵ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 76-79; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 84-98; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 109-112; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 134-138; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 153-157.

sayısı artmıştır ve beş sancakta toplamda 5713 adet dükkân vardı. Ancak salnâmelerin hiç birinde bu dükkânlarda hangi ürünlerin satıldığı hakkında bilgiler verilmemiştir.

Tablo 149: Adana Vilayeti'nde Bulunan Dükkânlar 1870 (H.1287)

Adana Vilayeti'nde Bulunan Dükkânlar 1870 (H.1287)			
Kazalar	Sayısı		
Nefs-i Adana	1978	Osmaniye Kazası	16
Tarsus Kazası	830	Ermenek Kazası	280
Mersin Kazası	150	Mut Kazası	30
Karaisalı Kazası	30	Anamur Kazası	40
Sis Kazası	153	Silifke Kazası	50
Kars Kazası	128	Beylanköy Kazası	17
Payas Kazası	20	Haçin Kazası	50
Vilayet Toplamında 3772			

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

Tablo 150: Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Dükkânlar 1900 (H.1318)

Vilayet Kaza ve Nahiyelerinde Bulunan Dükkânlar 1900 (H.1318)				
Adana Sancağı ⁷²⁶	Mersin Sancağı ⁷²⁷	İçil Sancağı ⁷²⁸	Kozan Sancağı ⁷²⁹	Cebel-i Bereket Sancağı ⁷³⁰
Adana Kazası 1875	Tarsus Kasabası 1297	Ermenek Kazası 255	Sis Kazası 330	Payas Kazası 255
Karaisalı Kazası 30	Mersin Kasabası 320	Anamur Kazası 101	Haçin Kazası 200	Islahiye Kazası 15
Hamidiye Kazası 90	-	Mut Kazası 60	Feke Kazası 30	Hassa Kazası 30
-	-	Gülner 108	Kars 235	Yarpuz Kasabası 25
-	-	Silifke ⁷³¹ 397	-	Osmaniye 80
-	-	-	-	Bahçe 81

Dükkânlar dışında, esnaf ve zanaatkârların iş yerleri arasında, mağazalar da bulunmaktaydı. Bunlar daha çok bir depo vazifesi gören geniş mekânlardı.⁷³² Vilayette

⁷²⁶ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 71-74.

⁷²⁷ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 174-189

⁷²⁸ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 201-225.

⁷²⁹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 150-163

⁷³⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 118-146.

⁷³¹ Dükkân ve Mağaza Sayısı Birlikte Verilmiştir.

⁷³² Güler, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf...*, s.130.

1870 (H.1287) tarihinde 163 adet mağaza bulunmaktaydı. 1873 (H.1290) yılında Adana Kazası'nda 108, Tarsus Kazası'nda 15, Mersin Kazası'nda 66, Karataş Nahiyesi'nde 20, Sırkıntı Nahiyesi'nde 1 ve Muhacirin Nahiyesi'nde 13 olmak üzere Adana Sancağı'nda 210 mağaza bulunmaktaydı. Kozan Sancağı'na bağlı Sis Kazası'nda 20, Haçin Kazası'nda 2, Kars Kazası'nda 50 toplamda 72 mağaza ve Payas Sancağı'na bağlı Payas Kazası'nda 7, Osmaniye Kazası'nda 2 toplamda 9 mağaza bulunmaktaydı. Vilayette genelinde 304 mağaza vardı.⁷³³ 1891 (H.1308) tarihli salnâmeğe göre ise vilayet genelinde 141 mağaza vardı ve bunların 90'ı Adana Kazası'nda, 32'si Sis Kazası'nda ve 48'i Mersin Kazası'ndaydı.⁷³⁴

Tablo 151: Adana Vilayeti'nde Bulunan Mağazalar 1870 (H.1287)

Adana Vilayeti'nde Bulunan Mağazalar 1870 (H.1287)	
Kazalar	Sayısı
Nefs-i Adana	90
Tarsus Kazası	65
Mersin Kazası	45
Gülner Kazası	20
Payas Kazası	3
Vilayet Toplamında	163

Kaynak: H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

III. 5. Sağlık

Adana Vilayeti'nde havanın derecesi yöreye göre değişmekteydi. Bununla birlikte dağlarda kış sert, diğer mevsimlerde orta dereceli geçer, sahil ve ovalarda kışın kar yağmaz, yaz ve güz hava orta dereceli olurdu.⁷³⁵ Adana Kasabası'yla sahile daha yakın olan Tarsus, Mersin, Cebel-i Bereket Sancağı'nın ve Kozan Sancağı'nın sahil kısımlarında hava 33-35° iken Karaisalı Kazası'nın kuzeyi ile Kozan'ın Haçin, İçel'in Ermenek ve

⁷³³ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 140; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 142; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 144.

⁷³⁴ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 76; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 134; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 84.

⁷³⁵ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 5.

Mersin'in Namrun ve Gülek Nahiyelerinde yazın daha sıcak olan yerler vardı. Bunun sebebi buraların çok rutubetli olmasıydı.⁷³⁶ Adana Vilayeti'nin bu iklim koşulları ve coğrafi konumu gereği eski dönemlerden beri bölge, en önemli sağlık sorunu olan bulaşıcı salgın hastalıklara açıktı.

Adana Vilayeti'nde en önemli sağlık sorunu, eskiden beri varlığını sürdüren sıtma ve trahomdu. Kolera, veba, frengi ve verem gibi başka salgın hastalıklar da bölgede kitlesel ölümlere yol açmaktaydı. Özellikle bölgede yoğun olarak görülen sıtma ve trahoma karşı etkili bir mücadele yürütülmesi zorunluydu. Yaz aylarında Seyhan Nehri'nin bataklığa dönüşmesiyle salgın hastalıklar daha da artmaktaydı. Vilayette bu yaygın hastalık olaylarına rastlanmasının diğer bir nedeni de bölgede özellikle Adana'da dışarıdan gelen tarım işçilerini barındırmak zorunda kalmasıydı. Aileleriyle gelen ve sayıları on binleri bulan bu insan sağlıksız koşullar içinde yaşamaktaydı. Bu nedenle de hastalıklar hızla yayılmaktaydı.⁷³⁷

III. 5. 1. Hastaneler

Vilayette hastalıklara karşı alınan ilk ciddi önlem, Gureba Hastanesi'nin açılmasıydı. 1870 (H. 1287) tarihli salnâmeğe göre Taşköprü'nün şehir tarafındaki kapısının karşısında, Seyhan Nehri'nin kenarında bulunan Adana Kalesi'nin cephaneliğinin ateş almasından dolayı harap olan kısımları tamir edilerek Gureba/Memleket Hastanesi burada açılmıştı.⁷³⁸

⁷³⁶ H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 240-241.

⁷³⁷ "Adana", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 125-126.

⁷³⁸ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.120; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 50; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.129.

Seyyah Dr. Şerafettin Mağmumi'nin aktardıkları da bu bilgiyi doğrular niteliktedir:

Adana'nın hastanesi ne vakit gözümün önüne gelse dehşetten tüylerim ürperir. Medrese gibi kemerli ve kubbeli bir bina. Taşların üzerinde birer ot minder serilmiş, düzinelerle gureba, elbise ve kıyafet-i zatiyesiyle üzerinde inleyip duruyor. Yaralıları, bereliler kendi kirli müteaffin mendil ve yemenileriyle, entari parçalarıyla yaralarını sarmışlar. Sabahları belediye hekimlerinden biri şöyle bir dolaşım eczaneden hazırlatılarak getirilmiş hintyağı, ingiliztuzu, sülfat gibi birkaç mahdut ilacı dağıtıyor. Koşullara taaffünden girmek kabil değil. Hele ırgat pazarı olunca hastalar avlıya, bahçeye kapının önüne kübbelerine sarılıp yattıyorlar.⁷³⁹

Daha sonra kolera salgını nedeniyle hastane için yeni binanın yapımına 12 Şubat 1894'te Vali Faik Paşa'nın döneminde belediyece başlanmıştır. Kuşçu Hakkı Bey'in sorumluluğundaki inşaatın 4 pavyonu, 1896'da bitirilerek Gureba Hastanesi adı ile hizmete açıldı. Daha sonra hastanenin ismi "Memleket Hastanesi" olarak değiştirilmiştir.⁷⁴⁰

Tablo 152: Adana Gureba Hastanesi Görevlileri

Adana Gureba Hastanesi Görevlileri		
1870 (H. 1287)⁷⁴¹	1872 (H. 1289)⁷⁴²	1873 (H. 1290)⁷⁴³
Islahhane Nazırı Müdürü Derviş Efendi	Nazırı Doktor Mösyö Braşkopoli	Memuru Afifi Efendi
Doktor Mösyö Biraşkopoli	Müdürü Afifi Efendi	Tabîb Mösyö Vitalis
Müdür Afifi Efendi	Eczacı Enazakar Padisi (?)	Eczacı Angeli Efendi
Eczacı Efendi		
1876 (H. 1293)⁷⁴⁴	1877 (H. 1294)⁷⁴⁵	1879 (H. 1296)⁷⁴⁶
Memuru Hacı Abdi Efendi	Memuru Tahir Bey Efendi	Memuru Covani Efendi
Tabip Doktor Praşko Apolos(?)	Tabîbi Mösyö Zevgapols	Tabîbi Doktor Cevani Efendi
Eczacı Hoca Enkli	Eczâcı Hoca Angeli	Eczâcı Engli Efendi
Dört Hademe	Dört Hademe	Beş Hademe
1880 (H. 1297)⁷⁴⁷	1891 (H. 1308)⁷⁴⁸	1894 (H. 1312)⁷⁴⁹
Memur Hacı Ahmed Efendi	Müdür Meclis-i Beledi Â'zâları	Müdür

⁷³⁹ Polat, a.g.e., s.170-172.

⁷⁴⁰ "Adana", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 41.

⁷⁴¹ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 49.

⁷⁴² H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 45.

⁷⁴³ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 52.

⁷⁴⁴ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 49.

⁷⁴⁵ H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 48.

⁷⁴⁶ H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 128.

⁷⁴⁷ H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 72.

⁷⁴⁸ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 53.

⁷⁴⁹ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121.

	Tarafından Münâvebeten İdâre Olunmaktadır	Müftüzade Kuddusi Efendi
Kâtib Yusuf Efendi	Eczâcısı Karabet Efendi	Eczacı Karabet Efendi Râbi'
Tabîb Doktor Covani Efendi	Timarcı Mustafa Ağa	Mehmed Seyid Timarcı
Eczacı Pavlo	Hastahanenin altı nefer hademesi ve dâ'ire-i belediyenin bir nefer odacısıyla maa' çavuş on nefer tulumbacı sekiz nefer tanzîfât arabacısı sekiz nefer süpür ündücü ve bir mahallât bekçibaşısı ile dört çavuş ve dört onbaşısı ve kırk üç nefer bekçisi mevcut ve müstahdemdir.	Dâ'ire-i belediye Odacısı 1 kişi
Beş nefer hademesi vardır		8 Hastahane Hademesi
		Maa' Çavuş Tulumbacı 21
		Maa' Süpürgeci Başı ve Süpürgeci 45
		Su Arabacısı
		Bir mahallât bekçi başısı dört çavuş ve dört onbaşısı ve bir kâtib ve elli beş nefer bekçi vardır.

Fotoğraf 38: Adana'da Yapılan Gureba Hastanesi'nin Açılış Töreni

Kaynak: (30 Eylül 1897) Servet- Fünun, No: 342, g:030

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/31-32.jpg?width=850>

Fotoğraf 39: Adana Gureba Hastanesi

Kaynak: <http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/51.jpg?width=850>

Tarsus'ta sağlık işleri önceleri memleket tabibinin gözetiminde yürütülmüştür. Ancak hasat mevsiminde birçok mevsimlik işçinin geldiği Tarsus'ta sağlık işlerinin bu şekilde yürütülmesi mümkün değildi. Çünkü dışarıdan gelen ve çok ağır şartlarda, aşırı sıcak altında çalışan işçiler nedeniyle bölgede çok fazla salgın hastalık görülmekteydi. Bu nedenle Adana'da olduğu gibi Tarsus'ta da bir gureba hastanesi açılması kararlaştırılmıştır.⁷⁵⁰ 1893 yılında Kaymakam Ziya Bey'in önderliğinde halktan toplanan yardımlarla Tarsus Gureba Hastanesi hizmete açılmıştır.⁷⁵¹

Tarsus Gureba Hastanesi'nde görevlileri: 1894 yılında Tabip Recyan Agop Efendi, Memur Hasan Efendi; 1902'de Memur Hasan Efendi, Kabile Fatma Hanım, Tımarcı Hıristaki Efendi'dir ve hastanede temizlik işlerine bakan iki tane de hademe bulunmaktadır;⁷⁵² 1318'de Gureba hastanesinin görevlileri Memur Ahmed Hayri Efendi, Kâtip Hasan Efendi'dir.⁷⁵³

⁷⁵⁰ Uğuz, *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk...*, s. 252-253.

⁷⁵¹ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.102; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 189; Ulutaş, *a.g.e.*, s.286.

⁷⁵² H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.102; H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 189.

⁷⁵³ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 189.

Fotoğraf 40: Tarsus Gureba Hastanesi

Kaynak: Ulutaş, *a.g.e.*, s.287.

Kozan Sancağına bağlı Feke'de Fırka-i İslâhiye'nin çalışmaları sırasında kurulmuş bir askeri hastane vardı ve hastanenin içinde güzel bir çeşme ve havuz bulunmaktaydı.⁷⁵⁴ Mersin'de de otuz yataklı bir memleket hastanesi vardı.⁷⁵⁵

III. 5. 2. Karantina İdaresi:

Sanayileşmeyle birlikte Avrupa'nın hammadde kaynağı ve pazar olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nde, genel olarak liman kentlerinin ticaret hacimleri artmıştı. Bu durum bölgelerde zaten var olan sağlık sorunlarına ek olarak, göç ve göçe bağlı bir dizi sağlık sorununu da beraberinde getirmiştir. Böylece önce İstanbul'da daha sonra vilayetlerde ve diğer yerleşim birimlerinde, 19. yüzyılın ortalarından itibaren "Karantina İdareleri" kurulmaya başlanmıştır.⁷⁵⁶

Adana Vilayeti'nde de Karantina İdareleri kurulduğu görülmektedir. 1872 (H.1289) ve 1876 (H.1293) yıllarında Mersin Karantina Memuru Mösyö Karcoli ve Kâtibi Hasan Efendi idi.⁷⁵⁷ 1894 (H. 1312) yılında Karantina İdaresi'nde Tabiplik görevine

⁷⁵⁴ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.93; H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.137.

⁷⁵⁵ 1926-1927 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, s. 1109.

⁷⁵⁶ Bozkurt, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e...*, s.46.

⁷⁵⁷ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 132; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 70.

Malezyan Efendi getirilmiştir ve Karantina Kâtibi Hüsnü Efendi, Kolcu/Gardiyan'ı Hacı Hüseyin Efendi idi.⁷⁵⁸ 1900 (H. 1318)'de tabip değişmiş ve Binbaşı Cenap Şahabettin Bey olmuştur.⁷⁵⁹ Aynı yıl Tarsus Kazası'nda ise Karantina Memuru olarak Corci Efendi görevlendirilmiştir.⁷⁶⁰

1872 (H.1289) tarihinde İçil Sancağı, Silifke Karantina Memuru Hasan Efendi, Anamur Karantina Memuru Şeyh Ali Efendi idi.⁷⁶¹ 1877 (H.1294) ve 1880 (H.1297) yılları arasında İçil Sancağı Taşucu Karantina Memuru Hasan Efendi, Gilindire Karantina Memuru Nureddin Efendi ve Anamur Karantina memuru yine Şeyh Ali Efendi olmuştur.⁷⁶² 1894 (H. 1312)'de Taşucu Karantina Memuru Kostani Efendi;⁷⁶³ 1900 (H. 1318)'de Anamur Karantina Memuru Hacı Mehmet Efendi;⁷⁶⁴ 1901 (H. 1319)'de İçil Taşucu Karantina Memuru Said Efendi ve Anamur Kazası Karantina Memuru Mehmed Efendi'ydi.⁷⁶⁵

III. 6. Eski Eserler

Adana Vilayeti'nin doğusu Haleb ve Diyarbakır; kuzeyi Sivas, Konya; batısı yine Konya Vilayetleriyle sınırdır ve güneyi Akdeniz ile son bulmaktaydı.⁷⁶⁶ Verimli topraklarıyla meşhur Çukurova'nın geniş arazilerini, ormanlarla kaplı birçok sıradağları, nehirleri, sahilleri içine alan Adana Vilayeti'nin yüzölçümü takriben elli bin kilometre² idi. Bunun altı bin beş yüz kilometresi sahilde bulunan ziraata elverişli düz araziler ile ormanlar, on sekiz bin kilometresi verimliliği orta dereceli alanlar ile yaylalarda bulunan

⁷⁵⁸ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 169-188.

⁷⁵⁹ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 182-212.

⁷⁶⁰ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 182-212.

⁷⁶¹ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 132.

⁷⁶² H. 1297 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 105.

⁷⁶³ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 169-188.

⁷⁶⁴ H. 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 182-212.

⁷⁶⁵ H. 1319 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 100-138.

⁷⁶⁶ H. 1308 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 1.

ziraata elverişli araziler ve geriye kalan yirmi beş bin kilometresi dağ, kaya, nehir, vadi, kumsal ve bataklık.⁷⁶⁷

Bölgenin bu coğrafi konumu, iklimi ve bereketli toprakları ile tarih sahnesinde bölgeyi bir kilit noktası haline gelmiştir. Yüzyıllar boyu paylaşılabilen bu topraklarda kültürel yönden renkli bir mozaik izlerini günümüzde de görmek mümkündür.⁷⁶⁸ Bugün bölgede oldukça fazla tarihi eser bulunmaktadır. Bununla birlikte, salnâmelerde de belirtilen, eserlerden birçoğu da yok olmuştur.⁷⁶⁹

III. 6. 1. Taşköprü:

“...Seyhan Nehri'nin evsâtında âsâr-ı 'atıkadan yan yana üç 'araba gider derecede dört yüz arşın tûlunda yirmi iki 'aded kemer üzerine mebnî cesîm ve metîn ve muntazam kâr-gîr bir köprü vardır...”⁷⁷⁰

Seyhan Nehri'nin ortasında yan yana üç araba gidebilecek genişlikte, dört yüz arşın⁷⁷¹ uzunluğunda, yirmi iki adet kemer üzerine kurulmuş büyük ve sağlam bir taş köprü vardır.⁷⁷² Taşköprü'nün 4. yüzyılda Roma'nın askeri ulaşımını sağlamak için yapıldığı düşünülmektedir.⁷⁷³ Adana müzesindeki Latince yazılı bir kitabenin Alman Arkeolog Schnider tarafından okunuşuna göre eserin mimarı Auxentius'du.⁷⁷⁴ Köprünün uzunluğu 300, genişliği 13 metre civarındadır. Seyhan nehrinin zamanla yatağının değişmesi ve getirdiği topraklarla köprünün gözleri dolmuştur. Bunun sonucunda 21 gözlü köprünün 7 gözü toprak altında kalarak kapanmıştır.⁷⁷⁵ Taşköprü, MS 6. Yüzyılda Bizans İmparatoru

⁷⁶⁷ H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 33-34.

⁷⁶⁸ Özmen, a.g.m., s. 203.

⁷⁶⁹ Halaçoğlu, *Adana Tarihçesi*, s.16.

⁷⁷⁰ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 53.

⁷⁷¹ Bir uzunluk ölçüsü. (68 cm. uzunluk.) Bir kol boyu.

⁷⁷² H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 53.

⁷⁷³ Gözde Ramazanoğlu, “Adana'da Roma Dönemi Köprüsü: Taşköprü” , *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:18, Sayı:1, 2009, s.307.

⁷⁷⁴ Çam, a.g.e., s.241.

⁷⁷⁵ Nadirler, a.g.e., s.3.

Justinianos tarafından, Osmanlı döneminde ise Sultan III. Ahmet ve Sultan II. Abdülhamit döneminde tamir edilmiştir.⁷⁷⁶

Fotoğraf 41: Taşköprü

Kaynak: Tekeoğlu, a.g.e., s.37.

III. 6. 2. Tumlu Kalesi:

Sırkıntı Nahiyesi'nde Koşuk ve Tumlu namıyla iki adet kale harabesi vardır.⁷⁷⁷

Asurlular, Persliler ve Romalıların kullandığı Tumlu Kalesi'nin bir gözetleme kulesi, savunma hendekleri ile surları bulunmaktadır ve içinde üç tane su sarnıcı vardır.⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ Nadirler, a.g.e., s.3.

⁷⁷⁷ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 120.

⁷⁷⁸ Özlem Özmen, "Adana'nın Tarihsel Yapı Dokusu (Kaleler, Kervansaraylar-Hanlar ve Camiler)", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, (Haz: Erman Artun-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 208.

Fotoğraf 42: Tumlu Kalesi

Kaynak: <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/kulturenvanteri/tumlu-kalesi>

III. 6. 3. Yılan Kale:

Muhacirin Nahiyesi'nde Yılan Kalesi isminde büyük bir kale harabesi vardır.⁷⁷⁹ Kale, halk arasında Şahmeran Kalesi olarak da bilinmektedir.⁷⁸⁰ Oldukça sağlam bir durumda bulunan kalenin Bizans dönemine ait olduğu düşünülmektedir.⁷⁸¹

Fotoğraf 43: Yılan Kale

Kaynak: <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/yilan-kale>

⁷⁷⁹ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121.

⁷⁸⁰ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.58; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.59.

⁷⁸¹ Özmen, *a.g.e.*, s. 208.

III. 6. 4. Kleopatra Kapısı:

“... kasabanın (Tarsus) garb cihetinde ve şose tariki üzerinde müteaddid cesim taşlarla usûl-ı kadîm mi'mâri üzere inşâ olunmuş “Kancık Kapı” demekle ma'rûf nâm kapı ve yine Câmî-i 'Atîk civârında “Delik Kaya” demekle ma'rûf nâm kemer asâr-ı atîka ma'düddur.”⁷⁸²

Tarih boyunca birçok savaflara sahne olan Tarsus'un etrafı surlarla çevrilmiş ve her birinin arası 12 metre genişlikte olmak üzere 3 sıra sur yapılmıştır. Bu surların üzerinde Deniz Kapısı, Dağ Kapısı ve Adana Kapısı olarak bilinen üç kapı bulunuyordu. Savaş sırasında birinci sur ile ikinci sur arası su ile doldurulur, şehir kapıları kapatılır ve bu şekilde savunma sağlanırdı. Deniz Kapısı ve Dağ Kapısının bulunduğu surlar Mısırlı İbrahim Paşa döneminde yıktırılmış, sadece Deniz Kapısı günümüze ulaşmıştır.⁷⁸³ Deniz Kapısı halk arasında “Kancık Kapı” ve “Kleopatra Kapısı” olarak da bilinmektedir.⁷⁸⁴ Kleopatra Kapısı ismi ise Mısır Kraliçesi Kleopatra'nın sevgilisi Romalı General Antonius ile Tarsus'ta buluşmak üzere geldiğinde Deniz Kapısından şehre girmiş olmasından gelmektedir.⁷⁸⁵

⁷⁸² H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 191.

⁷⁸³ Altay, a.g.e., s.98.

⁷⁸⁴ Narin ve Sert, a.g.e., s. 19; Kerem, a.g.e., s.74.

⁷⁸⁵ Kerem, a.g.e., s.86.

Fotoğraf 44: Kleopatra Kapısı

Kaynak: <http://360mersin.com/kleopatra-kapisi.19/> ve <http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/TR,73148/tarsus.html>

III. 6. 5. Donuktaş:

“Kasabanın cihet-i şark-ı şimâlisinde ve Berdan nehrinin mecrâsına müsadif “İskender”in suya girdiği mahall ile zîr-i zemînde ba’zı odaları ve kasabanın şark-ı cenûbisinde (Donuktaş) demekle marûf yekpare taşdan masnu’ asâr-ı atîka ma’düddür.”⁷⁸⁶

Tarsus Kazası’nda Donuktaş isminde büyük bir tapınak vardır.⁷⁸⁷ Bu tapınak Tarsus’taki anıtların en eskisidir. Tapınağa halk arasında Donuktaş ya da Dönüktaş denilmektedir.⁷⁸⁸ Eserin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 2. yüzyılda yapımına başlanıldığı düşünülmektedir. Seyyah Victor Langlois tarafından Asur Kralı Sardanapal’ın mezarı olarak tanımlanan Donuktaş’ın, bilimsel çalışmalar sonucunda bir

⁷⁸⁶ H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 191.

⁷⁸⁷ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 63-64.

⁷⁸⁸ Altay, a.g.e., s. 96-97.

tapınak olduğu ortaya çıkarılmıştır. Eser günümüzde önemli bir kültür mirası olarak korunmaktadır.⁷⁸⁹

Fotoğraf 45: Donuktaş

Kaynak: Narin ve Sert, *a.g.e.*, s. 25.

III. 6. 6. Gözlükule Höyüğü:

Tarsus Kazası'nda bulunan diğer bir tarihi kalıntı da Gözlükule Höyüğü'dür.⁷⁹⁰

1934 yılından sonra başlanan bilimsel kazı çalışmalarında, Erken Neolitik'ten itibaren, İslami dönemlere kadar höyük üzerinde 33 kültür tabakası belirlenmiştir. Tabakalarda Türk-islam yapıları, klasik devre ait kandiller ve heykeller, Suriye ve Kıbrıs kültürüne ait kalıntılar, çok sayıda çanak çömlek, madeni paralar, Geç Hitit zamanına ait damga ve mühürler bulunmuştur. 1937-38 kazılarında da Genç-Orta ve Erken Bronz Devri eserlerine rastlanmıştır.⁷⁹¹

⁷⁸⁹ Kerem, *a.g.e.*, s.75; Narin ve Sert, *a.g.e.*, s. 23-24.

⁷⁹⁰ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 63-64.

⁷⁹¹ Altay, *a.g.e.*, s. 95-96.

III. 6. 7. Namrun Kalesi:

*“Namrun Kal’ası yek-pâre kaya üzerinde ve etrâfı halka olarak taş ile muhâttır.”*⁷⁹²

Tarsus Kazası’nda bulunan diğer bir eser de Namrun Kalesi’dir. Kale yekpare kaya üzerinde ve etrafı halka olarak taş ile çevrilidir.⁷⁹³ Ortaçağ dönemine yapıldığı düşünülen Namrun Kalesi, yüksek bir tepe üzerinde inşa edilmiş savunma kalesidir. Günümüzde kalenin sadece kuzey kısmında bulunan iki burcu sağlam olarak kalmıştır.⁷⁹⁴

Fotoğraf 46: Namrun Kalesi

Kaynak: <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/namrun-kalesi>

III. 6. 8. Pompeipolis:

*Kasaba-i mezbûrenin (Mersin) garb tarafında ve bir buçuk sâ’at mesâfede ve leb-i deryada “Viranşehir” demekle ma’rûf bir memleket harâbesi vardır ki bu harâbe târîhlerin rivâyetlerine göre Roma başkonsoloslarından meşhur Pompeiye’nin binâkerdesi olan şehir-i cesimden kalmadır ve leb-i deryâda âsâr-ı ‘atıkadan duvar ve temelleri ve on beş zirâ’ tûlunda ve iki kulâç kalınlığında birçok direkler olup el’ân ba’zısı hey’et-i âsliyyesi üzerine kâ’imen ve ba’zısı dahî yeryüzünde mezcûddur ve mezkûr direklerin üzerinde bir tâkım san’atlı oyma resimler vardır.”*⁷⁹⁵

⁷⁹² H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 63-64.

⁷⁹³ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 65; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 63-64.

⁷⁹⁴ Kerem, a.g.e., s. 96.

⁷⁹⁵ H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 175; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74.

Mersin'in batısında ve deniz kenarında Pompeipolis diğer ismi ise Şehr-i Viran/Viranşehir olan eski ve büyük bir şehir harabesi vardır.⁷⁹⁶ Şehrin İ.Ö. 8-7. yüzyılda kurulduğu düşünülmektedir. Şehre İ.Ö. 333'te Perslerle yapılan savaş sırasında Büyük İskender girmiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra da şehir Seleukos ve Ptolemaioslar arasında çekişmeye sahne olmuştur. Seleukos yönetiminin zayıflamasıyla Ermeni Kralı Tigranes kenti yağmalayıp, halkını göçe zorlamıştır. Bu dönemde Kilikya'da yaşanan kargaşalardan Soli kenti de etkilenmiştir. Akdeniz'deki korsan faaliyetlerine son vermesi için görevlendirilen Romalı Komutan Pompeius Anadolu kıyılarında güvenliği sağlamıştır. Grekçe Soloi, Latince Soli olarak kullanılan ve "Güneş" anlamına gelen şehrin adı, bu olaydan sonra Pompeiopolis (Pompeius'a adanmış kent) olarak değiştirilmiştir. Soli, 525 yılında meydana gelen depremde zarar görmüş ve şehir boşaltılmıştır. Bu nedenle Viranşehir adıyla anılmaktadır.⁷⁹⁷ Şehir harabesinin duvar ve temelleri ve on, on beş zirâ⁷⁹⁸ uzunluğunda, iki kulaç kalınlığında birçok direği vardır. Bu kalıntıların bazıları hâlâ durmaktadırlar üzerlerinde bazı sanatlı oyma resimler yer alır.⁷⁹⁹

Yuvarlak mermer sütunları ve işlemeli sütun başlıkları ayakta duran kutsal cadde, suyolları, hamam, batıda çamlık yerinde nekropolis (mezarlık), doğuda Topraktepe üzerinde tapınak ve tiyatro, deniz kıyısında ise Aratos'un mezarı ile limanı bu eski şehrin zamanımıza kadar kalabilmiş kalıntılarıdır.⁸⁰⁰ Fakat Fotoğraf 49'da da görüldüğü üzere

⁷⁹⁶ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74-75; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 73; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 151-152.

⁷⁹⁷ M. Orhan Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, İnkılap Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, s.255; Kerem, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁷⁹⁸ Bir kolun dirseğinden orta parmak ucuna kadar uzunluk ölçüsü. (75-90 cm. kadar)

⁷⁹⁹ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 72; H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 74-75; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 73; H. 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 151-152.

⁸⁰⁰ Bayrak, *a.g.e.*, s.255.

günümüzde Soli antik kentinin çevresi yerleşim alanları ile dolmuştur. Bu nedenle bu kalıntılar yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.⁸⁰¹

Fotoğraf 47: Soli (Pompeipolis)

Kaynak: TMMOB Mimarlar Odası Dergisi, Sayı 5, Aralık, 2013,
<http://www.mersinmimod.org.tr/katalog/Oda-Dergisi%20-05.pdf> Erişim Tarihi: 22.02.2016.

Fotoğraf 48: Soli Pompeiopolis Sütunlu Yol ve Çevredeki Konut Dokusu (2008)

Kaynak: Yasemin Sarıkaya Levent, “Soli Pompeiopolis Arkeolojik Sit Alanı’nın Kentle Bütünleşmesi - Bir Kent Park Önerisi”, *TMMOB Mimarlar Odası Dergisi*, Sayı 5, Aralık, 2013, s. 76.
<http://www.mersinmimod.org.tr/katalog/Oda-Dergisi%20-05.pdf> Erişim Tarihi: 22.02.2016.

⁸⁰¹ Kerem, *a.g.e.*, s. 49.

III. 6. 9. Toprakkale (Kınık) Kalesi:

Osmaniye Kazası'nda "Toprakkale" isimli bir kale bulunmaktadır.⁸⁰² Bir Orta Çağ Kalesi olan Toprakkale'nin "Selökidler" tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Haçlılar ise kaleyi yenden onarmışlardır.⁸⁰³ Abbasi Halifesi Harun Reşit zamanında da onarım gören kalenin içerisinde cephanelik, erzak depoları, asker koğuşları ve sarnıç kalıntıları bulunmaktadır.⁸⁰⁴

Fotoğraf 49: Toprakkale Kalesi

Kaynak: <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/toprakkale-kalesi>

III. 6. 10. Anavarza Kalesi:

Sis Kazası'nda bulunan kale, tarihi kayıtlarda Anazarba, Ayn-zarba, Anazarbos, Anazarbus gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır.⁸⁰⁵ Salnâmelerde ise kalenin ismi Anavarza olarak geçmektedir. Bizans İmparatorluğu'nun önemli sınır kalelerinden olan Anavarza Kalesi günümüzde oldukça sağlam bir şekilde gelebilmiştir. Anavarza Kalesi biri

⁸⁰² H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122.

⁸⁰³ Altay, *a.g.e.*, s.45.

⁸⁰⁴ "Adana", *Yurt Ansiklopedisi*, s. 157.

⁸⁰⁵ Altay, *a.g.e.*, s.62.

asıl kale, diğeri aşağısında yer alan surlar olmak üzere iki manzume halindedir. Surlar Ceyhan Ovası'nda, düzlükten kuzeye doğru uzanmaktadır.⁸⁰⁶

Fotoğraf 50: Anavarza Kalesi

Kaynak: Adana Kültür ve Turizm Dergisi, Sayı:1, 2014, s.23, <http://www.adanakultur.gov.tr/TR,106866/e-dergi.html>

III. 6. 11. Anamur (Mamuriye/Mamure) Kalesi:

...Karye-i mezkûreye (Çorak Karyesi) bir sâ'at mesâfede ve leb-i deryâda Mamuriye Kalesi nâmıyla bir kal'a olup derûnunda muhtâc-ı ta'mîr câmi'-i şerîf hamam ve Hüseyin Gazi nâmında bir zâtın medfeni mevcûddur ve bu kal'anın ikinci def'a olarak Sultan Alaaddin tarafından ta'mîr ettirildiği mahallince meşhûrdur.⁸⁰⁷

Tarihi Anamurium Şehrinden günümüze kadar gelebilen eserlerin en önemlilerinden olan Mamuriye Kalesi, Romalılar zamanında inşa edilmiş ve birçok kez onarım görmüştür. 1230 tarihinde Karamanoğulları tarafından yenibaştan onarılmış ve mamur hale getirilmiş olan kaleye bu nedenle “Mamure Kalesi” de denilmektedir.⁸⁰⁸

⁸⁰⁶ Altay, a.g.e., s.62.

⁸⁰⁷ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.124.

⁸⁰⁸ Altay, a.g.e., s.139.

Fotoğraf 51: Mamuriye Kalesi

Kaynak: <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,45348/mamure-kalesi-mersin.html>

III. 6. 12. Tekirambarı (Tekfur Ambarı):

...kasaba(Silifke) derûnunda yirmi otuz arşın derinliğinde ve elli altmış arşın tûl ve yirmi otuz arşın 'arzında kesme kayadan ve etrafı masna' kâr-gîr kemerli Tekiranbarı ta'bîr olunur murabba' bir su havuzu olup derûnuna müdevver nerd-bânla inilir ve hâricinde ba'zı mecrâ âsârı görünmekte ise de müddet-i vafireden beri bozulup suyu gelmemektedir...⁸⁰⁹

Silifke Kasabası'nda Tekirambası isminde yirmi otuz arşın derinliğinde ve elli altmış arşın uzunluğunda ve yirmi otuz arşın genişliğinde kesme kayadan ve etrafı masna'(su mahzeni) olan taş kemerli, dört köşeli bir su havuzu/sarnıcı vardır.⁸¹⁰ Şimdiki bilgilere göre sarnıcın uzunluğu 45, genişliği 23 ve yüksekliği 12 metredir. Dağın kayalığı içine oyularak yapılan sarnıcın yan duvarları su sızdırmayacak bir şekilde yapılmıştır. Sarnıç, bir kuşatma sırasında şehrin yüksek kısımlarına su sağlamak amacıyla Bizanslılar zamanında yapılmıştır.⁸¹¹

⁸⁰⁹ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 117; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 114.

⁸¹⁰ H. 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 117; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 114.

⁸¹¹ Altay, a.g.e., s.119.

Fotoğraf 52: Tekir Ambarı (Tekfur Ambarı) Sarnıcı

Kaynak: http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecek_yer/tefur-ambari-sarnici

III. 6. 13. Göremeli Köprüsü:

“Kasabaya (Ermenek) üç sâ’at mesâfede ve Göksu üzerinde mevcûd olduğu beyân olunan Göremeli köprüsü yüz zirâ’ tûl ve sekiz zirâ’ ‘arzında gâyet mürtefi’ yalnız bir kemer üzerine yapılmış olduğundan âsâr-ı nefise-i mi’ mâriyeden ma’ dûddur.”⁸¹²

Ermenek Kasabası’nda Göremeli isminde gayet yüksek, uzunluğu yüz, genişliği sekiz arşın ve bir kemer üzerine kurulmuş sağlam bir köprü bulunmaktadır.⁸¹³

⁸¹² H. 1312 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 63.

⁸¹³ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 105.

Fotoğraf 53: Görmeli Köprüsü

Kaynak: <http://uygulamaoteli.kmu.edu.tr/anamenu.aspx?ayrinti=80>

III. 6. 14. Hemite Kalesi:

“Kazâ-i mezkûrda âsâr-ı ‘atîkadan Hemite ve Bodrum ve Çardak ve Fenas(?) ve Heştgiran(?) ve Reşid nâmlarıyla altı kal’a harâbesi vardır.”⁸¹⁴

Bir Ortaçağ Kalesi olan Hamite Kalesi ismini Hemite Köyünden almıştır. Sarp kayalıklar üzerinde yer alan kale Haçlı Seferleri sırasında önemli rol oynamıştır. Surları harap olan kalenin günümüzde sadece kuleleri sağlam kalabilmiştir.⁸¹⁵

⁸¹⁴ H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 95; H. 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 152.

⁸¹⁵ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 123; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 89; Altay, a.g.e., s.45.

Fotoğraf 54: Hemite Kalesi

Kaynak: <http://www.osmaniye.kulturturizm.gov.tr/TR,60814/kaleler.html>

III. 6. 15. Bodrum Kalesi (Kastabla Şehri):

Bodrum kalesi Kars Kazası (Osmaniye)'nda bulunmaktadır ve oldukça harap durumdadır.⁸¹⁶

Fotoğraf 55: Bodrum Kalesi

Kaynak: <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/kulturenvanteri/bodrum-kale>

⁸¹⁶ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 123; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 89; Altay, *a.g.e.*, s.45.

III. 6. 16. Anamur Softa Kalesi:

Anamur Kazası'nda bir de Softa Kalesi isminde bir kale bulunmaktadır.⁸¹⁷

Kale, Romalılar döneminden kalmıştır. Kalenin içerisinde bir hamam, kilise ve ambar bulunmaktadır.⁸¹⁸

Fotoğraf 56: Softa Kalesi

Kaynak: <http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/softa-kalesi>

III. 6. 16. İbrahim Paşa Tabyaları

*“Gülek Nâhiyesi'nde İbrahim Paşa Kuleleri demekle ma'rûf iki kule ve civârında istihkâmları ve derûnunda müte'addid topları vardır.”*⁸¹⁹

Osmanlı dönemi yapılarından olan İbrahim Paşa Tabyaları 1830'larda, doğudan gelecek saldırılara karşı İbrahim Paşa tarafından yaptırılmıştır. Tabyalar oldukça sağlam durumdadır.⁸²⁰

⁸¹⁷ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s.105.

⁸¹⁸ Altay, *a.g.e.*, s.139.

⁸¹⁹ H. 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 191.

⁸²⁰ Kerem, *a.g.e.*, s.85.

Fotoğraf 57: İbrahim Paşa Tabyası

Kaynak: Kerem, *a.g.e.*, s.88.

III. 6. 18. Diğer Tarihi Eserler

Salnâmelerde isimleri geçen fakat haklarında ayrıntılı bilgilere ulaşamadığımız tarihi eserler ise şunlardır:

Karaisalı Kazası'nda *Anahşa*, *Milvan*, *Kesri* ve *Minareli Han* olarak bilinen dört adet kale,⁸²¹ Payas Kazası'nda, Sarıseki, Cebel-i Nur, Ayas, Dere, Turk Karyelerinde birer kale harabesi ve Kurtkulağı Karyesi civarında *Karanlık Kapı* namıyla bir harabe kapı bulunmaktaydı.⁸²² Payas'ta bir de *Saatli Han* harabesi vardı ve hanın içinde bulunan *Hû' Hanelerde* askerler ve halk ikamet etmekteydi.⁸²³ Yine Payas'ta *Cin Kulesi* olarak bilinen bir kule bulunmaktaydı ancak; bunların inşa zamanı, kurucuları bilinmemektedir.⁸²⁴ Payas'a bağlı Ayas Karyesi'ne bir buçuk saat mesafede *Yumurtalık* adında büyük bir liman vardı. Burada eski binalar ve tarihi eserler olduğu gibi deniz içinde de Kızkulesi'ne benzer bir kule bulunmaktaydı.⁸²⁵ Osmaniye Kazası'nda Kara namında bir adet kale harabesi,⁸²⁶

⁸²¹ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122; H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 76-77; H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 77.

⁸²² H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122.

⁸²³ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 119.

⁸²⁴ H. 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 118.

⁸²⁵ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122.

Beylanköy'e bağılı *Feke, Kalederesi, Lamirun, Gökdere ve Görmez'de* beş adet kale harabesi vardı.⁸²⁷

Anamur Kazası Çorak Karyesi'nde, Selçuklu Beylerinden Sultan Alaaddin'in yaptırdığı taştan bir cami'-i şerîf, bir kale ve kalenin etrafında takriben bin haneyi içine alan bir kasaba harabesi; Suhte ve Silinti Nahiyesi'nde *Hacı Musa Kalesi'nin* harabeleri vardı.⁸²⁸

Mut Kazası'nda içinde büyük bir kale, hamam ve câmi-i şerîf ve birçok bina, cami, kilise ve kabristan gibi eski eserlerin bulunduğu memleket harabesi;⁸²⁹ Silifke Kazası'nda Bulacalı ve Bağde Nahiyelerinde pek çok eski eserler ve su kemerleri; Ayaş'ta harap olmuş birçok kilise, bina ile kale harabeleri olduğu gibi deniz içinde bazı mahalleri harap görünen diğer bir kale bulunmaktaydı.⁸³⁰

⁸²⁶ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 122.

⁸²⁷ H. 1287 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 123; H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 91.

⁸²⁸ H. 1294 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 121.

⁸²⁹ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 109.

⁸³⁰ H. 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi, s. 97-98.

Harita 11: Tarihi Eserler

1 Adana Taşköprü	6 Namrun Kalesi (Tarsus)	11 Tarbun (Kozan) Kalesi	16 Anamur Softa Kalesi	21 İbrahim Paşa Tabyaları
2 Tumlu Kalesi (Sırkıntı)	7 Pompeipolis (Viranşehir)	12 Anavarza Kalesi (Sis)	17 Hemite Kalesi	22 Karasis Kalesi (Sis)
3 Yılan Kale (Muhacirin Nahiyesi)	8 Toprakkale (Osmaniye)	13 Mamuriye Kalesi (Anamur)	18 Bodrum Kalesi (Kars)	
4 Kleopatra Kapısı (Tarsus)	9 Bucak Kalesi (Sis)	14 Tekirambarı (Silifke)	19 Çardak Kalesi (Osmaniye)	
5 Donuktaş (Tarsus)	10 Andıl Kalesi (Sis)	15 Göremeli Köprüsü (Ermenek)	20 Harun Reşid Kalesi (Osmaniye)	

SONUÇ

Hazırlandıkları dönem itibariyle Osmanlı Devleti tarihi hakkında önemli bilgiler içeren salnâmeler, araştırmacılar için önemli birer belge özelliği taşımaktadır. Salnâmelerde, bir yılın veya geçmiş birkaç yıl öncesine ait, devletin tarihi, padişahları ve devletin çeşitli kademelerdeki görevlileri, idari, askeri, hukuki teşkilatları, zirai, ticari, iktisadi ve içtimai gelişmeleri v.b. konular hakkında bilgiler yer almaktadır. Vilayet Salnâmeleri de ait oldukları vilayetlerin siyasi, iktisadi ve askeri yapısı, iklimi, coğrafyası, yerleşim birimleri, doğal kaynakları (ormanları, madenleri, nehirleri, akarsuları...), tarımı, üretimi, nüfusu, eğitim ve öğretim durumu, tarihi eserleri sağlık kuruluşları gibi konularda bilgiler içermektedir. Bu bakımdan salnâmeler, kent tarihi çalışmalarında öncelikle başvurulması gereken kaynaklar arasındadır. Bunun yanı sıra, girişte de belirttiğimiz üzere, salnamelerin bazı yıllarda basılamaması, bazı yıllara ait salnamelerin kayıp olması, kâtiplerin salnameleri düzenlerken belirli bir standarda göre hareket etmemeleri, salnamelerin ait oldukları bölgeyi bazen en ince ayrıntılarına dek, bazen de genel olarak bilgiler vermesi vb. nedenlerle elde edilen verilerde farklılık olması nedeniyle araştırmacıların bunu göz ardı etmeden salnameleri kullanmaları gerekmektedir.

Salnâmelerden yola çıkılarak incelenen Adana Vilayeti, 1526 yılına gelinceye kadar *Vilayet-i Adana* veya *Vilayet-i Çukurâbâd* adlarıyla anılmıştır ve sancakları Üzeyir, Adana, Sis, Tarsus'tur. 1568-1574 yılları arasında Halep Vilayeti'ne bağlı olan Adana'nın sancakları ise Halep, Adana, Hama, Tarsus, Birecik, A'zaz ve Kilis, Ma'arra, Üzeyr, Selemiye, Balis'dir. 1608 yılında Adana "Beylerbeyilik" statüsü almış, yurtluk ve ocaklık uygulamasına son verilmiştir ve doğrudan merkeze bağlı Osmanlı sancağı haline getirilmiştir. 1831 tarihinde yapılan düzenlemeye göre de Adana Eyaleti'nin sancakları; Adana, Tarsus, Alaiye, İçil, Sis, Üzeyr ve Beylan'dır. 1864 *Vilayet*

Nizamnamesi'nin 1866'da Halep Eyaleti'ne de uygulanmasıyla eyaletin idari teşkilatlanması yeniden düzenlenmiş ve Halep Vilayeti oluşturulmuştur. Adana Eyaleti de bu tarihten sonra Halep Vilayeti sınırları içerisinde bir sancağa dönüştürülmüştür. 1870 (H.1287)'de ise bağımsız bir Adana Vilayeti kurulmuştur ve Adana (Merkez), Payas, Kozan ve İçil Sancağı olmak üzere dört sancaktan oluşmaktadır.

1879 yılında vilayetin sancaklarından biri olan Payas, Osmaniye Kazası ile birlikte, yeni oluşturulan Cebel-i Bereket Sancağı'nın kazası durumuna getirilmiştir. 1887-88 tarihinde de Adana-Mersin demiryolunun ve Mersin limanının yapılması sonucu hızla gelişen Mersin, Tarsus'u kendi idari sınırları içerisine dâhil ederek vilayete bağlı bir sancak olmuştur. Böylece Adana Vilayeti Adana (merkez), Cebel-i Bereket, Mersin, İçil ve Kozan Sancaklarından oluşan bir vilayet haline getirilmiştir.

Adana Vilayeti'nin, idari alandaki gelişmesi demografik ve kültürel alandaki gelişmesini de etkilemiştir. İdari düzenlemeler, konar-göçer aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi ve vilayet sınırlarının genişlemesi vb. gibi nedenlerle vilayetin nüfusu artmıştır. Adana'nın vilayet statüsü aldıktan sonra yayınlanan ilk salnâmesine göre 1870 yılında nüfusu 162.027'dir. Bu nüfusun %87,17 ile 141.233'ünü Müslümanlar, %12,83 ile 20.794'ünü gayrimüslimler oluşturmaktadır. Nüfusun sancaklara dağılımına bakıldığında en yoğun nüfusun 71.819 nüfus ile Adana Sancağı'nda olduğu görülmektedir. Bunu 45.579 ile İçil, 35.276 ile Kozan ve 9.353 ile Payas Sancağı izlemektedir. Gayrimüslim nüfusun en yoğun olduğu sancak ise 10.719 nüfusla Adana Sancağı, 8.727 nüfusla Kozan Sancağı, 1.375 nüfusla Payas Sancağı ve 273 nüfusla İçil Sancağı'dır.

Abdülaziz'in 1876'da tahtan indirilmesi, I. Meşrutiyet'in ilanı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve ardından gelen kitle halindeki göçlerin meydana getirdiği sıkıntılar sonrasında 1881/82 sayımı yapılmaya başlanmış ve ancak 1890'da tamamlanabilmiştir.

Sayımın açıklanmasının hemen ardından yayınlanan 1891 tarihli salnâmeğe göre vilayetin nüfusu 371.170'e yükselmiştir. Bunun 328.768'i Müslüman, 42.402'si gayrimüslimdir. Bu tarihte nüfus arttığı gibi sancak sayısının da artmasıyla, nüfusun sancaklara dağılım oranı değişmiştir. Buna göre nüfus yoğunluğu olarak birinci sırada 100.416 ile İçil, ikinci sırada 81.071 ile Adana, üçüncü sırada 72.328 ile Kozan, dördüncü sırada 61.897 ile Mersin ve son sırada 55.458 nüfusla Cebel-i Bereket Sancağı yer almaktadır. Ermeni, Rum, Protestan, Katolik ve Süryanilerden oluşan gayrimüslim nüfus yoğunluğu da 17.059'la Kozan Sancağı'ndadır. Bunu, 12.635'le Adana, 7.285'le Cebel-i Bereket, 3.699'la Mersin ve 1.724 ile İçil sancakları izlemektedir.

Nüfus hakkında daha ayrıntılı bilgilerin yer aldığı ve ilk defa kadınların sayısına da yer verilen 1892 tarihli salnâmeğe göre vilayetin nüfusu 388.525'tir. Bu nüfusun 345.551'i Müslüman, 6.376 Rum, 32.713 Ermeni, 2.117 Protestan, 1653 Katolik ve 115 Süryani idi. Etnik ve dinsel dağılım bakımından en düzenli bilgilere ulaştığımız 1898 yılında ise vilayetin nüfusu 423.712 kişiye ulaşmıştır. Müslümanlar 378.466 ile nüfusun %89.32'sini, gayrimüslimler de 45.246 ile %10.68'ni oluşturmaktadır. Tablo 54'te sancaklara dağılımlarını ayrıntılı bir şekilde görebildiğimiz gayrimüslim nüfusun 33.328'i Ermeni, 6.834'ü Rum, 2.789'u Katolik, 2.162'si Protestan, 111'i Süryani ve 22'si Ecnebi tebadır.

1902 tarihli son Vilayet salnâmesine göre vilayetin toplam nüfusu 436.235'dir. Bu nüfus içerisinde en kalabalık grubu 34.291 nüfusla Ermeniler oluşturmaktadır. Bunu sırasıyla 6.971 nüfusla Rumların, 3.031 nüfusla Protestanların, 2985 nüfusla Katoliklerin ve 120 nüfusla Süryanilerin takip ettiği görülmektedir.

Adana Vilayeti'nin nüfus yapısı incelendiğinde, vilayette başta Müslümanlar olmakla beraber Ermeni, Rum, Süryani, Katolik ve Protestanların bir arada yaşadığı

görülmektedir. Vilayette Müslümanlardan sonra, ikinci büyük nüfus yoğunluğu Ermenilere aittir. Üçüncü büyük gurubu Rumlar oluştururken bunu Katolikler, Protestanlar, Süryaniler ve ecnebi tebaa olarak tanımlanan grup izlemektedir. Yine elde edilen verilere bakıldığında 1870-1902 yılları arasında vilayetin nüfusunda doğal bir artış söz konusudur. Ancak vilayetin oluşturulma sürecinde, bölgede düzenin sağlanması ve aşiretleri yerleşik hayata geçirmek için kurulan Fırka-i İslâhiye'nin çalışmaları sonucu bölge nüfusu önemli ölçüde artmıştır. Bölge nüfusunu etkileyen önemli faktörlerden birisi de Kırım Savaşı ve özellikle de 93 Harbi (1876-77) sonrasında vilayette iskân edilen göçmenler, nüfus artışında oldukça etkili olmuştur. Kırım ve Kafkasya'dan 40-45 bin civarında göçmenin Vilayet sınırlarına yerleştirildiği bilinmektedir. Bunların yanı sıra 1821 Mora İsyanı'ndan sonra Girit'ten Adana Vilayeti'ne gelen 4000'i aşkın göçmen de nüfus artışında etkili olmuştur. Göçmenlerin yerleştirilmesi için Adana Vilayeti'nin seçilmesinde bölgenin oldukça tenha sayılabilecek bir nüfus yoğunluğuna sahip olması, işlenebilir verimli arazi miktarının fazla olması, Taşucu, Mersin ve İskenderun limanları sayesinde bölgeye ulaşımın kolay sağlanması, Mersin-Adana arasına döşenen demir yolu hattı ve Fırka-i İslâhiye Ordusu'nun bölgede güvenlik ve huzur ortamını sağlamış olması etkili olmuştur.

19. yüzyılda Osmanlı Devletinde eğitim alanında yapılan yenilikleri diğer Osmanlı vilayetlerinde olduğu gibi Adana Vilayeti'nde de görmek mümkündür. Vilayette başlıca eğitim kurumlarının sıbyan mektepleri, ibtidailer, medreseler, rüştiyeler, idadiler, Darülmualimin ve sanayi mektepleri olduğu görülmektedir. Bu okullar arasında gayrimüslimlere ve yabancı devletlere ait okullarda bulunmaktadır.

Vilayette, çok sayıda sıbyan mektebi bulunmaktadır. Sıbyan mektepleri, yeni usullere göre eğitim veren ibtidailer açıldıktan sonra da varlıklarını sürdürseler de sayıları azalmıştır. 1882'den sonra Maarif Nezareti bu ikiliği kaldırmak için, ağırlığı ibtidai

okullarına kaydirmaya başlamıştır. Bundan sonra da sıbyan okullarının “usûl-i cedideye” dönüştürülmesi hızlanmış ve pek çok okul yeni usulü uygular hale getirilmiştir. 1894 yılından itibaren vilayette çok sayıda ibtidai mektep açılmıştır. Vilayet genelinde 66 adet ibtidai mektep bulunmaktadır. Bu ibtidai mekteplerinin 14’ü kız öğrencilerin eğitim aldığı inas ibtidaileridir. 1903 yılında ise Vilayet genelinde bulunan ibtidai sayısı 187’ye yükselmiştir. Fakat bu ibtidailerin hepsinde yeni usullere göre eğitime geçilmediği görülmektedir.

Vilayet genelinde, medreselerde de yaygın bir şekilde eğitim-öğretim verildiği görülmektedir. İlkokulun üst seviyesi olarak düşünülen rüşdiye mekteplerinin sayısının sınırlı kaldığı görülmektedir. 1903 yılına kadar Vilayet genelinde 2’si kız rüşdiyesi olmak üzere 16 rüşdiye mektebi bulunurken, bu tarihten sonra mektep sayısı 14’e düşmüştür. Vilayette mesleğe yönelik Hamidiye Sanayi Mektebi, öğretmen yetiştiren Darülmualimin ve idadi okulları da açılmıştır; ancak bunlar sadece merkez olan Adana Sancağı’nda eğitim vermektedir.

Vilayet nüfusundaki etnik ve dinsel çeşitlilik okullara da yansımıştır. Vilayette hem gayrimüslimlere hem de yabancı devletlere ait okullar bulunmaktadır. 1902 yılında gayrimüslim okullarına bakıldığında idadi ve rüşdiye derecesinde 12, ibtidai derecesinde ise 51 okul bulunduğu ve bu okulların genellikle Ermeni ve Rumlara ait olduğu görülmektedir. Yabancı devletlere ait okul sayısı da idadi ve rüşdi derecesinde 7, ibtidai derecesinde 6’dır ve bunlar Fransız ve Amerikan kökenli okullardır. Günümüzde faaliyetini sürdüren Tarsus Amerikan Koleji, eski adıyla “*Amerikan Sen Pol Mektebi*”, bölgede bulunan yabancı okullara örnek olarak verilebilir.

1902 yılında 436.242 olan Müslüman nüfusun 220.599'u erkek, 215.663 kadındır. Bu nüfusun sadece 43.512'sinin yani %9,97'sinin eğitim aldığı görülmektedir. Erkek nüfusun yaklaşık %10,01'i kızların ise yaklaşık %9,93'ü eğitim almaktadır. Gayrimüslim nüfus ise 21.261'i erkek, 21.125'i kadın olmak üzere 42.386'dır. Gayrimüslim nüfus içerisinde 4.134 kişi yani % 9,75'i eğitim almaktadır.

Nüfusla orantılı olarak, eğitim alanların yoğunluğunun 15.441 (%35,49) öğrenciyle Adana Sancağı'nda daha fazla olduğu görülmektedir. Adana Sancağı'nı 10.710 (%24,61) öğrenciyle İçil, 6.940 (%15,95) öğrenciyle Mersin, 5.610 (%12,89) öğrenciyle Kozan ve 4.811 (%11,06) öğrenciyle Cebel-i Bereket Sancağı izlemektedir. Gayrimüslim nüfusta ise eğitim yoğunluğunun, yine nüfusla orantılı olarak, 1.695 (%41) öğrenciyle Kozan Sancağı'nda daha fazla olduğu görülmektedir. Bunu 1.210 (%29) öğrenciyle Adana, 740 (%18) öğrenciyle Cebel-i Bereket, 340 (%8) öğrenciyle Mersin ve 149 (%4) öğrenciyle İçil Sancağı izlemektedir.

Vilayette çok sayıda okul bulunmasına rağmen kütüphane sayısı 6 ile sınırlı kalmıştır. Bu kütüphanelerden 2'si Adana, 1'i Mersin, 2'si Tarsus, 1'i de Osmaniye Kazası'nda idi. Altı kütüphanede toplamda 1095 kitap vardı. Bölgenin kitap sayısı bakımından en gelişmiş kütüphanesi 400 kitaba sahip olan Tarsus Hacı Ayşe Sıdika Hanım Kütüphanesiydi.

Vilayetlerin oluşturulması sürecinde, kültür alanında yapılan en önemli atılım, şüphesiz vilayetlerde kendi ihtiyaçlarını karşılamaları için birer matbaanın açılmış olmasıdır. Adana Vilayeti'nde "Seyhan" isminde bir vilayet matbaası ve Türkçe-Ermenice basılan bir vilayet gazetesi bulunmaktaydı. Seyhan Gazetesi dışında vilayette diğer vilayetlere ait gazeteler ve gayrimüslimlerin çıkarmış olduğu gazetelerde basılmaktaydı.

Klasik Osmanlı şehir yapısına göre şekillenmiş olan Adana Vilayeti'nde, neredeyse her Osmanlı şehrinde bulunan cami, medrese, tekke, zaviye, okul, han, hamam, dükkân, pazar yerleri, çarşı, değirmen ve kahvehane gibi halkın ihtiyaçlarını karşılayan kurumların ve mekânların çok sayıda yer aldığı görülmektedir. Ancak salnâmelerde bu yapıların sadece sayıları verilmekle yetinilmiştir. Müslümanlar ile birlikte Ermeni, Rum, Süryani, Katolik ve Protestanların bir arada yaşadığı diğer bir ifadeyle farklı dil, din ve etnik grupları bünyesinde barındıran Adana Vilayeti'nde cami, mescit, mevlevihane, tekke ve ziyaretgâhlar, türbe, kilise, manastır ve ayazma gibi birçok ibadethane bulunmaktadır. Gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler açısından çok önemli olan bu ibadethanelerden birçoğu günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Cami-i Atik, Küçük Minare Cami, Hoşkadem Cami, Akcami, Laal Paşa Cami, Ulu Cami, Müftü Cami, Rum Ortodoks Kilisesi, Latin Katolik Kilisesi, Marunî Kilisesi, Arap Ortodoks Kilisesi ve Kozan Manastırı bunlara verilebilecek başlıca örneklerdir.

Vilayette, inançların ve geleneklerin birlikte uygulandığı “ziyarete gitme” geleneği de geçmişten günümüze devam ettirilmektedir. Halk tarafından, mezar ve türbelerin ziyaret edilmesi geleneği sürdürülmektedir. Bu ziyaretgâhlardan bölgede en meşhur olanı *Eshâbü'l-Kehf* Türbesi'dir.

Vilayette toplumsal yaşamın ayrılmaz parçası ve ortak kullanım alanları ise bölgede çok sayıda bulunan çarşı ve pazarlar, hanlar, hamamlar, çeşmeler, kahvehaneler, oteller, meyhane, gazino, lokantalar, tiyatrolar, değirmenler, dükkân ve mağazalardır.

Adana Vilayeti'nde, çok sayıda tarihi eser de mevcuttur. “Âsâr-ı ‘atîka” olarak adlandırılan eserler salnâmelerde bazen sadece isimleriyle verilmiş, bazen de oldukça açıklayıcı bir şekilde betimlenmişlerdir. Taşköprü, Yılan Kale, Kleopatra Kapısı,

Donuktaş, Gözlükule, Namrun Kalesi, Pompeipolis (Virankale), Toprakkale, Karasis Kalesi, Mamuriye (Anamur) Kalesi, Göremeli Köprüsü bunlardan sadece bazılarıdır.

Adana Vilayeti iklim koşulları ve coğrafi konumu gereği eski dönemlerden beri en önemli sağlık sorunu olan bulaşıcı salgın hastalıklara açıktı. Bölgede görülen en önemli sağlık sorunu, eskiden beri varlığını sürdüren sıtma ve trahomdu. Kolera, veba, frengi ve verem gibi başka salgın hastalıklar da kitlesel ölümlere yol açmaktaydı. Yaşanan bu sağlık sorunlarına karşı alınan önlemler çok yetersizdi. Başka ülkelerden göç ve ticaret amaçlı gelenlerin bulaşıcı ve salgın hastalık taşıyıp taşımadıklarını anlamak için bir müddet nezaret altında tutulmaları gerekmekteydi. Bu nedenle vilayette Mersin, Tarsus, Silifke, Taşucu, Gilindire ve Anamur'da Karantina İdareleri açılmıştır. Vilayet genelinde 4 adet de hastane bulunmaktaydı. Bunlar: Seyhan Nehri'nin kenarında bulunan Adana Kalesi'nin cephaneliğinin ateş almasından dolayı harap olan kısımları tamir edilerek yapılan Adana Gureba/Memleket Hastanesi, 1893 yılında Kaymakam Ziya Bey'in önderliğinde halktan toplanan yardımlarla Tarsus Gureba Hastanesi, Kozan Sancağı'na bağlı Feke'de Fırka-i Islahiye'nin çalışmaları sırasında kurulmuş askeri hastane ve Mersin'de otuz yataklı Memleket Hastanesi idi.

Sonuç olarak denebilir ki, Adana Vilayeti, coğrafi konumu ve sahip olduğu zengin kültürel yapısıyla Osmanlı Devleti'nin önemli vilayetlerinden birisidir. Vilayet sınırları içerisinde yer alan beş sancakta, farklı dinsel gruplara ait ibadethanelerin varlığı ve Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan, Süryani cemaatlerin bir yaşayabilmeleri bu kültürel çeşitliliği yansıtan göstergelerden birisidir. İncelediğimiz dönem boyunca idari, demografik ve kültürel açıdan hareketli ve değişken bir yapıda olan Adana Vilayeti şimdiki deyimle Çukurova bugün de bu özelliğini sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

A. Resmi Yayınlar

- H. 1287 (M. 1870) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1289 (M. 1872) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1290 (M. 1873) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1293 (M. 1876) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1294 (M. 1877) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1296 (M. 1879) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1297 (M. 1880) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1299 (M. 1882) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1308 (M. 1891) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1309 (M. 1892) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1312 (M. 1894) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1318 (M. 1900) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1319 (M. 1901) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1320 (M. 1902) Tarihli Adana Vilayeti Salnâmesi.
H. 1316 (M. 1898) Tarihli Maârif Salnâmesi.
H. 1317 (M. 1899) Tarihli Maârif Salnâmesi.
H. 1318 (M. 1900) Tarihli Maârif Salnâmesi.
H. 1319 (M. 1901) Tarihli Maârif Salnâmesi.
H. 1321 (M. 1903) Tarihli Maârif Salnâmesi.
H.1306 (M. 1898) Tarihli Devlet Salnâmesi.
H. 1326 (M. 1908) Tarihli Devlet Salnâmesi.
H.1333-34 (M. 1918) Tarihli Devlet Salnâmesi.

1925-26 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi

1926-27 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi

1927-28 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi

1928-29 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi

Resmi Gazete (27 Mayıs 1933).

Tanin Gazetesi, 18 Temmuz 1914.

Seyhan Gazetesi, 9 Temmuz 1875.

Tevfik, İ. (1932). Adana Vilayeti matbuatı. Ankara: Hariciye Vilayeti Matbuatı.

B. Araştırma ve İncele Eserler

Adana. (1982). *Yurt ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, s. 7-181). İstanbul: Anadolu Yayınları.

Akalın, Ş. (2002). Kervansaray. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt: 25, s.299-302). İstanbul:

TDV.

Akbal, F. (1995). 1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda idari taksimat ve nüfus. *Bellekten*, XV (60), 617-628.

Akbayar, N. (1985). Osmanlı salnâmeleri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, s.1247-1248). İstanbul: İletişim Yayınları.

Akbayar, N. (1985). Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nin nüfusu. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, s.1228-1248). İstanbul: İletişim Yayınları.

Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin iktisadî ve içtimâî tarihi*. (C.2). İstanbul: Cem Yayınevi.

Aksoy, Ö. (1968). *Osmanlı devri İstanbul Sıbyan Mektepleri üzerine bir inceleme*. İstanbul: İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Aktaş, G. G. (2011). Anadolu'da toplumsal yaşamın mekânsal izleri. *GSF Sanat ve Tasarım Dergisi*, 7, s. 55-68.

- Akyüz, Y. (1999). *Türk eğitim tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Akyüz, Y. (2011). *Türk eğitim tarihi M.Ö. 1000-M.S.2011*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Akyüz, Y. (2013). *Türk eğitim tarihi (M.Ö. 1000-M.S.2013)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Altay, M. H. (1965). *Adım adım Çukurova*. Adana: Kemal Matbaası.
- Anameriç, H. (2006). Osmanlılarda kütüphane kültürü ve bilimsel yaşama etkisi. *OTAM* (19), 53-78.
- Arseven, C. E. (1996). Mescid, *Sanat ansiklopedisi* içinde (Cilt III, s.1308). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Artan, G. (1996). *Mersin basın tarihi*. Mersin: Mersin Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Asaf, M. (1926-27), Elyevm mer'i olan taksîmât-ı mülkiyenin tarihçesi. *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi*.
- Aydın, A. (2009). Mersin kiliseleri. Özdemir, Y. (Ed.) *Mersin Sempozyumu 19-22 Kasım 2008 bildiriler* (Cilt 1) içinde (s. 35-42). Mersin: Güven Ofset.
- Aydın, B. (2009). Salnâme. *İslam ansiklopedisi* içinde (Cilt 36, s.51-54). Ankara: TDV.
- Aydüz, S. (2006). Muvakkithane. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 31, s. 413-415). Ankara: TDV.
- Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Bayrak, M. O. (1994). *Türkiye tarihi yerler kılavuzu*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Bayraktar, H. (Güz 2007). Kırım ve Kafkasya'dan Adana Vilayeti'ne yapılan göç ve iskânlar (1869–1907). *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 22, s. 405-434.
- Bayraktar, H. (Bahar 2008). Kırım Savaşı sonrası Adana Eyaleti'ne yapılan Nogay göç ve iskânları (1859-1861). *Bilig*. 45, 45-72.

- Bayraktar, H. (Şubat 2008). Girit'ten Adana Vilayeti'ne yapılan göç ve iskânlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*. Sayı: 172, 129-144.
- Bilgili, A. S. (1988). Tarsus. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt:40, s.111-115). İstanbul: TDV.
- Bozkurt, G. (1989). *Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuki durumu (1839-1914)*. Ankara: TTK.
- Bozkurt, İ. (2012). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mersin tarihi (1847-1928)*. Mersin: Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Braudel, F. (2001). *Uygarlıkların grameri*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Cihan, A. (2007). *Osmanlı'da eğitim*. İstanbul: 2007, 3F Yayınevi.
- Çadırcı, M. (1991). *Tanzimat döneminde Anadolu Kentleri'nin sosyal ve ekonomik yapıları*. Ankara: TTK.
- Çağınlar, Z. (2000). Adana ve çevresinde insana bağlanan umudun yatırımlar ve ziyaretler boyutu. Artun, E. ve Koz, M.S. (Haz.). *Efsaneden tarihe, tarihten bugüne Adana: Köprübaşı* içinde (s.524-533). İstanbul: YKY.
- Çam, N., (2010). *Türk kültür varlıkları envanteri Adana 01*. Ankara: TTK.
- Çavdar, T. (1999). Osmanlı döneminde nüfus bilgileri. *Osmanlı ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, s.551-559). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çelik, K. (2000). Milli Mücadele yıllarında Adana ve çevresi. Artun, E. ve Koz, M.S. (Haz.). *Efsaneden tarihe, tarihten bugüne Adana: Köprübaşı* içinde (s.108-121). İstanbul: YKY.
- Darkot, B. (1996). Adana. *İslam ansiklopedisi* içinde (Cilt 1 s.127-129). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.

- Demirel, Ö. (1992). Sivas çeşmeleri. *OTAM(A.Ü.Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı 3, 169-178.
- Develi, H. Ş. (1993). *Dünden bugüne Mersin*. Mersin: Mersin Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Develi, H. Ş. (2013). *Anılardan seçmelerle Mersin*. Mersin: Mersin Deniz Ticaret Odası Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2009). *Osmanlıca-Türkçe sözlük*. İstanbul: Aydın Kitabevi.
- Duman, H. (2000). *Başlangıcından Harf Devrimine kadar Osmanlı-Türk süreli yayınlar ve gazeteler bibliyografyası ve toplu katalogu (1828-1928)*. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Duman, H. (2000). *Osmanlı salnâmeleri ve nevsalleri bibliyografyası ve toplu katalogu*. (Cilt:1). Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Ediz, İ. (2008). Osmanlı'dan Cumhuriyet'in ilk yıllarına kahvehaneler ve sosyal değişim. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 10 (1), 179-189.
- Engin, R. (2004). *Tarsus'ta dini hayat*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Erdem, S. (1988). Adana. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, s. 348-349). Ankara: TDV.
- Erdoğan, T. (1996). Maarif-İ Umumiyye Nezareti Teşkilatı-1. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Oral Sander'e Armağan)*. 51 (1-4), 183-247.
- Ergin, O. N. (1977). *Türkiye maarif tarihi*. (Cilt I-II). İstanbul: Eser Matbaası.
- Eroğlu, C. Babuçoğlu, M. ve Köçer, M. (2012). *Osmanlı vilayet salnâmelerinde Halep*. ORSAM: Ankara.
- Ertuğ, H. R. (Eylül 1973). Osmanlı devrinde salnâmeler. *Hayat tarih mecmuası*, 9 (8), 15-22.

- Eryılmaz, B. (1988). *Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın yönetimi*. İzmir: Güçbirliği Yayıncılık.
- Eryılmaz, B. (1999). Osmanlı Devleti'nde farklılıklara ve hoşgörüyeye kavramsal bir yaklaşım. *Osmanlı ansiklopedisi*, C IV, s. 236-241, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Eskisürmeli, H. (2007). *XIX. yüzyıl ortalarında Adana Vilayeti'nin demografik yapısı ve iskân siyaseti*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Everest, A. (2011). *Mersin çeşmeleri ve anıt ağaçları*, Mersin: Mersin Üniversitesi.
- Eyice, S. (1991). Ayazma. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, s.229-230). İstanbul: TDV.
- Eyice, S. (1991). Hamam. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 15, s.402-430). İstanbul: TDV.
- Eyice, S. (1992). Bedesten. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, s.302-311). İstanbul: TDV.
- Fayda, M. (1992). Bilal. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 6, s.153-154). İstanbul: TDV.
- Geçit vermez dağların eteğindeki tarihi bir belde Adana. (1967). *Hayat Tarih Mecmuası*, 3 (9), 123.
- Gençoğlu, M. (2011). 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine göre Osmanlı taşra idaresinde yeniden yapılanma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (1), 29-50.
- Girgin, A. (2001). *Türk basın tarihinde yerel gazetecilik*. İstanbul: İnkılâp.
- Güçer, L. (1987). XVI-XVIII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret politikası. *İ.Ü. İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, 1-128.
- Güler, A. (2000). Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Türkiye'nin demografik durumuna genel bir bakış. *Osmanlı ansiklopedisi* içinde (Cilt IV, s. 567-571).
- Güler, İ. (Güz 2000). XVIII. Yüzyılda Osmanlı esnaf ve zanaatkârları ve sorunları üzerine gözlemler. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 1 (2), 121-158.

- Güngör, M. (1996). Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Lokman, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (1), 167-178.
- Halaçoğlu, Y. (1973). Fırka-i İslâhiye ve yapmış olduğu iskân. *Tarih Dergisi*, 27, 1-20.
- Halaçoğlu, Y. (1991). *XIV-XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda devlet teşkilatı ve sosyal yapı*. Ankara: TTK.
- Halaçoğlu, Y. (1996). Fırka-i İslâhiye. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 13, s. 35-37) Ankara: TDV.
- Halaçoğlu, Y. (1997). *XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi*. Ankara: TTK.
- Halaçoğlu, Y. (2000). Adana tarihçesi. Artun, E. ve Koz, M.S. (Haz.). *Efsaneden tarihe, tarihten bugüne Adana: Köprübaşı* içinde (s.1-17). İstanbul: YKY.
- Halaçoğlu, Y. (2009). Adana (İslami Devir), *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, s.349-353). Ankara: TDV.
- Haydaroğlu, İ. (2006). Osmanlı Devleti'nde yabancı okullarda denetim ve Cumhuriyet dönemine yansımaları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXV (39), 149-160.
- Işın, E. (1985). 19. yüzyılda modernleşme ve gündelik hayat, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, s.538-565). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İpek, N. (2006). *İmparatorluktan ulus devlete göçler*. Trabzon: Serender Yayınevi.
- İpek, Nedim. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri (1877-1890)*. Ankara: TTK.
- İşpirli, M. (2003). Medrese - Osmanlı dönemi. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 28, s.327-333). Ankara: TDV.
- İzgöer, A. Z. (2005). Osmanlı salnâmelerinin şehir tarihi bakımından önemi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (6), 539-552.

- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından günümüze Türkiye’de matbaa basın ve yayın*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Kafadar, O. (1997). *Türk eğitim düşüncesinde Batılılaşma*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Kalafat, Y. (1999). Adana ve çevresinde türbelerimiz. *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) bildirimleri* içinde (s.409-423). Ankara.
- Kara, M. (2011). Tekke. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 40, s.368-370). Ankara: TDV.
- Karademir, Z. (2014). Osmanlı sosyo-ekonomik yaşamında su: 18. yüzyıl Eyalet-i Rum örneği. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX (1), 189-211.
- Karal, E. Z. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk nüfus sayımı 1831*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Karal, E. Z. (t.y.). *Büyük Osmanlı tarihi*. (Cilt 3), Ankara: TTK.
- Karpat, K. H. (2002). *Osmanlı modernleşmesi, Toplum-Kuramsal Değişim ve Nüfus*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830-1914)*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Karsandık, Ö. (2011). Maarif salnâmelerine göre Adana Sancağı’nda eğitim-öğretim (H.1316-1321/M.1898-1903). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50), 151-169.
- Karsandık, Ö. (2012). Çağdaşlaşma sürecinde Adana (1839-1876). Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Kartal, N. (2013). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da mülki idare, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 4 (1), 1-24.
- Kaya, U. (2013). Dârümuallimîn ile ilgili bir nizamname layihası ve Dârümuallimîn’e giriş sürecinde bir imtihan, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 35-54.
- Kerem, F. (2009). *Mersin ören yerleri, kaleleri, müzeleri*. İstanbul: Mersin İl Özel İdaresi.

- Kılıç, S. (2005). 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin Tuna Vilayeti'nde uygulanması ve Mithat Paşa. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (37), 99-111.
- Koç, B. (2007). Osmanlı ıslahhanelerinin işlevlerine ilişkin bazı görüşler. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 113-127.
- Koç, Y. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfus yapısı:1300-1900. *Osmanlı ansiklopedisi* içinde (Cilt 4, s.535-550). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Ankara: TTK Basımevi.
- Koloğlu, O. (1994). *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de basın*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Korhan, T. (2012). Cumhuriyet döneminde Umum Müfettişlikleri ile ilgili bir değerlendirme. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (7), 134-143.
- Koyuncu, A. (Spring 2014). Tuna Vilayeti'nde nüfus ve demografi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9* (4), 675-737.
- Köse, E. ve Atlay, D. (2005). *Mut*. İstanbul: Mut Belediyesi Kültür Yayınları
- Kurt, Y. (1998). Osmaniye. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 33, s.478-480). İstanbul: TDV.
- Kurt, Y. (2004). *Çukurova tarihinin kaynakları I: 1525 tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara: TTK.
- Kurt, Y. (2005). *Çukurova tarihinin kaynakları III: 1572 tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara: TTK.
- Kurt, Y. ve Erdoğan, M. A. (2000). *Çukurova Tarihi'nin kaynakları IV (Adana Evkaf Defteri)*. Ankara: TTK.

- Levent, Y. S. (2013). “Soli Pompeiopolis Arkeolojik Sit Alanı’nın kentle bütünleşmesi - bir kent park önerisi”, *TMMOB Mimarlar Odası Dergisi*, 5, 75-78.
- Mert, H. (2000). Bir Türk seyyahın gözüyle Çukurova. Artun, E. ve Koz, M.S. (Haz.). *Efsaneden tarihe, tarihten bugüne Adana: Köprübaşı* içinde (s.307-313). İstanbul: YKY.
- Nadirler, C. N.(2008). *Anılarda Adana*. Adana: Altınkoza Yayınları.
- Narin Z. ve Sert, A. (t.y.). *10.000 yıllık kent Tarsus*. Adana: Zenar Medya.
- Oğuz, İ. (2006). *Mersin Kenti’nin kuruluş öyküsü*. Mersin: Mersin Ticaret ve Sanayi Odası.
- Ortaylı, İ.(1985). *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e yerel yönetim geleneği*. Ankara: Hil Yayın.
- Ödekan, A. (1997). Mevlevihane. *Eczacıbaşı sanat ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, s.1209). İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Ödekan, A. Muvakkithane. *Eczacıbaşı sanat ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, s.1313). İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Önkal, A. ve Bozkurt, N. (1993). Cami. *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 7, s.46-56). İstanbul: TDV.
- Özcan, T. (2007). Pazar (Osmanlı dönemi). *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 34, s.206-208). Ankara: TDV.
- Özdemir, K. (2008). *Osmanlı haritaları*. İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Özer, İ. (2006). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e yaşam ve moda*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Özkuk, G. (Ocak 2014). Mekânların hafızasına Ahmed Hamdi Tanpınar’ın Beş Şehir’inden bakmak. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (39), 269-280.

- Özmen, Ö. (2000). Adana'nın tarihsel yapı dokusu (Kaleler, Kervansaraylar-Hanlar ve Camiler). Artun, E. ve Koz, M.S. (Haz.). *Efsaneden tarihe, tarihten bugüne Adana: Köprübaşı* içinde (s.202-233). İstanbul: YKY.
- Öztürk, C. (2000). İdadi. *İslam ansiklopedisi* içinde (Cilt 21 s.464-466). Ankara: TDV.
- Pakalın, M. Z. (1971), *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C.I), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Palalı, İ. (Ocak-Haziran 2010). Osmanlı salnâmeleri ve tarih araştırmalarındaki kaynak değeri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23, s.1-13.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Paşaoğlu, D. D. (2009). *Nogaylar, Nogay göçleri ve Türkiye'deki iskânları*. Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Polat, N. H. (2002). *Bir Jöntürk'ün Serüveni: Dr. Şerafettin Mağmumi-hayati, eserleri, dil ve edebiyat görüşleri*. İstanbul: Büke Yayınları.
- Ramazanoğlu, G. (2009). Adana'da Roma dönemi Köprüsü: Taşköprü. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18 (1), 305–311.
- Sakaoğlu, N. (1993). *Osmanlı eğitim tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sami, Ş. (1996). Adana. *Kâmûsu'l-A'lâm (1306)* içinde (Cilt 1, s.220-221). Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Sami, Ş. (1996). Cebel-i Bereket. *Kâmûsu'l-A'lâm (1308)* içinde (Cilt 3, s.1767). Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Sami, Ş. (1996). Kozan. *Kâmûsu'l-A'lâm (1314)* içinde (Cilt 5, s.3733-3734). Ankara: Kaşgar Neşriyat.

- Sansar, M. F. (2003). *Tanzimat döneminde bir iskân modeli Fırka-i İslâhiye ve Güney Anadolu'nun iskânı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Sansar, M. F. (2013). 19. yüzyılda Çukurova Türkmen aşiretleri I: Cerid ve Tecirliiler. *Studies Of The Ottaman Domain*, 3 (5), 1-17.
- Sezen, T. (2006). *Osmanlı yer adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını.
- Shaw, J. S., ve Shaw, E. K. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (C.2)*. İstanbul: e Yayınları.
- Soykan, T. T. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler*. İstanbul: Ütopya Kitapevi.
- Soykan, T. T. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimler*. Ütopya Kitapevi, İstanbul.
- Şaşmaz, M. (2014). *Türkiye'nin idari taksimatı (1920-2013)*. Ankara: TTK.
- Şener, S. (2007). Osmanlı sanayileşme süreci ve bu süreçte özel girişimin Rolü, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (3), 56-90.
- Tekeli, İ. (1983). Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze eğitim kurumlarının gelişimi. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt III, s.650-673). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İlhan. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e eğitim sistemindeki değişmeler. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, s.455-475). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeoğlu, B. (2014). *120. yılında Adana Ticaret Odası*. Adana: Dikici Matbaası.

- Telci, C. (2000). Bir Osmanlı aydınınının Adana izlenimleri (Şerafeddin Mağmumi 1870-1927). Artun, E. ve Koz, M.S. (Haz.). *Efsaneden tarihe, tarihten bugüne Adana: Köprübaşı* içinde (s. 315-323). İstanbul: YKY.
- Tevfik, İ. (1982). *Adana Vilayeti Matbuatı*. Ankara: Hariciye Vekâleti Matbaası.
- Toksöz, M. ve Yalçın, E. (1999). Modern Adana'nın doğuşu ve günümüzdeki izleri. Kafescioğlu Ç. Ve Şenocak. L. (Haz.). *Aptullah Kuran için yazılar* içinde (s.435-448). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tönük, V. (1945). *Türkiye'de İdare Teşkilâtı'nın tarihi gelişimi ve bugünkü durumu*. Ankara: Kanaat Basımevi.
- Tuğlacı, P. (1985). *Osmanlı şehirleri*. İstanbul: Milliyet.
- Türkay, C. (1979). *Başbakanlık arşiv belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda oymak, aşiret ve cemaatler*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Uğuz, S. (2011). *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar Tarsus (1876-1926)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk üniversitesi, Erzurum.
- Uğuz, S. (2012). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modernleşme sürecinde Tarsus'ta eğitim. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 47, 319-354.
- Uğuz, S. ve Karataş, Y. (2013). Tarsus Rüşdiyesi'nden Misak-ı Millî İlkokulu'na bir okulun dönüşüm ve gelişimi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (22), s. 47-64.
- Ulutaş, S. (2015). *19. yüzyılda Tarsus'ta ekonomik ve sosyal yaşam (1856-1914)*. Tarsus: Tarsus Ticaret ve Sanayi Odası Yayını.
- Uygur, H. (2006), *Tarihin içinden gelen öykü Adana*. Adana: Adana Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü.

- Uzun, M. ve Albayrak, N. (1997). Hamam, *İslâm ansiklopedisi* içinde (Cilt 15, s.430-433). İstanbul: TDV.
- Ünlü, T.S. ve Ünlü, T.(2009). *İstasyon'dan Fener'e Mersin*. Mersin: Mersin Ticaret ve Sanayi Odası.
- Varlık, B. (1985). Yerel basının öncüsü: Vilayet Gazeteleri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi*, içinde (Cilt 1, s.99-102). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vural, S. (2010). *Huğ'dan gökdelene Mersin*. Mersin: Lamineks Matbaacılık.
- Yavuz, N. (Yaz 2012). Fırka-i Islahiye Ordusu'nun özellikleri ve faaliyetleri. *Akademik Bakış*, 5 (10), 113-127.
- Yavuz, S. ve Özmen, Ö. (2000). Gezinlerin yüzyılların ötesinden gelen sesi. Artun, E. ve Koz, M.S. (Haz.). *Efsaneden tarihe, tarihten bugüne Adana: Köprübaşı* içinde (s.288-305). İstanbul: YKY.
- Yıldırım, M. A. (2012). II. Meşrutiyet devrinde Vilayet Sanayi Mektepleri'ni yeniden yapılandırma girişimleri: Vilayet Sanayi Mektepleri Tertibatı. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXI (52), 135-170.
- Yörük, D. (Winter 2014). XVI. yüzyılda Konya Kazası'nda su değirmenleri ve bezirhaneler. *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9* (1), 637-655.
- Yörük, S. (2011). *XVIII. yüzyılın ilk yarısında Adana Kazası (1700-1750)*. Yayınlanmamış doktor tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Yörük, S. (2015). *XVIII. yüzyılın ilk yarısında Adana Şehri*. Ankara: TTK.

C: İnternette Erişilenler (Fotoğraflar)

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/47-48.jpg?width=850>

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/45-46.jpg?width=850>

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/39-40.jpg?width=850>

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/41-42.jpg?width=850>

<http://www.kozan.bel.tr/?/kozan-genel-fotograflar/1>

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/tarsus-ulu-camii>

<http://www.mersin.bel.tr/eskimersin//m-22.bmp>

<http://www.houshamadyan.org/typo3temp/pics/e7065d5352.jpg>

<http://www.houshamadyan.org/typo3temp/pics/7f635f7ca2.jpg>

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/oral-calislari/kilikya-ermeni-katalikoslugu-arazisi-anayasa-mahkemesinde-1490511z/>

<http://www.houshamadyan.org/tur/mapottomanempire/vilayet-of-adana/sandjakofsis/religion/kiliseler-ve-kutsal-Mekânlar.html>

<http://www.houshamadyan.org/typo3temp/pics/98baf0b101.jpg>

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/39-40.jpg?width=850>

https://tr.wikipedia.org/wiki/Kahvehane#/media/File:View_of_Constantinople_by_Jean_Pascal_S%C3%A9bah_%281905%29.png

http://www.fatih.edu.tr/~ayasar/Yayinlarim/Istanbulun_Kahvehanelerinden.pdf

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/31-32.jpg?width=850>

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/assets/photo/Sergiler/Adana/51.jpg?width=850>

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/kulturenvanteri/tumlu-kalesi>

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/yilan-kale>

<http://www.mersinkulturturizm.gov.tr/TR,73148/tarsus.html>

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/namrun-kalesi>

<http://www.mersinmimod.org.tr/katalog/Oda-Dergisi%20-05.pdf>

<http://www.mersinmimod.org.tr/katalog/Oda-Dergisi%20-05.pdf>

<http://www.mersinmimod.org.tr/katalog/Oda-Dergisi%20-05.pdf>

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/toprakkale-kalesi>

<http://www.adanakultur.gov.tr/TR,106866/e-dergi.html>

<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,45348/mamure-kalesi-mersin.html>

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/tekkur-ambari-sarnici>

<http://www.osmaniyekulturturizm.gov.tr/TR,60814/kaleler.html>

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/kulturenvanteri/bodrum-kale>

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/genel/gezilecekyer/softa-kalesi>

